160. évfolyam (2026) | 1. szám

SZÁZADOK

A Magyar Történelmi Társulat folyóirata

Az alapítás éve
1867

Főszerkesztő:
Csukovits Enikő

Felelős szerkesztő:
Kulcsár Beáta

Szerkesztőség:
Bácsatyai Dániel, Bartha Ákos, Eiler Ferenc,
Kenyeres István, Toma Katalin, Völgyesi Orsolya

SZÁZADOK
www.szazadok.hu

Kiadó: Magyar Történelmi Társulat
Kiadó, szerkesztőség: H–1097 Budapest, Tóth Kálmán utca 4. B. épület V. emelet 511.
Telefon: (+36) 1 224 67 00 / 4637 mellék
E mail: szerkesztoseg@szazadok.hu
160. évfolyam (2026) 1. szám

Szerkesztőbizottság:
A. Sajti Enikő, Csernus Sándor, Draskóczy István, Fodor Pál, Font Márta, G. Etényi Nóra, Hermann Róbert, Horn Ildikó, Klaniczay Gábor, Kövér György, Krász Lilla, Lévai Csaba, Molnár Antal, Pál Judit, Pálffy Géza, Papp Klára, Pók Attila, Rainer M. János, Szakály Sándor, Varga Zsuzsanna, Veszprémy László, Zakar Péter, Zsoldos Attila

Nemzetközi tanácsadó testület:
Robert John Weston Evans (Egyesült Királyság), Marie-Madeleine de Cevins (Franciaország), Holger Fischer (Németország), Ovidiu Ghitta (Románia), Olga Khavanova (Oroszország), Árpád von Klimó (USA), Lengyel Tünde (Szlovákia), Stanisław A. Sroka (Lengyelország), Arnold Suppan (Ausztria), Kees Teszelszky (Hollandia)

Olvasószerkesztő:
Marosi Zsófia

Tördelés, nyomdai előkészítés: ElektroPress
www.elektropress.hu

Nyomás, kötészet: Prime Rate
www.primerate.hu
ISSN 0039–8098

TARTALOMJEGYZÉK

TANULMÁNYOK

Tóth Endre: A Szent Korona tárgytörténetének fő kérdései 5

Fóti Miklós – Sudár Balázs: Egy nagy hatalmú oszmán család legkisebb fia: Jahjalu Mehmed, szandzsákbég és költő 29

Deák Ádám: Követválasztási mozgalmak a vármegyékben az 1847–1848. évi utolsó rendi országgyűlés előtt 61

Albert Zoltán Máté: A nyilaskereszt és más hungarista jelképek története 97

Törő László Dávid: Völkisch tudományosság Otto-Albrecht Isbert munkásságában 125

KÖZLEMÉNY

Papp István: Északi párhuzam és keleti útkeresés. A finn nép és kultúra Szabó Dezső politikai gondolkodásában 151

TÖRTÉNETI IRODALOM

Ribi András: Az országos hatáskörű hiteleshelyi tevékenység a középkorban (*Horváth Terézia*) 171

Fodor Gábor (szerk.): Rodostó – A Rákóczi-kultusz zarándokvárosa (*Fodor Andrea*) 174

Perczel Olivér: Egy megszállás anatómiája. Román világ Magyarországon 1918–1920 (*Kovács Tamás*) 176

Tomka Béla: Korszakok és korszakhatárok. Jelenkortörténeti tanulmányok (*Vajda Zoltán*) 179

Romsics Ignác: Kosáry Domokos. A történetíró, a tudománypolitikus és az ember 1913–2007 (*Ablonczy Balázs*) 182

E SZÁMUNK MUNKATÁRSAI 185

Tóth Endre

A SZENT KORONA TÁRGYTÖRTÉNETÉNEK FŐ KÉRDÉSEI

II. József halála után, amikor a koronázási jelvényeket a vármegyék díszkíséretével ünnepélyesen Budára, majd II. Lipót koronázására Pozsonyba szállították,[1] többeknek lehetőségük nyílt a Szent Korona közeli megtekintésére. Alighanem sokkolta a megfigyelőket és az érdeklődőket, amit már korábban is sejteni lehetett:[2] a Szent Istvánnak tulajdonított, gondosan őrzött, szimbolikus értékű koronán megfigyelhető korjelölő feliratok sok évtizeddel az államalapító király halála után készültek. Úgy tűnt, hogy a hagyomány hitelessége összeomlik. A további vizsgálatok célja az ellentmondás feloldása volt, amelynek érdekében különféle megoldási javaslatok születtek. E fejtegetések azonban, amelyek jobbára híján voltak minden tudományos felkészültségnek, nemcsak a korona módszeres vizsgálata nélkül láttak napvilágot, hanem a koronázási szertartásra és a *corona* szó használatára sem fordítottak érdemi figyelmet.

A Szent Korona abban különbözik az európai országok királyi koronáitól, hogy a szóhasználatban nemcsak elvont fogalmat, hanem meghatározott tárgyat is jelentett. Bár a *corona* kifejezés más országokban is a királyi hatalmat jelölte, ott többnyire egy „virtuális" koronára utaltak vele; ezzel szemben Magyarországon az Árpád-kortól kezdve következetesen ugyanazt a konkrét tárgyat, a Szent Koronát jelentette, amelyet a 12. századtól Szent István koronájaként tartottak számon.[3] Ezek azonban köztudott ismeretek, Werbőczy foglalta össze őket a *Tripartitum*ban. A válaszra váró kérdés az, hogy mikor és miért alakult ki az említett vélemény, és miért nevezték a koronát szentnek. A válasz keresésénél szem előtt kell tartani, hogy a koronát középkori keresztény műveltségi környezetben, nem pedig jelenkori nézetek, hiedelmek, fantasztikus, romantikus vagy természettudományos elképzelések szerint készítették el. A Szent Korona szertartásokon használt szakrális tárgy volt, és nem valamiféle mérőeszköz, csillagászati ismereteket közlő, rejtő vagy sugalmazó műszer. Az Árpád-korban nem tulajdonítottak jelentőséget sem a tárgy régiségének, sem annak, hogy különböző korú és eredetű részekből állították össze, ahogy annak sem, hogy végső formáját

[1] *Decsy Sámuel:* A Magyar Szent Koronának és az ahhoz tartozó tárgyaknak históriája [...]. Bécs 1792.
[2] *Gottfried Schwartz:* Initia religionis christianae inter Hungaros ecclesiae orientali adserta. Francofurti et Lipsiae 1740.
[3] *Deér József:* A magyarok Szent Koronája. Bp.–Máriabesnyő–Gödöllő 2005. 166–167.

egy szakrális tárgy, egy ereklyetartó darabjainak másodlagos felhasználása révén nyerte el.[4]

A koronázási jelvények 1978. évi hazatérése után kibontakozó nagyfokú érdeklődés a történelem iránti felfokozott kíváncsiságot és a múlt megismerése iránti igényt bizonyítja. A humán tudományok egyes területeinek művelése azonban sokak szemében egyszerűnek tűnik, ezért hajlamosak azt feltételezni, hogy a korona megismerése nem igényel komoly tárgyi és módszertani ismereteket. Azok a műkedvelő koronakutatók, akik elhatárolták magukat az általuk „akadémikus" jelzővel felruházott szakemberektől,[5] egyúttal függetlenítették magukat a vizsgálatokhoz szükséges ismeretektől is, és csak azokat az információkat vették figyelembe, melyek megfeleltek elképzeléseiknek. Az említett írások spektruma igen széles: a csapongó fantáziálástól a becsületesen elkészített cikkekig terjed. Szerzőik általában valamilyen „különlegességet" véltek felfedezni a koronán, és más adatokat figyelmen kívül hagyva egyedül ennek alapján kívántak „megdönthetetlen" eredményre jutni. Ilyen kiindulópontok a feltételezett képcserék, a Géza-lemez felirata, a ferde kereszt, a szimmetriahiba, különféle mérési adatok vagy a vélelmezett manicheus hatás. Nem is beszélve arról az elképesztő állításról, amely szerint II. József a Bizánci Birodalmat felújítani szándékozó Katalin cárnőnek akarta adni a koronát.[6] Az alábbiakban több álláspontot is bemutatok, elsődleges célom azonban a Szent Korona tárgytörténetének, a koronázási jelvények kiválasztási folyamatának és a hagyomány eredetének feltárása.

A Szent Korona tárgytörténete

A Szent Korona tárgytörténetének feltárása azért fontos, mert a 18. század vége óta a Szent István-i hagyományt ötletszerű, pontatlan megfigyelések alapján kísérelték meg bizonyítani vagy támadni, és a szerzőket felekezeti hovatartozásuk is befolyásolta.[7] A tisztánlátás azért is szükséges, mert a Szent Korona és a koronázási jelvények egy sor más területen is hasznos információkat nyújtanak a forrásszegény korai Árpád-korral foglalkozók számára. Az 1880-as vizsgálat célja kimondatlanul a Szent István-i hagyomány igazolása volt. Az 1938. évi szemle résztvevői csak nézhették a koronát, ám nem nyúlhattak hozzá.[8] 1946-ban

[4] A szétdarabolás lehetősége Pauler Gyulának okozott problémát. – *Pauler Gyula:* A magyar nemzet története az Árpádházi királyok korában I–II. Bp. 1899. I. 422.
[5] A kimutatást lásd *Magyar Zsolt:* A magyar Szent Korona. Szombathely 2007. 114.
[6] Az ötleteket összefoglalta és tárgyalta *Kanyó Ferenc:* Révay Péter munkáinak recepciója az „alternatív" történeti irodalomban. In: A Szent Korona első kutatója. Tanulmányok Révay Péter koronaőrről és munkásságáról. Szerk. Pálffy Géza – Tóth Gergely. Bp. 2024. 323–348.
[7] *Deér J.:* A magyarok Szent Koronája i. m. 9–10.
[8] A kutatástörténetet részletesen összefoglalta *Deér J.:* A magyarok Szent Koronája i. m. 7–21.

Arnold Boeckler művészettörténész és Michael Wilm ötvösrestaurátor tanulmányozhatták a Szent Koronát, azt azonban nem tudni, hogy mennyire alaposan. Tíz évvel később Ernst Percy Schramm kérésére Boeckler összefoglalta és értelmezte a látottakat.[9] Boeckler megfigyelései enyhén szólva felületesek voltak, elképzelhető azonban az is, hogy tíz évvel később, amikor tapasztalatait leírta, már rosszul emlékezett és improvizált. Szerinte az alsó rész eredetileg nem női korona volt, a párta korábban nem tartozott a koronaabroncshoz, a párta zománcai pedig Magyarországon készült durva munkák[10] – csupa tévesnek bizonyult vélemény és állítás.[11] Deér, aki korábban tárgyakkal nem foglalkozott, és nem látta a koronát, Boeckler téves állításaira támaszkodva formálta saját elképzelését a görög korona többszörös hazai átalakításáról. Deér azonban történészként, a történeti adatok ismeretében – ellentétben a Szent István hagyománytörténetnek legutóbb monográfiát szentelő Berend Nórával[12] – nem kételkedett a Szent István-i hagyomány valódiságában; úgy vélte azonban, hogy az eredeti diadémot IV. Béla halála után ellopták, ami miatt a régi mintájára új koronát kellett készíteni.[13]

Meglepő lehet az állításom, de a Szent Korona tárgytörténete a többféle technológiai és művészettörténetileg értékelhető összetevő ellenére világosan megállapítható, egyszerű és problémamentes.[14] Bonyolultnak csupán azért látszik, mert a két évszázad alatt felgyűlt elégtelen megfigyelések, vélemények és az ezeken alapuló történeti következtetések ütköztek egymással, és a vita ezekről az egymástól eltérő megállapításokról folyt. Berend Nóra ilyen vélemények alapján vélte megalapozatlan mítosznak a Szent Korona Szent István-i hagyományát. A Szent Koronáról akkor lehet

---

[9] *Arnold Boeckler:* Die „Stephanskrone". In: Herrschaftszeichen und Staatssymbolik III. Hrsg. von E. P. Schramm. Stuttgart 1957. 731–742.

[10] A párta zománcának különlegességéről Kovács Éva írt. – *Kovács Éva – Lovag Zsuzsa:* A magyar koronázási jelvények. Bp. 1980. 37.

[11] Erről részletesen lásd *Tóth Endre:* A magyar Szent Korona és a koronázási jelvények (Horváth Attila, Pálffy Géza és Zsoldos Attila tanulmányával). Bp. 2022. 34–35.

[12] Berend Nóra könyvéből (Stephen I, the First Christian King of Hungary: From Medieval Myth to Modern Legend. [Oxford Studies in Medieval European History] Oxford 2024) kitűnően megismerjük a szerző szándékát, annál kevésbé I. István királyt, akiről alaposan félreismert képet kapunk. Jó lett volna, ha I. István király bemutatásánál tekintettel van legalább a király életében és a szentté avatása előtt írt értékelésekre (*Gombos F. Albin:* Szent István a középkori külföldi történetírásban. In: Emlékkönyv Szent István király halálának kilencszázadik évfordulóján I–III. Szerk. Serédi Jusztinián. Bp. 1938. III. 281–324.). Lásd például Merseburgi Thietmar megjegyzését: „Sohasem hallottam, hogy valaki annyi kíméletet tanúsított volna a legyőzöttek iránt, amiért is az Isten győzelemre juttatta ellenségei fölött", vagy Rodulf Glaber feljegyzését a Szentföldre igyekvő zarándokokkal kapcsolatban: „Mindazokkal, akikkel találkozott, testvérként fogadta, s nekik hatalmas ajándékokat adott". – Rodulf Glaber öt történeti könyve. In: Az államalapítás korának írott forrásai. Szerk. Kristó Gyula. (Szegedi Középkortörténeti Könyvtár 15.) Szeged 1999. 186., 282.

[13] *Deér J.:* A magyarok Szent Koronája i. m. 172–177.

[14] Amikor 1993-ban Szelényi Károly fényképezte a jelvényeket, a koronaterem felügyelőjeként jelen voltam, és egy hónapon keresztül vizsgálhattam a jelvényeket.

valós képet alkotni, ha a korai Árpád-korra vonatkozó történeti, művészet-, vallás- és művelődéstörténeti tudást szem előtt tartjuk, és amennyiben lehetséges, megállapítjuk azokat a biztos időpontokat, amelyek a tárgytörténethez és az értelmezéshez kiindulópontot jelentenek. E tanulmányban ezeket a jellemzőket összegzem.

A Szent Koronát átgondolt terv szerint állították össze. Ez a legkevésbé sem zárja ki azt, hogy különböző korú és rendeltetésű részekből egységes kialakítású korona készüljön. A korona vitathatatlanul két fő részből áll.[15] Az alsó rész a koronaabroncs, amely a görög női koronák jellegzetes típusát képviseli, a felső pedig a koronát boltozó keresztpánt. Azt, hogy a korona két részből áll, könnyen elkülöníthető jellegük bizonyítja.[16] E megkülönböztető jegyek közül a legfontosabb a rekeszzománc képek eltérő stílusa, a görög és latin betűs feliratok, illetve a keresztpánt filigrán díszítése, ami azért hiányzik az alsó részről, mert a bizánci ötvösök rendkívül ritkán alkalmazták ezt a technikát. Különbözik a két koronarészt szegélyző gyöngyözött drót mintázata is,[17] amely egyértelművé teszi, hogy a korona elemei két ötvösműhelyben készültek. Végül az alsó korona, amit *corona graecá*nak szoktak nevezni, önálló műtárgyként is értelmezhető.

Ma kilenc láncos függő és egy, a tetején elhelyezett kereszt tartozik a koronához. A függőket eredetileg talán a Szent Korona összeállításakor bővítették két-két láncról négy-négyre. A kereszt felhelyezésének idejét nem ismerjük, az egységes korona kialakításakor biztosan nem a jelenlegi kereszt volt rajta. Ha a korona tetejére keresztet akartak volna szerelni, a keresztpánt központi helyére nem tettek volna egy második Pantokrátor-képet, vagy a kereszt elhelyezésére más megoldást választottak volna. A kezdetben kereszt nélküli korona lehetőségét a 11–12. századi keleti és nyugati uralkodói koronaábrázolások támogatják. A korabeli érmeken is csak elvétve fordul elő a császár koronáján keresztre emlékeztető motívum, és a fennmaradt koronákon sem találunk ilyet,[18] a német-római császári koronára is csak később helyeztek keresztet. A korábbi bizánci császárábrázolások koronáin általában van kereszt, de a koronatípus változása után, amelyet a Szent Korona formája is követ, a boltozat tetejére már nem illesztettek keresztet. Az Árpád-kori keresztfeltétel lehetősége ellen szól a csavar alkalmazása a rögzítésnél.[19] A keresztnek a koronát ért későbbi károsodásánál is van jelentősége, erről alább még lesz szó.

---

[15] *Péri József:* Időszaki jelentés a Szent Korona ötvösvizsgálatáról I. Magyar Iparművészet 1. (új folyam) (1994) 1. sz. 2.

[16] *Deér J.:* A magyarok Szent Koronája i. m. 37–42.

[17] *Bogyay Tamás:* Kritikai tallózás a Szentkorona körül. In: Annales de la Galerie Nationale Hongroise – A Magyar Nemzeti Galéria Évkönyve 1991. Szerk. Takács Imre et al. Bp. 1991. 32.

[18] A képeket lásd *Tóth E.:* A magyar Szent Korona i. m. 222–226.

[19] 1880-ban a kereszet leszerelték, és a Pantoktártor-képről felvétel is készült, a műveletről azonban nincs feljegyzés.

Gyakran figyelmen kívül marad a görög koronaabroncs készítésének technikája. Az abroncs 52 milliméter széles és 1,2 milliméter vastag ezüsttel ötvözött aranylemez. A keskeny felszínt alig látható módon forrasztották össze a két végén. A kis felületen tökéletesen megvalósított forrasztási művelet nagy felkészültséget és mesterségbeli tudást igényelt, amely a sok évszázados (koronakészítési) gyakorlattal rendelkező konstantinápolyi császári műhelyben nem jelenthetett kihívást. Mivel más bizánci korona nem maradt fenn, a keményforrasztásos eljárás csak a Szent Koronán figyelhető meg; a módszer akkor is egyedülálló, ha az abroncsot az európai uralkodói koronákkal hasonlítjuk össze. Egyetlen középkori korona sem készült a Szent Korona abroncsával azonos módon, egyetlen lemezből összeforrasztva. A nyugati koronák sok (8–12) részből állnak, amelyeket valamilyen zsanéros megoldással kapcsoltak össze. Ilyen az itáliai vaskorona, a német-római császári korona, az V. István margitszigeti sírjában talált korona, Nagy Lajos király feleségének, Erzsébet királynénak Zárában őrzött, szépen restaurált koronája, valamint a nagyváradi sírban talált koronarész is – a felsorolás tetszés szerint bővíthető.[20] A vékony lemezből készült halotti koronák pántjának két végét, mint például a székesfehérvári királysír férfi koronája esetében, egymásra fektetve szegecselték össze.[21] Az abroncs egyetlen lemez összeforrasztásával történő kialakítása arra utal, hogy a görög korona nem hazai műhelyből származik, és nem is alakították át a Magyar Királyságban. A Szent Korona alsó része Konstantinápolyban készült, és eredeti állapotban maradt meg. Minden olyan elgondolás, amely szerkezetének magyarországi átalakítását feltételezi, eleve téves. Miként Péri József megfogalmazta: a görög korona egységéről „nagy nyomatékkal kell szólni. Tarthatatlanná teszi ugyanis mindazon elméleteket, amelyek a *corona graeca* jelen formáját fokozatos átalakítások eredményének vélik”.[22] A párta és az abroncs egyetlen lemezből készült,[23] és a pártába illesztették a háromszög

[20] Négy további korona: Krakkóban szétszedve és keresztre felszerelve két koronát őriznek, Płockban Szent Zsigmond ereklyetartó koronája található, lásd *Lotte Kurras:* Das Kronenkreutz im Krakauer Domschatz. (Erlangen Beiträge zur Sprach- und Kunstwissenschaft 13.) Nürnberg 1963. A margitszigeti koronához lásd *Vattai Erzsébet:* A margitszigeti korona. Budapest Regiségei. A Budapesti Történeti Múzeum Évkönyve 18. (1958) 191–207. Lásd továbbá Deér József recenzióját Kurras könyvéről: Kunstchronik 17. (1964) 12. sz. 345–352.; valamint *Kovács Éva:* Még egyszer a krakkói koronakeresztről. In: *Uő:* Species modus ordo. Válogatott tanulmányok. Bp. 1998. 136–172.; *Renate Baumgärtel-Fleischmann:* Die Kunigundenkrone. Münchner Jahrbuch der bildenden Kunst 32. (1981) 36.

[21] *Hutai Gábor:* III. Béla király és Antiochiai Anna sírleleteinek restaurálásáról. In: 150 éve történt. III. Béla és Antiochiai Anna sírjának fellelése. Szerk. Cserményi Vajk. (A Szent István király Múzeum közleményei B sorozat 49.) Székesfehérvár 1999. 46.

[22] *Péri J.:* Időszaki jelentés i. m. 2.

[23] Uo.; *Papp László:* Időszaki jelentés a Szent Korona ötvösvizsgálatáról II. Magyar Iparművészet 1. (1994) 1. sz. 6.; *Lovag Zsuzsa:* Néhány technikai megfigyelés a magyar koronán. In: A Magyar Nemzeti Galéria Évkönyve 1991 i. m. 39–41.

alakú zománclemezeket. Ennek következménye, hogy a Szent Korona összeállításakor a felső koronarészt, a keresztpántot csakis a görög koronához alkalmazva, annak figyelembevételével alakíthatták ki. A keresztpánt (de nem a kivehető, rekeszzománc apostolképek) nem készülhetett a görög koronánál korábban.

Bárányné Oberschall Magda figyelt fel arra,[24] hogy a görög korona a jellegzetes formája miatt egyértelműen női korona. E nézet mellett Deér József további érveket sorakoztatott fel.[25] A Kelet-Római Birodalom női koronáinak többcsúcsos kiképzése az 5. század óta bőven adatolható az ábrázolásokon, az érméket is beleértve. A formai indok mellett nem feledkezhetünk meg arról, hogy a 11. században egyedül I. Géza királynak volt görög felesége, akivel Magyarországra női korona érkezhetett. A görög koronát Szünadéné hercegnő királynéi ékszerként vagy esküvői koronaként hozta magával Magyarországra. A női korona nem lehetett diplomáciai ajándék a magyar király számára.[26]

Az abroncs hátoldalán három uralkodó képe található. Az abroncs fölé emelkedik a Dukasz dinasztiához tartozó VII. Mihály bizánci császár (1071–1078) felül íves zománcképe, alatta az abroncson egy „Bíborbanszületett Kon." névkezdetű császár, valamint a hatalmi reprezentációjával tőlük alaposan megkülönböztethető személy, a felirata szerint I. Géza király képe látható. A magyar király lemezének felirata nem vörös, mint a császáré, hanem kékesfekete zománc, glóriája sincs, és hosszú, barbár szakálla van, ellentétben Mihály császár szépen nyírt szakállával. A felirat szerint a kép Turkia királyát ábrázolja. Gyóni Mátyás 1943-as munkája[27] és Moravcsik Gyula feldolgozásai[28] óta semmi sem indokolja, hogy kétségbe vonjuk a név azonosságát I. Géza magyar királyéval.

Egyesek a korona készítését úgy próbálják korábbra keltezni, hogy feltételezik: a görög korona uralkodóképeit kicserélték. Az elképzelés kiindulópontja Révay Péter koronaőr azon állítása, hogy a korona hátoldalán Szűz Mária-ábrázolás látható. Ha pedig ma nem látunk ilyet, ennek oka csak az lehet – szól az elmélet –,

---

[24] *Bárányné Oberschall Magda:* Konstantinos Monomachos császár koronája (The Crown of the Emperor Constantine Monomachos). (Archaeologia Hungarica XXII.) Bp. 1937. 37.; *Bárányné Oberschall Magda* magyar és német nyelvű recenziója Moravcsik Gyula tanulmányáról (A magyar Szent Korona a filológiai és történeti kutatások megvilágításában. In: Emlékkönyv Szent István i. m. III. 423–472.), lásd Folia Archaeologica 1–2. (1939) 235–238.

[25] *Deér J.:* A magyarok Szent Koronája i. m. 37–42.

[26] Günther Prinzing diplomáciai ajándék-összeállításában koronaként a Monomakhosz-korona és a corona graeca szerepel. – *Günter Prinzing:* Zum Austausch diplomatischer Geschenke zwischen Byzanz und seinen Nachbarn in Ostmittel- und Südosteuropa. Mitteilungen zur spätantiken Archäologie und Byzantinischen Kunstgeschichte 4. (2005) 167.

[27] *Gyóni Mátyás:* A magyar nyelv görög feljegyzéses szórványemlékei. (Magyar–Görög Tanulmányok 24.) Bp. 1943.

[28] *Moravcsik Gy.:* A magyar szent korona i. m.; Byzantinoturcica I. Die byzantinischen Quellen der Geschichte der Türkvölker II. Sprachreste der Türkvölker in den byzantinischen Quellen. Berlin 1983. I. 308–310., II. 320–327.

hogy később (a Habsburg-királyok mesterkedése miatt) levették a koronáról. Révay állítását minden azt támogató állásfoglalás ellenére tévesnek kell tartani. A koronán látható három uralkodó együtt szereplése csak egy szűk időszakban, 1074 és 1077 között érvényes. Ha az újkorban a Mária-képet ki akarták volna cserélni, honnan tudták, hogy a helyére kerülő Mihály császár a két másik, nem könnyen azonosítható uralkodóval egy időben élt? Honnan tudták volna az ábrázolt személyek időrendjét ennyire pontosan megállapítani? Nem is szólva arról, hogy honnan tudtak volna VII. Mihály császárt ábrázoló, stílusban, technikában és méretben megfelelő rekeszzománc képet szerezni? Ez, amint a Mihály-kép másodlagos felhasználása mutatja, még az egykori konstantinápolyi császári udvarban sem volt egyszerű feladat. A képcseréről ötletelni értelmetlen. Azon vitatkozni, hogy miért látott Mária-képet Révay, kultúrtörténeti szempontból érdekes lehet, de annak a Szent Korona tárgytörténetéhez semmi köze sincsen.[29] Érdemes megjegyezni, hogy I. Mátyás uralkodása óta az érmék hátlapján gyakran szerepel Madonna-ábrázolás, túlnyomórészt koronával, amely jellemző attribútuma a barokk művészetnek is. A 11–13. századi bizánci művészetben azonban Máriát nem ábrázolták koronával.

A képcsere elméletének másik kiindulópontja, hogy a felszerelés módjából megállapíthatóan Mihály császár képe eredetileg valóban nem volt a görög koronán. Ez könnyen megindokolható: amikor I. Géza görög feleségének a házassági szertartáshoz és a leendő királynéi státusza miatt koronára volt szüksége, a császári kincstárból kiemeltek egy koronát, és aktualizálták. Figyelembe veendő, hogy az ortodox házassági szertartáshoz akkor már évszázadok óta hozzátartozott a pár megkoronázása.[30] A görög korona eredetileg a házassági szertartásnál használt korona lehetett, mert az ábrázolások szerint a császárnék koronái a 11. század végétől magasabbak voltak. Az aktualizálás csak a császárvárosban volt kivitelezhető, mert ott vagy rendelkezésre állt egy, Mihály császárról készült rekeszzománc kép, vagy Géza király képéhez hasonlóan el tudták azt készíteni. Ha eredetileg valóban uralkodóképek voltak a koronán − ezt ugyanis nem tudjuk −, akkor a következő lehetőség adódik: az abroncson egy, Mihály császárnál korábbi uralkodó képe volt, és az ő felesége vagy egy, a császári párhoz közel álló hölgy viselhette. A 11. században csak két Kon. névkezdetű Bíborbanszületett uralkodó

[29] A képcseréről részletesen lásd *Bogyay T.:* Kritikai tallózás i. m. 32–34.

[30] *John Meyendorff:* Christian Marriage in Byzantium: the Canonical and Liturgical Tradition. Dumbarton Oaks Papers 44. (1990) 99–107.; *Christopher Walter:* Art and Ritual of the Byzantine Church. (Birmingham Byzantine Series I.) London 1982. 121–123. 11. századi, egyszerűen kivitelezett, pánt alakú házassági koronáról lásd *Phané Drossoyiani:* A pair of Byzantine Crowns. Jahrbuch der Österreichischen Byzantinistik 32. (1982) 3. sz. 529–538.

élt: Mihály császár Konsztantinosz nevű fia és Konsztantiosz nevű testvére.[31] Mivel VII. Mihály fia még meg sem született, a koronán csak a testvére képe valószínűsíthető, akit fiatalemberként már ábrázolhattak. A koronán VII. Mihály és Konsztantiosz apja, X. Dukasz Konstantin (1059–1067) császár képe lehetett, akinek első felesége Dalasszena leány, a második Eudokia Makrembolitissza volt. Ha a korona valamelyikük számára készült, akkor feltételezhetően a császár és két fia képe szerepelt rajta.

A Szent Korona felső része vékony aranylemezből készült kereszt alakú pánt, amelynek négy szárára két-két (tehát összesen nyolc), foglalatukból kivehető, apostolt ábrázoló, téglalap alakú rekeszzománc képet szereltek fel. A képeket filigrán, almandin kövek és igazgyöngyök keretezik. A pánt négy szárvégén a díszítés le van zárva, alatta a lemez sima illesztési felülettel folytatódik, amelyet a koronaabroncshoz lehetett szegecselni.[32] Képeket tehát nem vághattak le róla, és a szárak nem lehettek hosszabbak a jelenleginél, amint azt korábban feltételezték. Noha a koronával foglalkozók általában tudták, hogy a keresztpánt zománcképei kivehetők, ennek nem tulajdonítottak jelentőséget, mint ahogy a pánt és a képek időbeli különbségének sem. Pedig már Czobor Béla leírta, hogy a keresztpánt és a zománcképek nem egyidősek, és azt is megfogalmazta, hogy ez mit jelent: szerinte a pánt 13. századi, az apostolképek pedig I. István koriak lehetnek.[33] Az kétségtelen, hogy a zománcképek a keresztpántnál korábban készültek. Annak azonban még a lehetősége sem áll fenn, hogy a keresztpántok készítésének idején vagy azt megelőzően Magyarországon ilyen minőségű rekeszzománcot tudtak volna előállítani. A keresztpánt nem önálló tárgy, mert ilyen tárgy nem létezett.[34] A keresztpántot a görög koronához szabva Magyarországon készítették. Kérdés, hogy összeállításakor miért választottak formailag szokatlan megoldást? A keresztpánt kupola alakban fedi le a koronát, és formája az 1100 körül kialakított új, bizánci császári férfi korona típusát követi. A görög korona lefedését azért oldották meg keresztpánt segítségével, hogy az apostolképeket fel tudják használni.

A képek az egyházi szövegekben felsorolt 12 apostol közül az első nyolcat ábrázolják. Díszítésük variációiból következik, hogy azon a tárgyon, amiről a

---

[31] *Demetrios Joannos Polemis:* The Doukai, a Contribution to Byzantine Prosopography. (University of London Historical Studies XXII.) London 1968. 28–30., 42–46., 48–53., 60–63. és a családfa.

[32] A töréseket és a rögzítéseket lásd *Tóth E.:* A magyar Szent Korona i. m. 388–389.

[33] *Czobor Béla:* A magyar szent korona és a koronázási palást. In: III. Béla magyar király emlékezete. Szerk. Forster Gyula. Bp. 1900. 98–124.; *Karácsonyi János:* Hogyan lett Szent István koronája a magyar Szent Korona felső részévé? (Értekezések a történelmi tudományok köréből 21/6.) Bp. 1907. 530–539.

[34] Kovács Éva még feltételezte, hogy a szárak végéről négy apostolképet levágtak, és a keresztpánt N. P. Kondakov nyomán a keleti szertartásoknál használt „csillag" lehetett. – *Kovács É. – Lovag Zs.:* A magyar koronázási jelvények i. m. 54.

lemezeket levették, mind a 12 apostol képe rajta volt.[35] Feltűnő, hogy Péter apostol kétféle módon tartja attribútumait, a kulcsokat: egyiket a jobb kezében fogja (nyugati forma), a másikat a bal csuklóján karikán viseli (keleti forma). Ez, valamint a feliratok egyes betűtípusai a lemezek itáliai készítésére mutatnak,[36] keletkezési idejük és helyük a 11. század első felének Itáliája volt.[37] A korábbi keltezést a rekeszzománcok ismert stílusváltozása kizárja. Az apostolképeket nyilván szakrális rendeltetésű tárgyról vették le. Mivel ez a tárgy Itáliából érkezett, lehetett a pápa vagy akár a Monte Cassino-i apát ajándéka is; utóbbival István király levelezésben állt. Lehetett könyvtábla: ennek rekonstruálására történt is kísérlet.[38] Lehetett hordozható oltár, esetleg ereklyetartó; az utóbbi esetben leginkább egy Krisztus-ereklyetartóra gondolhatunk. A lemezek koronát is díszíthettek, hiszen ismerünk apostolképekkel díszített koronarajzot (az úgynevezett Agilulf-koronát). Ami bizonyos: ha a Szent Korona készítésekor − a korszak gyakorlatával ellentétes módon − képeket akartak felhasználni, akkor azt megalapozottan tették. A Szent Korona egyes részeinek vélelmezett összeállítási ideje olyan fontos tényező, amelyet az apostolképek keltezésénél figyelembe kell venni. A Szent Korona készítését gyakran az apostolképek stílusából kiindulva kísérelték meg keltezni. A rekeszzománcok készítési idejéhez azonban a korona összeállításának időpontjai adnak támpontot, és nem fordítva, mert az egyes részek jelenleg pontosabban keltezhetők, mint a rekeszzománc képek.

A keresztpánt díszítésének szerkezetét tudatosan megtervezték. Ezt egyrészt az apostolképek liturgikus szövegekben használt felsorolásuk szerinti, kereszt alakú szabályos elhelyezése, másrészt a képeket keretező almandin kövek és igazgyöngyök szabályszerű váltakozása és száma mutatja. Ilyen, mondhatni egyhangú megoldás nem jellemző a románkori ötvöstárgyakra, amelyeken többféle színes féldrágakövet alkalmaztak.[39] A piros almandin és a fehér gyöngyök színvilága az Árpád-ház színeinek legkorábbi fennmaradt előfordulása. A Pantokrátor-kép körüli 12 gyöngy az apostolok számának felel meg, és a színek váltakozása a középlemez és a szárak találkozásánál is érvényesül. A 60 + 12 igazgyöngy együttese Krisztus nagyobb tanítványi körének számát jelképezi.

A Szent Korona további jellegzetessége a 10 + 9 rekeszzománc kép. Mint láthattuk, képek egyáltalán nem jellemzők a középkori koronákra, csak a német birodalmi

[35] A 12 apostollemez rekonstrukcióját lásd *Tóth E.:* A magyar Szent Korona i. m. 182–183.
[36] Uo. 205–215.
[37] *Tóth Endre:* A Szent Korona apostollemezeinek keltezéséhez. In: Communicationes Archaeologicae Hungariae 1996. Szerk. Fodor István. Bp. 1996. 181–209.
[38] *Patrick J. Kelleher:* The Holy Crown of Hungary. (Papers and Monographs of the American Academy in Roma 13.) Roma 1951. 97.
[39] A német birodalmi koronán a zománcképeket kék kövek és igazgyöngyök váltakozva keretezik.

koronán találunk négy darabot. Az apostolképek felhasználásából tudható, hogy miért éppen a görög – történetesen női – koronát használták fel az új királyi korona elkészítéséhez. Esztétikai szempontot vettek figyelembe: mivel a koronához egy, Szent Istvánhoz kapcsolódó, apostolokat ábrázoló ereklyét akartak igénybe venni, a királyi kincstárból egy olyan tárgyat választottak, amelyet szintén képek díszítettek; ez utóbbi volt a görög korona. Mindez a korona alapos tervezését bizonyítja.

A Szent Korona keresztpánttal lezárt formája ismeretlen az európai koronákon az Árpád-korban, és a 11. század végéig a bizánci koronákon sem fordul elő. Tudjuk, hogy a bizánci császári férfi korona formája 1100 körül alaposan megváltozott: a korábbi abroncs helyett felül zárt koronává alakították.[40] Patrick J. Kelleher az új koronaforma (*kamelaukion*) kialakítását ahhoz az aktushoz kötötte, amikor I. Alexiosz Komnénosz császár a fiát, Jánost 1092-ben társuralkodóvá tette.[41] Az aligha tagadható, hogy ez a koronaforma hatással volt a Szent Korona tervezésére. A kérdés inkább az, hogy az új bizánci koronastílus befolyásolta-e a magyar királyi fejék kialakítását, vagy inkább gyakorlati megfontolás állt-e a háttérben, azaz az ötvös ezt az eljárást találta-e a legcélszerűbb megoldásnak az apostolképek felhasználásához. Egyik lehetőség sem zárható ki.

A Szent Korona szakrális használata

A Szent Korona eredetének megismeréséhez nem mellőzhetők az első koronázás megvalósulásának feltételei.[42] A királyavatás hosszú szertartásának legfontosabb része nem a korona fejre helyezése, hanem a felkenés volt,[43] amelyet az egyházi és világi eskü, a hatalmi jelvények átadása és a trónra ültetés követett. A korona a szertartás látványos tárgya volt, ez magyarázza, hogy a sok cselekményből álló ceremónia elnevezését általában a koronázás szóra egyszerűsítették. Merseburgi Thietmar püspök pontosabban fogalmazott, amikor Szent István királlyá avatásáról úgy emlékezett meg, hogy a magyar uralkodó „koronát és áldást nyert”[44]

---

[40] *Tóth E.:* A magyar Szent Korona i. m. 226.

[41] *Kelleher, P. J.:* The Holy Crown i. m. 100.

[42] Az Árpád-kori koronázások ordója ismeretlen. I. István koronázására magával hozhatta a pápai követ, és a császárságból is érkezhetett. Az angolszász ordó (Egbert) használata nem igazolható, lásd *János M. Bak:* Königtum und Stände in Ungarn im 14–16. Jahrhundert. (Quellen und Studien zur Geschichte des östlichen Europa 6/6.) Wiesbaden 1973. 165–166.; *Tóth E.:* A magyar Szent Korona i. m. 60–64. Az angolszász ordó használatán alapuló következtetések (Tóth Zoltán, Gerics József idevágó munkái) revízióra szorulnak.

[43] A felkenés jelentőségéről lásd *Joseph Canning:* A középkori politikai gondolkodás története 300–1450. Bp. 2002. 88–92.

[44] Thietmar közlésének fontosságát jól látta *Gerics József – Ladányi Erzsébet:* Szent István királlyá avatása és egyházszervezése Theotmár krónikájában In: *Uők:* Egyház, állam és gondolkodás Magyarországon a középkorban. (METEM könyvek 9.) Bp. 1995. 39.

(*coronam et benedictionem accepit*).[45] Thietmar a szertartás lényegi részét nevezte meg: a *benedictio* nem egyszerűen áldást, hanem a felkenést jelentette. A kutatásban kevés figyelmet kapott, hogy a szertartás fontos része volt a pápa által engedélyezett felkenés. A Nagy Legenda szövege világos: István „olajkenettel felkenve a királyi méltóság diadémájával szerencsésen megkoronáztatott".[46] A felkenés jelentőségét jól ismerte a 14. századi formában fennmaradt krónikaszerkesztés azon részének szerzője is, aki a gyermek Salamon és I. Béla avatásánál a koronázás mellett a felkenést is említette,[47] akárcsak II. András király, aki Kálmán fia koronázásával kapcsolatban a következőket írta III. Ince pápának: „esedezünk Szentségetekhez, hogy királyi méltósághoz illő koronát is küldjön fiunknak [...], hogy ha már a királlyá kenés az apostoli szentszéktől jön, annak is örülhessen".[48] A *Stájer Rímes Krónika* szerzője is utal az ószövetségi előzményekre,[49] amikor III. András, Vencel és Ottó királlyá avatásával kapcsolatban majdnem mindig megemlíti a felkenés mozzanatát.[50] Hogy a szertartás hatása mekkora volt, azt jól mutatja I. (Szent) László esete, aki Salamon életében nem koronáztatta meg magát, valamint Imre király magatartása, aki felkentségéből adódó tekintélye teljes tudatában emelte ki pártütő öccsét, Andrást annak saját seregéből.

Az első magyarországi koronázás megtartásának több feltétele volt: egyháztartomány létesítése és érsek kinevezése, két püspök részvétele, a szükséges szertartáskönyv és megfelelő helyszín (templom) biztosítása, amelyek nélkül a koronázást nem lehetett megtartani. Az egyháztartomány megalapítása és érsekének kinevezése a pápa jogköre volt. Az érsek (hacsak nem magától a pápától érkezett legátus) két püspöktársával együtt végezte a szertartást. Vajon az egyházszervezés kezdetén honnan érkezett a két püspök, nemkülönben hol és kik szentelték fel

---

[45] *Thietmar:* Chronicon IV. 59. In: Catalogus Fontium Historiae Hungaricae I–III. Collegit, illustravit Albinus Franciscus Gombos. Bp. 1937. (a továbbiakban Gombos Cat.) III. 2203.

[46] „et unctione crismali perunctus diademate regalis dignitatis feliciter coronatur" – Legenda Sancti Stephani Regis maior et minor, atque legenda ab Hartvico episcopo conscripta. In: Scriptores Rerum Hungaricarum tempore ducum regumque stirpis Arpadianae gestarum I–II. Edendo operi praefuit Emericus Szentpétery. Bp. 1999. (a továbbiakban SRH) II. 384., 6–7.; Árpád-kori legendák és intelmek. Szentek a magyar középkorból I. Szerk. Bertényi Iván et al. (Millenniumi Magyar Történelem. Források) Bp. 2004. 21.

[47] c. 91.: „in regem fecit inungi et coronari" és c. 94.: „ibique regali dyademate inungentibus eum episcopis feliciter est coronatus" – Chronici Hungarici compositio saeculi XIV. In: SRH I. 352., 17., 358., 5–6.

[48] Árpád-kori és Anjou-kori levelek XI–XIV. század. Szerk. Makkai László – Mezey László. (Nemzeti könyvtár) Bp. 1960. 129.; „coronam auream Regie dignitati congruentem filio nostro conferre" – Árpádkori új okmánytár. Codex diplomaticus Arpadianus continuatus I–XII. Közzéteszi Wenzel Gusztáv. Pest 1860–1874. VI. 375.

[49] *Ottokar aus der Gaal:* Stájer rímes krónika. (Részletek) Ford., bev., komm. Bagi Dániel. (Arpadiana XI.) Bp. 2023. 227–228. (40575–40700); Gombos Cat. III. 1863–1864.

[50] *Ottokar:* Stájer rímes krónika i. m. 234. (41200–41245), 286. (79590), 294. (80280, 80320), 346. (87335, 87390); Gombos Cat. III. 1868., 1900., 1905., 1906.

az első érseket és a püspököket? A püspökszentelést az apostoli jogfolytonosság biztosítására három püspök végzi, és a koronázás is három püspök, köztük az érsek feladata volt. A magyar királyi udvarban azonban talán csak egy püspök tevékenykedett ebben az időben.[51]

Vitathatatlan, hogy Szent István megkoronázására II. Szilveszter pápa és III. Ottó császár egyetértése és együttműködése nélkül nem került volna sor. Végrehajtásában a császár akarata és a pápa joghatósága érvényesült. Ottó császár és Boleszló fejedelem kapcsolatának alakulását könnyebben nyomon követhetjük. A császárnak más elképzelése volt Lengyelország jövőjéről, ahol megalakult az önálló egyháztartomány (a gnieznói érsekség), de Magyarországgal ellentétben azt nem követte koronázási szertartás. III. Ottó a saját koronáját Boleszló fejére tette,[52] ez azonban csupán egy gesztus volt, amely nem tekinthető egyenértékűnek a koronázási szertartással, bár gyakran szeretik így értelmezni. Ha a gnieznói találkozón végbement koronázás teljes értékű lett volna, Boleszló nem végeztette volna el a szertartást 1024-ben, néhány hónappal a halála előtt a pápa engedélye nélkül.[53] Halála után a fia, II. Mieszko a koronázási jelvényeket elküldte a császárnak, jelezve, hogy a koronázás a császár beleegyezése nélkül történt. Mindezt Hartvik püspök a legendákra jellemző megfogalmazásban, Kálmán király egyházpolitikai céljait szem előtt tartva, de a lényeget tekintve a megtörtént eseményeknek megfelelően írta le: István valóban kapott „koronát", Boleszló pedig nem. Hartvik az avatási szertartást − azaz a felkenés pápai engedélyét − a korona küldésével fejezte ki.

Mivel 1000 körül még nem álltak nagyobb templomok, a koronázás minden bizonnyal viszonylag kevés résztvevővel, alighanem egy kis centrális alaprajzú templomban történt. A helyszínnek Pauler Gyula kutatásai óta Esztergomot tartjuk. István király esztergomi koronázását azonban az e célból gyakran idézett oklevél szövege nem bizonyítja.[54] Hihetőbb a jogász Gregorianczi Pál püspök véleménye, aki aligha hivatkozott volna a győri székesegyház érdekében István ottani koronázására, amikor éppen az esztergomi érsekhez fordult segítségért, ha állítása

[51] Ez azonban nem lehet a veszprémi egyházmegye bizonyítéka. A veszprémi nem lehetett az első egyházmegye, ami időnként szóba jött, mert csak az egyháztartomány megalapítása után létesíthették.
[52] Anonymus Gallus I. 6. – *Gall Névtelen:* A lengyel fejedelmek avagy hercegek krónikája és tettei. Ford., bev., jegyz. Bagi Dániel. Bp. 2007. 103.
[53] Az eseményről lásd *Tóth E.:* A magyar Szent Korona i. m. 51.
[54] „Hogy a koronázás Esztergomban történt. az akkori viszonyok természetéből következik, ámbár tanúságot arról csak IV. László idejéből ismerünk". – *Pauler Gy.:* A magyar nemzet története i. m. I. 392. A probléma azonban az, hogy egyrészt az „akkori viszonyokat" kevéssé ismerjük, másrészt a szóban forgó oklevél ezt nem bizonyítja („cum ipsa sedes Strigoniensis sanctissimi patris et domini nostri, sancti Stephani regis ortu, per prothomartirem prenunciato, decorata et sacro baptismate eiusdem sublimata, regalisque nostri dyadematis imposicione extiterit redimita" – Monumenta ecclesiae Strigoniensis I–IV. Ed. Ferdinandus Knauz et al. Strigonii–Budapestini 1874–1999. II. 28.

nem felel meg a helyi hagyománynak.[55] A koronázás helye Győr korai történetében egyáltalában nem közömbös.[56]

Fontos látni, hogy a Szent Korona eredetével kapcsolatban kialakult bizonytalanságnak történetírásunkban súlyos következménye lett:[57] Hartvik püspök elbeszélésének negatív megítélése.[58] Ha nem István királyé volt a korona, akkor nemcsak a pápától érkező diadém eredete bizonytalan, hanem Hartvik erről írt szövegének értéke is. Ebből az alapállásból következtettek arra, hogy Hartvik állítása koholmány, ami két szempontból is elhibázott volt. Ha nem is lehet bizonyítani a Szent Korona pápai eredetét, ez nem jelenti azt, hogy a pápától nem érkezett korona. Az állítások között okozati összefüggés nem áll fenn. A koronát mint tárgyat vették figyelembe, nem pedig a felkenést, amelyre az engedély csakis a pápától származhatott. A Szent Korona történetéből nem következik, hogy a Hartvik legenda 9. fejezete valótlanság. Hartvik a megtörtént koronázást beszélte el; azt azonban hiába várjuk tőle, hogy modern történész módjára fogalmazzon, pedig mintha ezt kérnénk számon rajta. Mindazokat a történeti kérdéseket és a hozzá kapcsolódó következtetéseket, amelyek Hartvik szövegének téves megítélésén alapulnak, újra kell gondolni.

Sokáig kulcskérdésnek tartották, hogy a császártól vagy a pápától kapott-e Szent István koronát. Ez a sokakat foglalkoztató, a második világháború idején politikailag is motivált kérdésfelvetés félrevezető, mert az első koronázás esetében sem a korona származási helye, hanem a felkenés engedélyezése volt az esemény feltétele. A pápa küldhetett koronát István királyavató szertartására, ami csupán lelki alárendeltséget fejezett ki, szemben azzal, ha a fejéket egy másik uralkodó ajándékozta volna, ami viszont egyértelműen az alárendelés jele lett volna.[59] Akár küldött II. Szilveszter koronát, akár nem: a lényegen semmit sem változtat, mert a szertartás csak a pápa engedélyével mehetett végbe. A ménfői csata után III. Henrik császár a király lándzsáját mint hatalmi jelvényt – az előzményeket is figyelembe véve – nem véletlenül a pápának küldte el.[60] A Hartvik-legendában a

---

[55] *Karácsonyi J.:* Hagyományok Szent István királyról. Századok 36. (1902) 9. sz. 870 – 871.; *Tóth E.:* A magyar Szent Korona i. m. 59.

[56] Koppány kétségbevont történetiségével kapcsolatban (lásd *Berend, N.:* Stephen I i. m.) lényeges lehet az egyik testrészének Győrbe küldése. Ennek ugyanis Koppány személyének későbbi konstruálása esetében nincs magyarázata.

[57] Részletesebben lásd *Tóth E.:* A magyar Szent Korona i. m. 59.

[58] A korona pápai „küldésének egyetlen forrása [a] Hartvik legenda marad". – *Bárányné Oberschall M.* recenziója i. m. 236.

[59] *Bárányné Oberschall M.* recenziója i. m. 235.

[60] „capta est et Ungarici regis lancea, quae per eosdem nuntios Romae delata est, et usque hodie ob signum victoriae ante confessionem beati Petri apostoli apparet" – *Bonizo ep. Sutriensis:* Liber de amicum sive De persecutione Ecclesiae. In: Patrologiae Cursus Completus. Series Latina CL. Ed. J. P. Migne. Parisiis 1880. 817. = Libelli de lite imperatorum et pontificum saeculis XI. et XII. conscripti I.

koronát lehet konkrét tárgynak tartani, és lehet átvitt értelemben koronázásként értelmezni. Ami viszont biztosan érkezett Rómából, az a Hartvik által említett kereszt volt,[61] mert a *crux* szó nem lehet átvitt értelmű. I. András sírján már látható a szárra tűzött kereszt, mely az ország címere lett.[62] Hartvik szövegének hiteltelenné válásával a kereszt (és jelentősége) azonban eltűnt a kutatók szeme elől.

Tévesek azok a gyakran elhangzó vélemények, amelyek szerint a magyar király koronát kért vagy kapott a keleti vagy a nyugati császártól. Ennek a feltételezésnek az alapja az volt, hogy nem ismerték fel: a *corona graeca* női korona, amely nem diplomáciai ajándék, hanem I. Géza bizánci feleségének házassági koronája volt. Azok a vélekedések, amelyek szerint I. Andrásnak és I. Gézának a bizánci császártól koronát kellett kérniük („nem volt kéznél korona", „nem akart a nyugati császártól vagy a pápától kérni"), nem megalapozottak. Ha a magyar királynak koronára volt szüksége, nem szorult sem a nyugati, sem a keleti császár segítségére, hanem az udvari ötvöst hívatta. A királynak nem kellett senkitől koronát kérnie, bár tudta, hogy az első királyavatáshoz erre szükség lehet (mint fentebb olvasható, II. András levelében Kálmán fia esetében).

A Szent Korona összeállítását a Konstantinápolyban töltött ifjúkora miatt általában III. Béla uralkodásának idejére keltezték;[63] régebben én is ezt a keltezést fogadtam el. A lehetőségeket átgondolva később a Szent Korona készítését azért datáltam Kálmán uralkodásának időszakára,[64] mert az nem lehet független a többi jelvény kiválasztásától: a koronázási együttes összeállítását kell figyelembe venni. A Kálmán-kori keltezést támogatja a király Szent István-tisztelete.[65] P. J. Kelleher szintén Kálmán király korára keltezte a korona összeállítását.[66]

A koronázási jelvények kiválasztása megállapíthatóan aszerint történt, hogy ereklyeként mennyire kapcsolódtak az 1083-ban szenté avatott István királyhoz. Ez a jelenleg őrzött jelvények esetében bizonyos.[67] A koronázási viselethez azért emelték ki a székesfehérvári bazilika paramentumai közül az István és Gizella

---

Ed. Ernst Dümmler – Lothar von Heinemann – Friedrich Thaner. (MGH Ldl 1.) Hannoverae 1891. 571–631. A magyar király lándzsáját is megszerezték, amit ugyanezek a követek Rómába vittek, s a mai napig győzelmi jelként Szent Péter apostol sírja előtt látható. – Bonizo (Bonitho) episcopus Sutriensis. In: Gombos Cat. I. 421.; Bonizo könyve barátjához. Ford. Thoroczkay Gábor. In: Az államalapítás korának írott forrásai i. m. 266. = *Gerics József:* Politikai és jogi gondolkodás Magyarországon VII. Gergely pápa korában. In: *Uő:* Egyház, állam és gondolkodás i. m. 146.

[61] c. 10.: „cum corona et cruce" – Legenda Sancti Stephani Regis i. m. 414., 20.

[62] *Tőth Endre:* Az apostoli kereszt formája, jelentése és jelentősége (A magyar államcímer kialakulásához). Ephemeris Hungarologica 5. (2025) 1. sz. 83–101.

[63] *Moravcsik Gyula:* A magyar szent korona a filológiai és történeti kutatások megvilágításában. In: Emlékkönyv Szent István i. m. III. 426–472.

[64] *Tőth E.:* A magyar Szent Korona i. m. 237.

[65] Uo. 229–230.

[66] *Kelleher, P. J.:* The Holy Crown i. m. 103–105.

[67] Decsy Sámuel a koronázásnál viselt többi tárgyat is mint I. Istvánét tartotta számon.

által a koronázásuk harmincadik évfordulójára készíttetett miseruhát,[68] mert a feliratából ismerték a készíttetőket. A kiválasztást segíthette, hogy Kálmán király felszentelt püspök volt. A jogar a formája miatt István király uralkodási idejére keltezhető, mert se korábban, se később ilyen formájú jogart nem használtak.[69] A jelvények Szent István-i eredetét és a hagyomány életerejét bizonyítja a jogar, amelyet később, noha már nem volt korszerű, mégsem cserélték ki. A Szent Koronába olyan tárgy elemeit − a Krisztust és az apostolokat ábrázoló zománcképeket − illesztették, amelyek István királyhoz voltak köthetők.[70] Ezért a koronázási együttesre mint Szent István ereklyéire tekintettek. A korona szakrálissá válásának oka a szent királyhoz fűződő kapcsolata volt, és ezért nevezték Szent István koronájának. Figyelemre méltóak a *Budai Krónika* családjának kódexeiben olvasható sorok a gyermek II. Béla megvakításának okáról (*ut non sit dignus portare coronam sancti regis*), amelyek éppúgy Szent István koronájára utalnak,[71] mint III. András oklevele.[72] Lényeges körülmény, hogy a korona összeállításakor a miseruha (koronázási palást) ábrázolásait minden bizonnyal figyelembe vették. A miseruha függőleges tengelyére két Krisztus-képet, angyalokat, prófétákat, apostolokat, vértanúkat, valamint az uralkodópárt és gyermeküket hímezték. A Szent Koronát szintén két Krisztus-kép, angyalok, vértanúk, apostolok és földi személyek képei díszítik. A miseruha és a Szent Korona ikonográfiája olyannyira hasonló, hogy emögött szándékosságot feltételezhetünk. A hasonlóság természetes ugyan, mert mindkettő a mennyei hierarchiát és a mennyei Jeruzsálemet jelképezi, de a két Krisztus-kép és a földi személyek ábrázolása miatt mégsem tekinthető szokásos ikonográfiai megoldásnak. A görög korona kiválasztásában ennek is szerepe lehetett.

A koronázó jelvényeket a 12. század második felétől, de bizonyára már a kiválasztásuktól kezdve Székesfehérváron őrizték. A korona különleges jelentősége elsőként 1205-ben adatolható, amikor Imre király özvegye, Konstancia, gyermekével menekülve magával vitte a koronát Bécsbe, és III. László hirtelen halála után András herceg fegyveres fenyegetéssel követelte vissza.[73] A korona aligha csak ekkor vált hirtelen nélkülözhetetlenné.

---

[68] *Tóth Endre:* István és Gizella miseruhája. Századok 131. (1997) 1. sz. 3–74.

[69] *Endre Tóth:* Das ungarische Krönungszeptrum. Folia Archaeologica 48. (2000) 111–151.; *Uő:* A magyar koronázási jogar. In: „Magyaroknak eleiről". Ünnepi tanulmányok a hatvan esztendős Makk Ferenc tiszteletére. Szerk. Piti Ferenc – Szabados György. Szeged 2000. 593–616.

[70] Szent István kardjáról lásd a függelékben írtakat.

[71] Ezt a szöveget és Béla származásának ismertetését a Képes Krónika (c. 142) nem tartalmazza. Viszont említette a kasztrálást, amiről a Budai krónikacsalád kódexeiben nem írtak.

[72] A korona kilenc évszázada. Szerk. Katona Tamás. Bp. 1979. 17.; „corona et dyademate Sanctissimi regis Stephani, ipsa corona Sancti regis" – Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis VI/1. Studio et opera Georgii Fejér. Budae 1830. 236.

[73] Continuatio Admuntensis a. 1205 – Gombos Cat. I. 752.

A Szent Korona a kora újkorban, ismeretlen időben (nincs róla feljegyzés) súlyosan megsérült, a boltozata beomlott, a keresztpánt három szára eltörött.[74] A korona belsejében a pántok végén is jól látszanak a sérülések, és az eredeti szegecselés is.[75] Bertalan apostol lemezének drasztikus sérülése is ekkor és a javításkor történhetett. A baleset rekonstruálható.[76] A felülről ért nyomás a korona boltozatát összenyomta, de a legsérülékenyebb és nem javítható párta a hátlap nélküli rekeszzománcokkal nem szenvedett károsodást. Ez egyrészt a koronaabroncs nagyfokú stabilitásának köszönhető, amely a nyomástól nem torzult, másrészt a korona keresztjének. Ilyen nyomás felülről csak akkor érhette a koronát, amikor a helyretételt a pozsonyi várban szokás szerint jegyzőkönyvezték: a korona már a vasládában, de nem a helyén volt. Az ott nyüzsgő püspökök és országos méltóságok közül valaki a láda tetejét véletlenül meglökte. A fedél lezuhant, de mivel a láda peremén megállt, megszűnt a nyomás, és a 6 centiméter magas kereszt megakadályozta, hogy a nyomás a pártadíszt is elérje.

A Szent Korona készítésének meghatározható időpontjai

1. A 11. század első évtizedeiben Itáliában készült az a liturgikus használatú tárgy, amelyet apostolokat ábrázoló rekeszzománc képek díszítettek, és I. István királynak ajándékoztak. Az apostolok zománcképei nem készülhettek a Szent Korona Kálmán-kori összeállításánál később.

2. Az 1060-as években a konstantinápolyi császári palotaműhelyben női korona készült a császárné számára, lehetséges azonban, hogy a tárgyat házasságkötési szertartásokhoz használták. VII. Mihály és Géza király zománcképe nem volt rajta ezen a koronán, Bíborbanszületett Konsztantioszé viszont rajta lehetett.

3. 1074–1077 között, amikor a császári családhoz közel álló Szünadénét I. Géza magyar királyhoz férjhez adták, a koronát a leendő királyné számára aktualizálták: rászerelték VII. Mihály és vőlegénye, I. Géza zománcképét. A koronát a menyasszony magával hozta Magyarországra.

4. Kálmán király uralkodása idején a koronázási szertartáshoz olyan tárgyakat választottak ki, amelyek a szentté avatott István királyhoz ereklyeként kapcsolhatók voltak. A korona készítésére egy olyan liturgikus tárgyat tartottak alkalmasnak, amely Szent István birtokában volt, és amelyet az apostolok zománcképei díszítettek. A tárgyról leszedett nyolc apostolkép felhasználásával elkészítették a görög koronát beboltozó keresztpántot, és a középpontba egy – talán más

[74] A sérülés ábrázolását lásd *Csomor Lajos:* Magyarország Szent Koronája. [Vaja 1885.] 242–243.
[75] A képeket lásd *Tóth E.:* A magyar Szent Korona i. m. 187–189.
[76] Uo. 104 –110.

tárgyról származó – Pantokrátor-képet helyeztek. Ettől kezdve a koronát Szent István koronájának tarthatták, és szentnek nevezték. Berend Nórának a hagyományt vitató minden igyekezete ellenére a Szent Korona és a koronázási jelvények kapcsolata Szent Istvánnal megkérdőjelezhetetlen.

5. A keresztet ismeretlen időben, minden bizonnyal az Árpád-kor után, még I. Miksa koronázása előtt szerelték a korona tetejére.

Összefoglalás

A Szent Koronát korábbi elemek felhasználásával Kálmán király uralkodása idején állították össze, amikor a koronázási szertartás számára kiválasztották a Szent Istvánnak tulajdonított, ereklyeként tisztelt tárgyakat. A korona alsó része I. Géza feleségének Konstantinápolyban készült koronája volt, és ehhez Kálmán király uralkodása idején készítették a keresztpántot. A keresztpántra nyolc, I. István uralkodási idejére keltezhető rekeszzománc apostolképet helyeztek; ezek eredetileg egy olyan tárgyat díszítettek, amely – a többi jelvényhez hasonlóan – az első király tulajdonában volt. Ezért a koronázási jelvények ereklyeként Szent István személyéhez kapcsolhatók. A koronázás feltétele volt az egyháztartomány alapítása és az érsek személyének a kijelölése, aki a szertartást két püspöktársával végezte el. Egyháztartományt csak a pápa létesíthetett, és az első érseket is ő nevezte ki. Hartvik elbeszélése a koronázásról nem tekinthető hiteltelennek.

Függelék

A prágai kard és a koronázási kard

Ha a koronázási jelvényeket olyan tárgyakból állították össze, amelyek I. István királlyal személyes kapcsolatban voltak, akkor miért nincs a jelvények között Szent István kardja? A koronázási együtteshez tartozó kard a 15. században készült, Szent István kardját pedig Prágában, a Szent Vid székesegyházban őrzik. Ezt a kardot a leltárfeljegyzések 1355-től kezdve Szent István kardjaként tartják számon.[77] A kardhoz kapcsolódó hagyomány erejét növeli, hogy készítési ideje egyidős a királlyal:[78]

[77] Fettich Nándor a régebbi irodalom alapján 1368-at említette első inventáriumadatként. – *Nagy Géza:* III. Béla fegyverzete és az Árpád-házi királyok jelvényei. In: III. Béla magyar király emlékezete. Szerk. Forster Gyula. Bp. 1900. 237. A kard az 1354-es inventáriumban még nem olvasható, de az 1355. éviben már benne van. – *Fodor István:* Das Schwert Stephans des Heiligen. Folia Archaeologica 51. (2003–2004) 167.; *Martin Bauch:* Divina favente clemencia. Auserwählung, Frömmigkeit und Heilsvermittlung in der Herrschaftspraxis Kaiser Karls IV. (Forschungen zur Kaiser und Papstgeschichte des Mittelalters. Beiheft zu J. F. Böhmer, Regesta Imperii 36.) Köln–Weimar–Wien 2015. 674.

[78] *Tóth E.:* A magyar Szent Korona i. m. 303–311.

a kétélű, ULFBERHT jelzésű pengével ellátott kard a 10. század utolsó harmadában készült (T típus).[79] Csontszerelvényei alapján hosszabb ideig felkötve viselték, mert a gomb és az ellenző az egyik oldalán erősebben kopott.[80] Azt, hogy a tulajdonosa jelentős személy volt, az mutatja, hogy a hét hazai lelőhelyű Ulfberht-penge között ez az egyetlen, amelynek a gombja és az ellenzője nem a szokásos módon fémből készült, hanem csontból faragták és díszített, és a több mint 150 ismert Ulfberht-penge között is ez az egyetlen ilyen.[81] Ha ez a kard valóban István király kardja volt, akkor miért nem a koronázási együttesben őrzik?

A kard Prágába kerülésének két lehetséges módja jött szóba.[82] Amikor 1270-ben IV. Béla halála után a lánya, Macsói Anna hercegnő királyi kincsekkel a vejéhez Prágába menekült,[83] ezek között volt egy kard,[84] amelyről V. István az 1271-ben II. Ottokár cseh királlyal kötött pozsonyi békeszerződésben a többi kinccsel együtt lemondott.[85] Ha Szent István kardja a koronázási jelvények között lett volna, akkor Székesfehérváron őrizték volna, amelyhez Anna hercegnő éppúgy nem juthatott hozzá, mint a Szent Koronához. A kard ekkor nem kerülhetett Prágába. A másik lehetőség az, hogy II. Vencel cseh király és fia a koronázási jelvényekkel együtt a kardot magukkal vitték Prágába. Mindez kétségtelenül így történt, de a fegyvert nem tartották maguknál, mert a *Stájer Rímes Krónika* szerint a jelvényeket a karddal együtt átadták Ottó bajor hercegnek.[86]

Más megoldást képviselt Gerics József. Szerinte a prágai kard nem tartozott a koronázási jelvényekhez.[87] Véleményét a várkonyi jelenetre[88] alapozta, ahol a korona a királyságot, a kard pedig a hercegséget jelképezte. Függetlenül attól, hogy a mondaszerű elbeszélés a népi képzelet terméke-e vagy sem,[89] ebből miért következne, hogy a kard nem tartozott a királyi felségjelvények közé? Gerics

---

[79] *Michael Müller-Wille:* Ein neues ULFBERHT-Schwert aus Hamburg. Offa 27. (1970) 73., 83.
[80] *Fettich N.:* A prágai Szent István-kard régészeti megvilágításban. In: Emlékkönyv Szent István i. m. II. 475–516.; *Fodor I.:* A bécsi szablya és a prágai kard. Szeged 2000; *Uő:* Das Schwert Stephans i. m.
[81] *Michael Müller-Wille:* ULFBERHT-Schwerter. In: Reallexikon der Germanischen Altertumskunde 31. Hrsg. Heinrich Beck – Dieter Geuenich – Heiko Steuer. Berlin–New York 2006. 394. Müller-Wille a korábbi összefoglalásában csak a prágai kardról jegyezte meg, hogy a gomb és az ellenző csontból készült. – *Müller-Wille, M.:* Ein neues ULFBERHT-Schwert i. m. 83.
[82] *Fettich N.:* A prágai Szent István-kard i. m. 478–479.; *Fodor I.:* Das Schwert Stephans i. m. 168.
[83] *Deér J.:* A magyarok Szent Koronája i. m. 204–215.
[84] Uo. 207.
[85] Magyar békeszerződések 1000–1526. Szerk. Köblös József – Süttő Szilárd – Szende Katalin. Pápa 2000. 76–89.
[86] *Ottokar:* Stájer rímes krónika i. m. 343. (87047–87051); Gombos Cat. III. 1934.
[87] *Gerics József:* A magyarországi királykoronázás szertartásokról az 1050-es években. In: Eszmetörténeti tanulmányok a magyar középkorról. Szerk. Székely György. (Memoria Saeculorum Hungariae 4.) Bp. 1984. 243–254.; Egyház, állam és gondolkodás i. m. 121–132.
[88] Chronici Hungarici compositio i. m. 423.
[89] *Kardos Tibor:* Középkori kultúra, középkori költészet. Bp. 1941. repr. 101.; *Kristó Gyula:* XI–XIII. századi epikánk és az Árpád-kori írásos hagyomány. Ethnographia 83. (1972) 1. sz. 59–60.

véleményének megalkotásakor abból indult ki, hogy az angolszász koronázási szertartás (Egbert-*ordo*) nem tartalmazza a kard átadását. A Tóth Zoltán álláspontját[90] követő Gerics elgondolásában a várkonyi jelenet értelmezésének és az Egbert-*ordo*nak az összekapcsolása vitatható. Magyarországon az angolszász *ordo* használata nem bizonyítható, pontosabban egyáltalán nem tudjuk, hogy az Árpád-korban a királlyá avatást melyik *ordo* szertartásrendje szerint végezték.[91] A *Stájer Rímes Krónika* a 13. század végi eseményeknél többször is említi a magyar koronázási jelvényeket, köztük a kardot is. Ez azt jelenti, hogy bármiképpen vélekedünk is a 11. század második felében a királyavatás szertartásáról, a 13. század utolsó harmadában a kard átadása hozzátartozott a szertartáshoz. Amikor a gyermek Vencel koronázási díszben fogadta apját, Szent István király kardját viselte.[92] A *Stájer Rímes Krónika* szerint később a kardot és a jogart egy bőrrel bevont tokban a többi koronázási ékszerrel együtt átadták Ottó bajor hercegnek;[93] az Ottó koronázásáról szóló beszámolók említik is a kardot.[94] Eszerint Szent István kardja Ottó herceg koronázása, vagyis 1305 és 1356 között, az Anjou-királyok uralkodása idején került Prágába. Az I. Károly koronázásairól szóló források csak a koronát említik, a többi felségjelvényt nem.

A *Képes Krónika* illusztrációi Nagy Lajos uralkodása idején készültek. Több királykoronázást ábrázoló miniatúrán is szerepel a kard átadása, amire Nagy Géza hívta fel a figyelmet.[95] I. Károly koronázásáról nincs kép, de a koronázási miniatúrák alapján tudható, hogy a kard átadása az Anjou-korban része volt a szertartásnak. Hogy Szent István kardja kikerült a koronázási jelvények közül, abban közrejátszhatott I. Károly többszörös koronázása és a jelvények hányatott sorsa, a 14. század első felében az Anjou és a Luxemburgi családok intenzív kapcsolata, valamint I. Károly magyar király külpolitikája is. 1318-ban I. (Anjou) Károly a harmadik házasságát kötötte Beatrixszal, VII. (Luxemburgi) Henrik császár leányával. 1342-ben I. (Nagy) Lajos összeházasodott a szenvedélyes ereklyegyűjtő IV. (Luxemburgi) Károly császár leányával, Margittal. A házasságkötések alkalmat adtak családi találkozásokra. Az bizonyos, hogy I. Lajos ajándékozott ereklyéket IV. Károly császárnak.[96] Kerny

[90] *Tóth Zoltán:* Attila's Schwert. Bp. 1980. 130–131.; *Uő:* A Hartvik-legenda kritikájához (A Szt. Korona eredetkérdése). Bp. 1942. 66–67., 82–83.
[91] Részletesen lásd *Tóth E.:* A magyar Szent Korona i. m. 60–66.
[92] *Ottokar:* Stájer rímes krónika i. m. 312. (83409–83410); Gombos Cat. III. 1915. „und ein kleinat wert / sant Stephanes swert"
[93] *Ottokar:* Stájer rímes krónika i. m. 343. (87047–87051); Gombos Cat. III. 1934. „daz zepter und daz swert / diu barc man listiclich / in ein vas gelich / einem kocher zeinen bogen / mit zager uberzogen"
[94] *Ottokar:* Stájer rímes krónika i. m. 346. (87335); Gombos Cat. III. 1936.
[95] *Nagy G.:* III. Béla fegyverzete i. m. 234.
[96] Nagy Lajos király Szent István ereklyeajándékát − a tárgy megnevezése nélkül − Nagy Géza említette. – *Nagy G.:* III. Béla fegyverzete i. m. 238.

Terézia említette egyik munkájában,[97] hogy I. (Nagy) Lajos IV. Károly cseh királynak ajándékozta Szent István király és István első vértanú egyik ujját, amelyek közül azonban csak az utóbbi tekinthető bizonyosnak.[98] I. Lajos király 1349-ben az Utolsó vacsora asztalkendődarabját ajándékozta IV. Luxemburgi Károlynak.[99] 1353-ban a császár hozzájutott − talán éppen a budai esküvője alkalmával − Szent István pektoráléjához, amely a szent kereszt szilánkját tartalmazta.[100] A pektoráléról azonban a magyar kutatás nem tud. Nagy Géza pedig csak általánosságban említette a Prágába került Szent István ereklyéket.[101] I. Lajos ajándéka közvetlenül a királyi kincstárból származhatott, az eredetére vonatkozó forráshely teljesen hitelesnek tartható. Mindenesetre sokkal megbízhatóbb közlés, mint a két másik, I. István kereszttereklyéjéről fennmaradt tudósítás. Ezek szerint I. István a görög császártól kereszttereklyét kapott, amelynek egy részét Imre herceg a Łysa Gora-i monostornak adományozta.[102] Az ajándékozást és a Kopasz-hegyi monostor alapítási legendáját a monostor évkönyve,[103] bővebben Jan Długosz[104] és Matthias de Miechowia[105] írta le. Az ereklye másik részét − amennyiben az adatot a forrás vitatott hitelessége ellenére mégis elfogadjuk − Aba Sámuel III. Henrik császárnak ajánlotta fel, aki azt

[97] *Kerny Terézia:* Szent István ereklyéiről. Kutatástörténeti áttekintés. In: István a szent király. Tanulmánykötet és kiállítási katalógus Szent István tiszteletéről halálának 975. évfordulóján. Szerk. Kerny Terézia – Smohay András. Székesfehérvár 2013. 17.

[98] *Bauch, M.:* Divina favente i. m. nem tartalmazza.

[99] Uo. 190., 276., 635., 264. sz.

[100] Uo. 27., 576. jegyz., 634., 257. sz. Martin Bauch a következő munkára hivatkozik: *Tomaš Jan Pešina z Čehorodu:* Phosphorus septicornis Stella alias Matutina hoc est: Sanctae Metropolitanae divi viti ecclesiae Pragensis [...]. Praga 1673. 516. Ez a munka naptári rendben sorolja fel az ereklyéket, augusztus 20-án Szent Istvánét: „Stephani Regis Hung. pars inf. Et Pectorale ejusdem sive Reliquiarium, quod ille de collo pendulum gestare solebat, in quo recondita sunt: particula de Ligno Domini, et digitus S. Stephani ProtoM. Carolus IV, illud obtinuit a Ludovico Rege Hung. an. 1353 ac pretiosissimis lapidibus exornatum, toto vitae suae tempore portavit; hodieque illud devotissime veneramur". – Uo. 516.

[101] *Nagy G.:* III. Béla fegyverzete i. m. 238. T. J. Pešina közlését a pectoráléról lábjegyzetben szó szerint idézte.

[102] *Gombos F. A.:* Szent István a középkori i. m. 318.: 8. jegyz.; *Mathias de Michovia:* Chronica Polonorum, lib. II. c. 7. In: Polonicae historiae corpus [...]. Ed. Joannes Pistorius. Basilae 1582. II. 24.

[103] Imre herceg „donavit sanctam crucem, quam in pectore deferebat". – Annales Sanctae Crucis Polonici. In: Gombos Cat. I. 198.

[104] „crucem bifurcatam, portionem notabilem, Dominici ligni continentem, modico argento obductam, parenti suo Stephano Hungarorum Regi a Graecorum Caesare a Constantinopoli pro magno munere transmissem" – idézte *Dömötör Tekla:* Árpádházi Imre herceg és a csodaszarvas-monda. Filológiai közlöny 4. (1958) 2. sz. 18.; *Divéky Adorján:* Magyar–lengyel egyházi kapcsolatok Szent István korában. In: Emlékkönyv Szent István i. m. I. 474–476.; *Kerny Terézia:* A szepeshelyi főoltár magyar szent királyokat ábrázoló táblaképe. In: Szent Imre 1000 éve. Tanulmányok Szent Imre tiszteletére, születésének ezredik évfordulója alkalmából. Székesfehérvár 2007. 100., 103. további irodalommal.

[105] *Gombos F. A.:* Szent István a középkori i. m. III. 318.

átengedte Adalbert osztrák őrgrófnak.[106] Mindkét beszámoló hitelessége megkérdőjelezhető, állításukat azonban I. Lajos adománya támogatja. Eszerint I. István szentkeresztereklyét kaphatott – a leginkább lehetséges helyről, II. Baszileiosz bizánci császártól. Az ereklyét több részre osztották: az egyik darabot István király a megszokott módon[107] a mellén hordta, a másik részét pedig hasonló módon Imre herceg viselte. A harmadik töredék Aba Sámuelnek jutott, vagy ő örökölte.

IV. (Luxemburgi) Károly többször járt Magyarországon. Először 1335-ben morva őrgrófként apjával együtt a visegrádi királytalálkozón, majd 1353-ban Budán tartotta esküvőjét Anna schweidnitzi hercegnővel.[108] Noha a dátum igen közeli a kard 1355-ös prágai említéséhez, egy kard aligha tartható nászajándéknak. Mivel Szent István kardja kimagasló jelentőségű ereklye volt, csak különleges események alkalmával, királyi akaratból kerülhetett Prágába. Valószínűtlen, hogy a kardot a magyar király közvetlenül a prágai Szent Vid székesegyháznak adományozta. Hihetőbb, hogy valamelyik cseh uralkodó, I. János vagy IV. Károly kapta meg. Egyetlen olyan alkalom volt, amikor a király Szent István kardját elajándékozhatta: az 1335. évi visegrádi királytalálkozón.[109] Tudjuk, hogy I. Károly magyar király kincset érő ajándékokat adott I. Jánosnak. Thuróczy János azonban az ajándékokat megörökítő listában nem tüntetett fel kardot.[110] János király 1346-ban meghalt. Hogy a kard végül hogyan került a Szent Vid székesegyházba, nem tudjuk.

Összegzésül megállapítható: Szent István kardját az Árpád-házi királyok koronázási szertartásain, ismereteink szerint utoljára Ottóén használták, majd I. Károly vagy I. Lajos azt I. (Luxemburgi) János királynak vagy fiának, IV. Károlynak ajándékozta. Az ajándékozásra az 1335. évi visegrádi királytalálkozóhoz kapcsolódó események egyike teremthetett alkalmat.

---

[106] „e quibus Adalbertus, magnam salviciae crucis particulam accepit, quae olim sancte Stephano regi donata fiut" – *Ortilo de Lilienfeld:* Notulae anecdotae priores [...] a. 1042. In: *Chrysostomus Hanthaler:* Notulae anecdotae e chronica illustris stirpis Babenbergicae in Osterrichia dominantis [...]. Crembsii 1742. 109–110.; Gombos Cat. III. 1755.

[107] A mellén viselt kereszt ereklye miatt Jungingen Ulrik nagymester megölését 1410-ben a grünwaldi csatában a pogány litvánoknak tulajdonították.

[108] *Ferdinánd Seibt:* Die Zeit der Luxemburger und der hussitischen Revolution. In: Handbuch der Geschichte der böhmischen Länder I. Hrsg. Karl Bosl. Stuttgart 1967. 392.

[109] A körülményekről lásd *Stanislaw Szczur:* Az 1335. évi visegrádi királyi találkozó. Aetas 8. (1993) 1. sz. 28–41.

[110] c. 124.: Thuróczy János*:* Chronica Hungarorum I. Textus. Ed. Galántai Erzsébet – Kristó Gyula. (Bibliotheca scriptorum medii recentisque aevorum. Series nova VII.) Bp. 1985. 153.; *Uő:* A magyarok krónikája. Ford. Horváth János. Bp. 1978. 240.

A Monomakhosz-korona

Szerencsés helyzetben vagyunk, mert mindkét, a Bizánci Birodalomból fennmaradt női koronát Magyarországon őrzik. A sérült állapotú Monomakhosz-koronáról azt tartják, hogy a bizánci császár ajándéka volt I. András király számára.[111] A Nyitraivánka környékén a földből előkerült Monomakhosz-korona megtalálásának körülményeit nem ismerjük.[112] Ha valóban korona volt, a formája és a bizánci ábrázolások alapján csak női korona lehetett, ezért nem a magyar király számára érkezett az országba: a IX. (Monomakhosz) Konstantinnal egy időben élő I. András aligha kaphatott női koronát. A 11. században I. Géza görög feleségén kívül más királyi hitves nem érkezett a császárságból, hogyan került tehát a Monomakhosz-korona Magyarországra?[113]

A Monomakhosz-korona lemezeinek szimbolikus alakjaival és a táncoló nőalakokkal foglalkozó Kiss Etele az ábrázolásokat egy házasságkötéssel összefüggésben értelmezte: szerinte a koronát I. András felesége, Bölcs Jaroszláv leánya, Anasztázia kapta esküvője alkalmával IX. Konstantin császártól.[114] Lados Tamás a történeti körülményeket vizsgálva szintén Anasztázia koronájára következtetett, amit a császártól kaphatott házasságkötésekor.[115] Miért ajándékozott volna a bizánci császár koronát a magyar királynénak? Van más lehetőség is: a korona nem közvetlenül a császártól került Magyarországra.[116] Hihetőbbnek tartom, hogy valamelyik Árpád-házi herceg orosz származású felesége hozta magával. Ez akkor lehetséges, ha a fejéket a kijevi fejedelem felesége kapta a császártól, és valamelyik orosz hercegnő hozta a házasságával Magyarországra. Erre lehetőséget kínál az a körülmény, hogy IX. Konstantin Anasztázia nevű leánya I. Vszevolod kijevi nagyfejedelem első felesége volt, így eredetileg övé lehetett a korona. I. Andrástól II. Gézáig négy Árpád-házi férfi kötött házasságot Rurik-dinasztiához tartozó hercegnőkkel. A szűk időkeret miatt kizárható, hogy a korona már I. András feleségével, Anasztáziával, I. Vszevolod testvérével Magyarországra került.[117] Később, a három kijevi hercegnő valamelyike hoz-

---

[111] *Moravcsik Gyula:* Bizánc és a magyarság. Bp. 1953. 61. A különböző véleményeket összefoglalta *Lados Tamás:* A Monomakhos-korona és I. András koronázása. Fons 21. (2014) 3. sz. 298.

[112] *Bárányné Oberschall M.:* Konstantinos Monomachos i. m.

[113] Lovag Zsuzsa szerint Konstantinápoly 1204. évi elfoglalása után került Magyarországra. – Korai magyar történeti lexikon (9–14 század). Szerk. Kristó Gyula – Engel Pál – Makk Ferenc. Bp. 1994. 466.

[114] *Kiss Etele:* Új eredmények a Monomachos-korona kutatásában? Folia Archaeologica 46. (1997) 125–164.

[115] *Lados T.:* A Monomakhos-korona és I. András i. m. 289–314.

[116] Nehézséget jelent azonban a Nyitraivánka környékén előkerült Konsztantinosz Monomakhosz-aranyérmek értelmezése.

[117] Az időrendi kérdésekről lásd *Font Márta:* Magyarország és a Kijevi Rusz az első ezredfordulón. Történelmi Szemle 44. (2002) 1–2. sz. 1–10.; *Uő:* I. András és Bölcs Jaroszláv. Világtörténet 5.(37.) (2015) 4. sz. 607–624.

hatta magával Magyarországra: Eufémia, Kálmán király felesége, Predszlava, Álmos herceg hitvese vagy Eufrozina, II. Géza felesége, akik mindannyian nagyfejedelmek leányai voltak.

THE MAIN QUESTIONS OF THE HISTORY OF HOLY CROWN AS A MATERIAL OBJECT

By Endre Tóth

SUMMARY

Neither at the end of the eighteenth century nor later was any trace found on the Holy Crown that would have indicated it had been worn by King Stephen I. Consequently, the origin of the Crown became questionable, together with its alleged sending by the Pope and the narrative of Bishop Hartwic. In this study, I aim to explore the history of the Holy Crown as an object, as well as the selection of coronation regalia and the origin of the tradition. The Holy Crown was put together from earlier parts during the reign of King Coloman, when the objects considered as relics belonging to Saint Stephen were selected for the coronation ceremony. The lower part of the Crown is a crown that was made for the wife of Géza I at Constantinople, to which a cross-strap was added during the reign of King Coloman. Onto the cross-strap of the Crown eight cloisonné enamel apostle figures were applied, which can be dated to the reign of Saint Stephen, and which, similarly to the other insignia, had originally adorned an object belonging to the first king. Therefore, the coronation regalia can be linked to the person of Saint Stephen as relics. A precondition to the coronation was the establishment of an ecclesiastical province and the appointment of an archbishop, who performed the ceremony with two fellow bishops. An ecclesiastical province could only be established by the Pope, and he also appointed the first archbishop. Hartwic's account of the coronation cannot be considered unreliable.

Fóti Miklós – Sudár Balázs

EGY NAGY HATALMÚ OSZMÁN CSALÁD LEGKISEBB FIA

Jahjalu Mehmed, szandzsákbég és költő*

Jóllehet az oszmán hódítás fő irányait a szultáni udvarban határozták meg, és a hadjáratok megszervezése is ott összpontosult, az egyes határterületeknek megvoltak a maguk specialistái, legjobb ismerői, akikre jelentős szerep hárult akkor, amikor a birodalom éppen arra vezetett hadjáratot. A nagy hadjáratok közötti időszakokban pedig ők voltak a kisebb hódítások motorjai, és az ellenőrzés alá vont területek népességének alávetésében, adózásra kényszerítésében is ők jártak elől. Általában nem egyes személyekről, hanem inkább családokról, klánokról (törökül *odzsak*okról) beszélhetünk, akik kiterjedt családi kapcsolatrendszerük segítségével több generáción keresztül látták el a rájuk bízott feladatokat. A Magyar Királyságtól megszerzett területek hódoltatásában, a tulajdonképpeni hódoltság megteremtésében egyetlen családé volt a vezető szerep, a Jahjapasazádék famíliájáé.

A család a 15. század második felében emelkedett fel az alapító „ős", Jahja pasa révén, aki többek között boszniai bég és ruméliai pasa is volt, és állítólag Albániából származott. Nem meglepő, hogy alapítványát is Szkopjében (törökül Üszküpben) hozta létre.[1] A család azután a front előretolódásával haladt észak felé. Jahja legidősebb fia, Báli bég a mohácsi csatában vállalt oroszlánrészt,[2] öccsei, Mehmed és Ahmed pedig a magyar polgárháborús időszak harcaiban, majd pedig az új tartomány kiépítésében játszottak jelentős szerepet. A családhoz tartozott – nem egészen világos, milyen módon – egy másik Báli bég is, akit a megkülönböztetés kedvéért Kücsük ('kicsi') Bálinak neveztek,[3] s aki több közép- és észak-balkáni szandzsák – Prizren,[4] Zvornik,[5]

* Ez a tanulmány az NKFIH – OTKA K 132609, valamint az ADVANCED 149648 sz. projektek (A magyarországi hódoltság és hódoltsági peremvidék kataszteri iratainak [tapu-defter] feldolgozása II–III.) támogatásával készült.

[1] *M. Tayyib Gökbilgin:* XV. XVI. Asırlarda Edirne ve Paşa Livası. Vakıflar – Mülkler – Mukataalar. (İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi yayınları 508.) İstanbul 1952. 456–457.

[2] Személyéről lásd *Fodor Pál:* A „hitharc oroszlánja": Jahjapasa-oglu Báli bég (?–1527). Terjeszkedés és tartományi elit az Oszmán Birodalom európai határvidékén a 16. század elején. Keletkutatás 30. (2019) 1. sz. 51–74.

[3] A személyével kapcsolatos problémára lásd *Claudia Römer:* Einige Urkunden zur Militärverwaltung Ungarns zur Zeit Süleymans des Prächtigen. Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae 43. (1989) 1. sz. 23–80.

[4] Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi (Topkapı Palota Múzeum Levéltára) (a továbbiakban TSMA), D 10057.; *M. Tayyib Gökbilgin:* Kanuni Sultan Süleyman Devri Başlarında Rumeli Eyaleti, Livalari, Şehir ve Kasabaları. Belleten 20. (1956) 78. sz. 252.

[5] TSMA D 8803.; *Gökbilgin, M. T.:* Kanuni Sultan Süleyman Devri Başlarında i. m. 262.; Báli zvorniki bég fiainak (Dervist és Ahmedet említik) és kethüdájának, Iljásznak a timárját írták össze

Vidin,[6] Elbaszán, Hercegovina,[7] újra Vidin[8] és Szendrő[9] – kormányzása után Buda második beglerbégje lett, a Jahjapasazádék közül pedig az első kormányzó a tartományban. A szultán az ő kinevezésével tette világossá, hogy elismeri és respektálja a család érdemeit az északi végvidék küzdelmeiben. Báli bég volt ugyanis az, aki 1542-ben szembenézett Buda visszafoglalásának első kísérletével. A támadás visszaverése jelentős haditettnek számított: szultáni felmentő seregnek nyoma sem volt, a frissen meghódított tartományi központot pedig egy valóban hatalmas Habsburg birodalmi had kívánta ostrom alá fogni. A pasa a védelem során a végek hadinépére, elsősorban saját családjára támaszkodhatott, nem is sikertelenül. A várost a hősies kiállás ellenére mégis inkább a Habsburg-hadvezetés hibáinak köszönhetően tudta megtartani, de ez török szempontból aligha vont le az érdemeiből.[10] Négy fia, Dervis,[11] Ahmed,

---

a zvorniki szandzsákban 1530-ban – *Adem Handžić:* Dva prva popisa zvorničkog sandžaka iz 1519. i 1533. godine. Sarajevo 1986. 45., 52–53., 58. Iljász egyébként követte Báli bég katonai vállalkozásait: 1542-ben, amikor a szendrői lepanicai náhijében volt ziámetbirtoka, jövedelmét egy Székesfehérvár melletti csetepatéban mutatott bátorsága okán megemelték 1000 akcséval („haliya Nemçeye tabi İstolni Belgrad önünde yoldaşlık eyledüği ecilden 1000 akçe terakki edesin deyü"). – Başbakanlık Osmanlı Arşivi (Török Miniszterelnöki Levéltár) (a továbbiakban BOA), Maliyeden Müdevver (a továbbiakban MAD), 34. 698r.

[6] Az 1532. évi szultáni hadjáratra vonatkozó napló és különböző Topkapi Szerájban őrzött iratok alapján vidini bégként mutatja be *Göksel Baş:* Redefining Ottoman Military Power: Ottoman Timariot Army and Military Dynamics in the Ottoman–Hungarian Frontier After the Battle of Mohács. In: Archivum Ottomanicum 41. Ed. Barbara Kellner-Heinkele – Pál Fodor. Wiesbaden 2025. 40.

[7] „[Hersek] – der dest-i Bali beğ mir liva fi 13 cumaziyülevvel 944 [...] sabıka Elbasan sancağı beği" („1537. október 18-tól Hercegovina bégje Báli, korábban elbaszáni bég"). – BOA Tapu-Tahrir Defterleri (a továbbiakban TTd), 193. 5. Némi kétséget ébreszt, hogy tényleg Kücsük Báliról van-e szó, mivel jövedelmének része volt egy anatóliai és Inebahtiban lévő birtokrész is („vilayet-i Anatolıda ve liva-i Inebahtida tasarrufında olan [...] akçe yazar arpalık ile birikdirilüb" – BOA TTd 193. 5.). Hodžić és más délszláv kutatók Kücsük Bálinak tekintik. – *Muamer Hodžić:* O hercegovačkim sandžakbegovima do osnivanja Bosanskog ejaleta. Sarajevo 2019. 200.

[8] 1541 októbere előtt egy Báli bég állt Vidin élén, aki egy másik Bálinak, Malkocsoglu Bálinak adta át a szandzsákját. – BOA MAD 34. 241. Ugyancsak 1541-ben kíséretének több tagja Avlonjában (Vlora, Albánia) bírt javadalommal. Itt volt záim Mahmúd nevű fia. – Uo. 34. 343r. Később az Avlonjából elbocsátott Mahmúd szendrői ziámetet kapott. – Uo. 684r. Báli kethüdája Iljász szintén avlonjai javadalmát cserélte szendrőire. – Uo. 338v., 698r. Mindez azért furcsa, mert Báli avlonjai kormányzásáról nem tudunk.

[9] Az 1514-ben és 1516-ban a Kücsük Báliként megnevezett szpáhi még csak szendrői záim volt, ezt követően már a fent említett szandzsákok első embereként vett részt a Magyar Királyság területeinek bomlasztásában és meghódításában. – BOA MAD 7. 362a.; BOA TTd 1007. 165–173.; *Baş, G.:* Redefining Ottoman Military Power i. m. 23., 39–40.; *Aleksandar Fotić:* Yahyapaşa-oğlu Mehmed Pasha's *Evkaf* in Belgrade. Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae 54. (2001) 4. sz. 439.: 5. jegyz. Báli Szendrő bégje volt 1542. január 2-ig. – BOA MAD 34. 691r., 692r.

[10] A hadjárat forrásait lásd Buda oppugnata. Források Buda és Pest 1540–1542. évi ostromainak történetéhez. Szerk. Kasza Péter. Bp. 2021. 427–525.; *Sugár István:* A budai vár és ostromai. Bp. 1979. 104–118.

[11] *Dávid Géza:* Az első szegedi bég, Dervis életpályája. Aetas 14. (1999) 4. sz. 5–18.

Mahmúd[12] és Mehmed is jelen voltak a nevezetes eseménynél, ők később mindannyian a hódoltság életének jelentős szereplőivé váltak. Fontosságukat jelzi, hogy a klánon kívüli oszmán hivatalnokok rendszeresen panaszkodtak rájuk.

A klánhoz tartozó személyek életpályájának vizsgálata nélkülözhetetlen a török berendezkedés kezdeti korszakának, a magyarországi szandzsákokban megjelenő új tartományi elit belső viszonyainak a megértéséhez. A klántagok az általuk megszerzett kulcsfontosságú katonai, pénzügyi és igazgatási pozíciók segítségével szisztematikusan építették ki befolyási hálózatukat a hódoltsági területeken. Ennek a kiterjedt hatalmi rendszernek a mechanizmusait és hatását a családtagok életrajzi adatainak részletes kutatásával tárhatjuk fel. Jelen tanulmányunkban a család negyedik férfitagjának, Mehmednek az életútját mutatjuk be.

A katonai pálya első állomásai: Mehmed a timár- és ziámetbirtokos

Mehmedre a szakirodalomban eddig viszonylag kevés figyelem irányult, annak ellenére, hogy szandzsákbégi kinevezései 1562 és 1589 között több mint egy tucatnyi magyar szandzsák élén követhetők végig.[13] Születésének pontos idejét nem tudjuk meghatározni, és csak annyi bizonyos, hogy Báli pasa legkisebb, felnőtt kort megért fia volt. Mivel katonai pályájának első lépése, a törvény szerint járó 'kezdő' timár (*ibtida*), azaz a legalacsonyabb jövedelmet biztosító javadalombirtok kiutalása 1542 februárjában történt meg, világra jötte 1520 körülre tehető. A birtokot a szerbiai, de egyébként a budai vilájethez tartozó szendrői szandzsák uzsicei náhijéjában kapta meg.[14] A helyszín egyáltalán nem véletlen, mivel apja, Báli az év elejéig Szendrő bégje volt,[15] és négy fia közül három megfelelő javadalmazásáról éppen e minőségében gondoskodott. A forrás alapján egyértelmű, hogy Mehmed volt a legkisebb fiú, hiszen kezdő timárt kapott, amely azonban szokatlanul magas összegű volt: 3000 akcse helyett azonnal 8000 akcse fizetést biztosított a számára, ráadásul a birtokrészek még többet, összesen 8232 akcsét tettek ki, a többletet pedig arra hivatkozva, hogy 'leválaszthatatlan' (*ifraz olmayan*), nála hagyták. Bátyjai, Mahmúd és Ahmed szintén a szandzsák területén, az uzsicei, a nisi és a lefcsei náhijékban rendelkeztek javadalmakkal, amelyek közül főleg az utóbbi, a

[12] *Fóti Miklós:* Zülfikár bég, egy hódoltsági határbég-dinasztia harmadik nemzedéke történetéhez. Történelmi Szemle 66. (2024) 4. sz. 525–542. A címben szereplő Zülfikár Mahmúd fia volt, a tanulmányban az apjáról rendelkezésre álló adatok segítségével tártam fel életútját.

[13] *Dávid Géza:* Pozsega 16. századi szandzsákbégjei – kitekintés a 17. századra. Keletkutatás 31. (2020) 2. sz. 20–21.

[14] BOA MAD 34. 628v.

[15] BOA MAD 34. 691r.

lefcsei birtokrész jelentős; fontosságára a későbbiekben többször is visszatérünk, mivel a család számára központi jelentőséggel bírt.[16] A birtokaikról 1542-ben kiállított tezkerék (*tezkere:* feljegyzés javadalombirtok adományozásához) elárulják, hogy egy, az esztergomi várnál lezajlott összecsapásban érdemelték ki javadalmaik értékének megemelését. Hogy pontosan mi is lehetett ez az esemény, nem tudjuk, de tény, hogy a török és a tatár csapatok többször megfordultak Esztergom és Fehérvár környékén 1541 végén és 1542 elején.[17] Mivel a család tagjai – ahogy az a tartományi elitet alkotó klánok esetében megszokott volt – mindig együtt harcoltak, feltételezhetjük, hogy Mehmed pályáját ez a hódoltsági összecsapás indította el. A negyedik fiúról, Dervisről ezúttal nem esik szó, ő ekkor már a budai vilájet egyik kulcspozícióját töltötte be dunai kapudánként.[18]

Amikor a három bégfi tezkeréit 1542-ben bejegyezték a javadalmak naplószerűen vezetett nyilvántartásába (*ruznamçe defteri*), apjuk életében jelentős fordulat állt be: 1542 február közepén szendrői szandzsákbégből az új budai vilájet második pasája lett.[19] Hamarosan azonban távozott az élők sorából: az 1543-es hadjáratra igyekvő Szulejmán szultánt májusban már Báli pasa haláláról értesítették,[20] valószínűleg pestis vitte el ilyen hirtelen. Az apa éppen felívelőben lévő karrierjét megszakító fordulat azonban nem gátolta fiai előrehaladását, már csak azért sem, mert egy másik rokonuk, Jahjapasazáde Mehmed vette át viszonylag hosszú időre (1543–1548) a budai vilájet irányítását.

Főhősünkről egy 1544-ben készült, a szendrői szpáhikat felsoroló kimutatásban találunk ismét említést, amely szerint „az elhunyt Báli pasa fia Mehmed timárja a szendrői szandzsák lefcsei náhijéjának Jagodina városában" 12 000 akcse értékkel bírt.[21] Nem tudjuk, hogy a következő években pontosan mivel fog-

[16] BOA MAD 34. 683r., 684r. Ők ekkor már jelentősebb javadalmat, ziámetbirtokot mondhattak magukénak (25 000, ill. 35 000 akcse feletti értékben).

[17] Buda Oppugnata i. m. 461.; *Kollányi Ferenc:* Regesták a római és a pármai levéltárakból. In: Történelmi Tár 4/6. Szerk. Komáromy András. Bp. 1905. 345.

[18] *Fóti Miklós:* A budai vilájet dunai kapudánsága a 16. században. Történelmi Szemle 66. (2024) 2. sz. 204–206.; *Uő:* Szeged 16. századi szandzsákbégjei. Aetas 38. (2023) 4. sz. 6. Hogy hol volt Dervis javadalma, az rejtély: az újkeletű és összeíratlan budai szandzsákban még nem tudták kiadni a jelentékeny ziámetet, a budai vilájet balkáni szandzsákjait tartalmazó 1542-es javadalomnapló pedig nem tartalmazza Dervis birtokát. A tevékenysége ekkor leginkább a Szerémséghez kötődött, de itt csak apja, Báli pasa hászait részletezték. Emiatt érdekes, hogy 1541 decemberében egy Dervis nevű avlonjai záim egy másik ziámetet kapott, vagyis áthelyezték ismeretlen helyre. Lehetséges, hogy Báli pasa fiáról van szó. – BOA MAD 34. 339v. Lásd a 8. lábjegyzetet Báli másik fiának és kethüdájának avlonjai birtokáról.

[19] *Gévay Antal:* A budai pasák. Bécs 1841. 5.

[20] Szinán csavus beszámolója szerint. Lásd *Thúry József:* Török történetírók II. (1521–1566). (Török–magyarkori Történelmi Emlékek. Második Osztály: Írók) Bp. 1996. 296.

[21] „timar-i Mehmed veled merhum Bali paşa, nefs-i Yagodina" – BOA İbn Emini 1/17. 12.; *Fóti M.:* Zülfikár bég i. m. 528. (A főszövegben lévő fordítás és minden további, török nyelvből készült fordítás a szerzők munkája.)

lalkozott, de nagyon valószínű, hogy továbbra is rokonságával karöltve küzdött a végvidéki harcokban, és minden bizonnyal jeles tetteket hajtott végre, mert javadalmai tetemesen megemelkedtek a következő években. 1552-ben a család szempontjából a korábbiaknál is jobban felgyorsultak az események. A Portáról kiküldött Hádim Ali budai pasa komoly hódításokba kezdett, és az év nyarán az Ipoly-völgy várai ellen indult. Az erősségeket ugyan sorra bevette, de komoly ellenállásba ütközött: Erasmus von Teufel vezetésével jelentős keresztény hadsereg vonult ellene. A döntő csatára Ipolyságtól nem messze, Palást mellett került sor augusztus 10–11-én, és a törökök elsöprő győzelmével végződött. Ennek eredményeképpen az ellenállás összeomlott, és a hamarosan felállított szécsényi szandzsákkal az oszmánok megszilárdították az Ipoly-völgy feletti uralmukat. Ali a hadműveletet tartománya csapataival hajtotta végre, és természetesen a Jahják is jelen voltak: Mehmed korábbi budai pasa fia, Arszlán, hatvani bég, a Báli-fiak közül pedig Dervis, Ahmed és Mahmúd bég.[22] Mehmedről nem szólnak a forrásaink, de sokatmondó, hogy az év szeptemberében jelentős rangemelkedésben részesült: ekkor kapta meg a budai vilájet talán legfontosabb katonai pozícióját: a „Duna vizének kapudánja", vagyis az oszmán folyami flotta parancsnoka lett.[23] (Elődje éppen a palásti csatában tanúsított érdemei elismeréseként emelkedett szandzsákbégi rangra.[24]) E tisztség nagyon fontos szerepet töltött be a hódoltsági oszmánok életében, hiszen a Duna jelentette a „köldökzsinórt" a belső területek, elsősorban Belgrád felé, rengeteg áru és élelmiszer érkezett a folyón a tartományi központba, amelynek ellátása enélkül nagyon nehéz lett volna. A Duna ugyanakkor veszélyt is jelentett: a kereskedőhajókat bármikor megtámadhatták a portyázók, a Komáromban állomásozó magyar sajkások pedig folyamatosan veszélyeztették Esztergomot, sőt időnként Budáig is eljutottak. A folyam védelme tehát komoly és felelősségteljes feladat volt, ezért a tartomány kapudánját a szandzsákbégekéhez mérhető tisztelet övezte. A tisztség megszerzése már csak azért is jelentős, mert ekkor éppen egy klánon kívüli személy állt Buda élén: a beglerbégi tisztet a Portáról érkezett Hádim Ali pasa töltötte be, aki nem volt részese a határvidéki előkelők hatalmi hálózatának. A család dunántúli beágyazottságát – Dervis mohácsi, Ahmed simontornyai, Mahmúd pedig szekszárdi bég volt – nagyon jól kiegészítette Mehmed kapudáni tiszte, hiszen e szandzsákok a Dunára

[22] *Dávid Géza – Fodor Pál:* „Az ország ügye mindenek előtt való". A szultáni tanács Magyarországra vonatkozó rendeletei (1544–1545, 1552). Bp. 2005. 614.
[23] „ziamet be-nam-i Mehmed bin Bali paşa kapudan-i ab-i Tuna an tahvil-i Mehmed beğ bin Murad." – Österreichisches Staatsarchiv (Osztrák Állami Levéltár) Haus-, Hof und Staatsarchiv (a továbbiakban ÖStA HHStA), Handschriftensammlungen, Orientalische Handschriften der Konsularakademie, Krafft (a továbbiakban Krafft), 284. 13r.
[24] *Fóti M.:* A budai vilájet dunai kapudánsága i. m. 207–208.

támaszkodtak. A kapudáni kinevezését tartalmazó tezkere azért is fontos forrásunk, mert ebből ismerjük a tisztséggel járó ziámetbirtokot, amely 34, javarészt a pesti náhijében fekvő faluból állt, és 90 000 akcse összértékkel bírt, ami már egy kisebb szandzsák kezdő bégi javadalmának mintegy felét tette ki.

A kapudáni tisztségből általában egyenes út vezetett a szandzsákbégi pozícióig, Mehmed pályája is ebbe a mintázatba illeszkedett, egy jelentősebb kitérővel: 1554. augusztus 26-tól a budai vilájet defter *kethüdá*ja lett.[25] A defterdári hivatal a birodalom működtetésének nem a katonai-igazgatási ágához, hanem a bürokráciához (*ehl-i kalem*) tartozott, de nem kevésbé volt felelősségteli: a defterdárok irányították a tartomány pénzügyeit. A hivatalon belül a defter kethüdák a nagy javadalombirtokok, a *ziámet*ek ügyeivel foglalkoztak, így szoros kapcsolatban álltak a helyi oszmán társadalom elitjével, és nagy hatást gyakoroltak e csoport anyagi helyzetére és hatalmi viszonyaira.[26] Ők felügyelték ugyanis a birtokok nyilvántartását és az azokhoz kapcsolódó katonai kötelezettségek teljesítését. Ez a pozíció tehát jelentős hatalmat és a tartomány vezetése szempontjából lényeges bizalmi állást jelentett. Figyelemre méltó, hogy 1562-ben a javadalombirtokokat összesítő defter a záimok között a defterdár után a második helyen sorolta fel a defter kethüdá birtokait.[27] Az adminisztratív munkakörökből a katonai pozíciókba – vagy fordítva – történő átlépés nem volt gyakori a hódoltságban, de példa nélkülinek sem mondható, hasonló pályát futott be néhány évtizeddel később Szokollu Musztafa pasa is. Nem számított feltétlenül „békés" munkakörnek: amikor a hajdúk 1552-ben rajtaütöttek Szegeden, „a pénzügyi defterdár (*mal defterdarı*), Halil, a defter kethüdá, Mahmúd, a timár defterdár, Szefer ezen szolgáddal [Ali pasával] együtt indult el Budáról". A történetírásunkban „szegedi veszedelem" néven elhíresült esemény elfojtásából a budai defterdári hivatal igencsak kivette a részét,[28] ami nem is meglepő, hiszen vezetői maguk is a legjelentősebb javadalombirtokosok közé tartoztak. A defter kethüdáként említett Mahmúd egyébként nem volt más, mint Mehmed bátyja, vagyis e tisztséget Jahja pasa

[25] Kapudánságának végére: „ziamet-i Ahmed beğ bin Toygun paşa kapudan-i Tuna an tahvil-i Mehmed beğ ki kethüda-i defter-i vilayet-i Budun şüd" („Tojgún pasa fia Ahmed bég dunai kapudán ziámetje, Mehmed bég utalásából, aki a budai vilájet defter kethüdája lett"). – ÖStA HHStA Krafft 284. 183v. Defter kethüdái kinevezését lásd uo. 426r. Szendrői hászokon kívül, szükségmegoldásként a hatvani szandzsákban kap birtokokat, részben az újonnan meghódított, becslés alapján adóztatott salgói náhijében. Később úgy rendezték jövedelmét, hogy a hatvani részek helyett Vulcsitrinban (Koszovó) kapott javadalmakat, amiket a szerémi bég, Halil adott át neki. – Uo. 513r.

[26] *Káldy-Nagy Gyula:* Magyarországi török adóösszeírások. Bp. 1970. 55–56.

[27] *Velics Antal – Kammerer Ernő:* Magyarországi török kincstári defterek 1. 1543–1635. Bp. 1886. 150.; BOA TTd 345. 18.

[28] TSMA E 1098. Az iratot kiadta *Papp Sándor:* A szegedi veszedelem 1552-ben és Ali budai beglerbég jelentése. In: Urbs, civitas, universitas. Ünnepi tanulmányok Petrovics István 65. születésnapja tiszteletére. Szerk. Papp Sándor – Kordé Zoltán – Tóth Sándor László. Szeged 2018. 210.

leszármazottai többször is betöltötték, világosan mutatva, hogy a család hogyan szerezte meg és tartotta kezében a hódoltság kulcspozícióit.

Tojgún budai pasa 1555-ben újabb jelentős hódító hadjáratot indított, amelynek célja ezúttal a török uralom dél-dunántúli kiterjesztése volt. Mindez nem volt független a Jahjapasazádék helyi érdekeltségeitől sem. Érdekérvényesítő képességüket mutatja, hogy bár több terv is felmerült, a hadjárat végül ezen a területen valósult meg nem csekély sikerrel: a törökök bevették Kaposvárt, és létrehoztak egy újabb szandzsákkezdeményt is Berzence körül. Mindez a családi pozíciók átrendeződését hozta, de mindebben egyelőre nem látjuk Mehmed szerepét, aki az egyik legjelentősebb javadalombirtokosként minden bizonnyal részt vett Kaposvár bevételében.

Mehmed legközelebb az 1550-es évek végén tűnik fel forrásainkban, ekkor ismét kapudánként,[29] s ilyen minőségében birtokait többek között három, a Gellért-heggyel szemközt fekvő szigettel gyarapította, amelyekhez a vilájet összeírója, történetesen a saját bátyja segítségével juthatott hozzá.[30]

A szandzsákbégi pálya állomáshelyei

Szigetvár 1556. évi sikertelen ostroma és az azt követő, a dunai hadiutat is veszélyeztető keresztény ellencsapás után a Porta jelentősebb katonai és közigazgatási átalakításokat hajtott végre a Duna mindkét oldalán.[31] Ennek keretében kezdett formálódni 1558-tól egy új védelmi egység Szekcső központtal. Először egy újabb kapudánságot hoztak létre Mohácson, amely Mehmed jogkörének csorbításával, ugyanakkor felelősségének csökkentésével járt együtt. Az ügy mögött Mehmed mohácsi bég, egykori temesvári pasa állt, aki azzal érvelt, hogy „mivel Mohács közelében a Dunán nagy szigetek vannak, amelyeken szüntelenül mozgolódik az

[29] 1556–1557 körül kincstári bevételek elszámolásában még korábbi posztjára, első kapudánságára utaltak: „an tahvil-i Derviş beğ mir liva-i Segedin muharrir-i Paşa ve Hatvan ve Siçan ve Filek emin [...] an yed-i Mehmed beğ kapudan birader-i mir-i müşarileyh" („Dervis bég szegedi szandzsákbég és emín, budai, hatvani, szécsényi és fileki össszeíró [...] Mehmed kapudántól, aki az említett emír testvére"). – Rechnungsbücher türkischer Finanzstellen in Buda (Ofen) 1550–1580. Türkischer Text. Hrsg. Lajos Fekete – Gyula Káldy-Nagy. Bp. 1962. 575. 1559-ben a defter kethüdái tisztet Tojgún pasa fia vette át Mehmedtől. – ÖStA HHStA Krafft 284. 610r. Mehmed pedig a budai szandzsák 1559-ben készült timár deftere szerint ismét dunai kapudán lett: „ziamet-i Mehmed bin Bali paşa kapudan-i nehr-i Tuna" („Báli pasa fia Mehmed, a Duna folyó kapudánjának ziámetje") 92 124 akcse javadalommal a budai szandzsákban. – BOA TTd 329. 18. A defter összeállítója éppen testvére, Dervis szegedi bég volt.

[30] *Káldy-Nagy Gyula:* A budai szandzsák 1559. évi összeírása. (Pest Megye Múltjából 3.) Bp. 1977. 41.

[31] *Fóti Miklós – Sz. Simon Éva:* Kászim kethüdá, a kormányzat embere. Korall (2024) 96. sz. 34. A hadjáratra lásd *Sudár Balázs:* Pécs és Szigetvár párbaja. A dél-dunántúli front török szemmel (1543–1566). In: Mozgó frontvonalak. Háború és diplomácia a várháborúk időszakában, 1552–1568. Szerk. Bujdosné Pap Györgyi – Ferjér Ingrid – H. Szilasi Ágota. Eger 2017. 41–66.

ellenség, s ezek Budától jelentékeny távolságra vannak, az ottani kapudán [flottaparancsnok] nem képes ezeket a szigeteket ellenőrizni".[32] Parancsnoknak pedig Kászimot, az elhunyt Ali budai pasa kethüdáját, azaz helyettesét ajánlotta. (Ne feledjük: Ali pasa volt az, aki Mehmedet kapudánná tette.) Hamarosan az új szandzsák is szerveződni kezdett, és éppen ez kínált lehetőséget Mehmednek a rangemelkedésre. Bár Szekcső élére 1561. március 31-én először Szécsény kormányzóját, Mahmúdot – Mehmed bátyját – nevezték ki, magát Mehmedet pedig Szécsénybe rendelték,[33] azután a bejegyzést kihúzták, és Mehmed kapta meg a szekcsői szandzsák irányításának feladatát.[34]

Április 2-án tárgyalták a Portán a budai pasa levelét Mehmed hászainak rendezéséről: eszerint „a mohácsi palánk szandzsákjá"-nak bégje lemondott 92 000 akcse értékű budai ziámetjéről (ez a kapudáni birtoktest) azért, hogy mohácsi birtokokat kapjon cserébe.[35] Az, hogy tudtak-e neki megfelelő értékű helyi javadalmat juttatni, nem világos, mindenesetre a Duna túlsó oldalán fekvő szegedi szandzsák timár defteréből, amely szintén ebben az évben készült el, azt látjuk, hogy Szekcső bégjének, Mehmednek a bácsi és a zombori náhijékban fekvő hászbirtokot adományoztak.[36] Fontos megemlíteni, hogy Szeged kormányzója ekkor éppen bátyja, Dervis bég volt, így alighanem ismét ő egyengethette testvére útját. Az új szandzsák azonban kezdetben ingatag lábakon állt, 1564-ben – talán nem függetlenül Mehmed távozásától – a Dél-Dunántúl összeírása során még a megszüntetése is felmerült, és csak 1565-re stabilizálódott véglegesen.[37]

Mehmed 1563 decemberében Fülek élén tűnt fel,[38] személye a következő állomáshelyére szóló kinevezés alapján azonosítható. 1564. július 4-től ugyanis a

---

[32] *Dávid G. – Fodor P.:* „Az ország ügye mindenek előtt való" i. m. 107.; *Fóti M. – Sz. Simon É.:* Kászim kethüdá i. m. 33.

[33] „Liva-i Seçen Tuna kapudanı olan Mehmede." – BOA Mühimme Defterleri (a továbbiakban MD), 4. 200. (nr. 2085.)

[34] „Kale'-i Sekçuy: [...] Budun beğlerbeği mektub gönderüb kale-i mezkur müstakil sancak olub Budun kapudanı Balinin oğlı Mehmede [...] buyurıldı ikiyüz bin ile." („[A] budai pasa levelet küldött, miszerint az említett vár [Szekcső] független szandzsák lett, ezért Báli fia Mehmed budai kapudánnak adatott 200 000 akcséval.") – Uo.

[35] „Mohaç palankası verilen Mehmed beğ" – BOA MD 4. 201. (nr. 2103.) A szandzsák neve sokáig a Mohács és Szekcső nevek között ingadozott nem kevés zavart okozva.

[36] BOA TTd 333. 8. 108 000 akcse jövedelme származott a szegedi hászból, a többit nyilván más szandzsákokból szedegethették össze.

[37] *Sudár Balázs:* A mohácsi náhije és települései a 16–17. században. In: Eke mentén, csata nyomában. A mohácsi csata kutatásának legújabb eredményei. Tanulmánykötet Szűcs József tiszteletére. Szerk. Haramza Márk et al. Bp. 2020. 14.; *Fóti M. – Sz. Simon É.:* Kászim kethüdá i. m. 35–36.

[38] ÖStA HHStA Diplomatie und Außenpolitik vor 1848, Staatenabteilungen, Außerdeutsche Staaten Türkei (a továbbiakban Türkei) I. Karton 18 Konv. l (1564 I–II) fol. 43–47. Az egriek által elhurcolt Kilics nevű katonája érdekében írt füleki bégként a szultáni tanácsnak, hogy Balogvár elfogott kapitányáért cseréljék ki. – *Ernst D. Petritsch:* Regesten der osmanischen Dokumente im Österreichischen Staatsarchiv I. 1480–1574. (Mitteilungen des Österreichischen Staatsarchivs,

korábbi füleki béget – ottani hászaival azonos fizetés kíséretében – Arad (másképpen gyulai szandzsák) bégjévé nevezték ki.[39] Az aradi bég személyének kilétét pedig egy irodalmi alkotás, Ásik cselebi költői életrajzgyűjteménye fedi fel, amelyben a két, Vuszúlí művésznevet használó költő közül az egyiket ekképpen jellemezte: „A másik Vuszúlí: a Jahják nemzetségéből, annak a hatalmas dinasztiának a lángjából, a határbégek közül és azok legjobbjaiból, Kücsük Báli pasa fia Mehmed bég, aki Arad bégje."[40] Így tehát minden kétségen felül áll, hogy az arad-gyulai bég Báli budai pasa fiával azonos. Ezt különösen fontos kiemelni, mert az egyébként jól értesült Istvánffy Miklós – és nyomában az utókor – magyar renegátnak tartotta Mehmed béget: a Gyula 1566-os ostromát követő, a vár feladásának feltételeiről szóló tárgyalások bemutatásakor említette, hogy „az orodi [aradi] Mehmet béget, ki annakelőtte Kunovics Mihálynak hívattatván, az híres-neves Török Bálintnak szolgálatja alól szabad akaratja szerént az törökökhöz szökött".[41] Ugyanennél az eseménynél a török történetíró, Pecsevi – a széles körben használt 19. századi nyomtatott kiadás szerint – „Jahjalu és Szúfi Mehmed bég"-ről írt.[42]

Az egymásnak ellentmondó adatokhoz két dolgot kell hozzátennünk. Egyfelől azt, hogy Báli pasa fia Mehmed béget több más forrás is Vuszúlí melléknévvel illette, és úgy tűnik, hogy Ibrahim Pecsevi is így járt el. Művének különböző kéziratairan ugyanis a rá alkalmazott jelzőpár igencsak eltérő módon szerepel:

Ergänzungsband 10/1.) Wien 1989. 147. Javadalmának hiányát kéri megszüntetni az elhunyt füleki alajbég, Haszán ziámetjének részére történő kiutalásával. – BOA Kamil Kepeci (a továbbiakban KK), 218. 45.

[39] BOA KK 74. 75.

[40] Vusuli-i diğer: Yahyalı uruğından ol ulu ocağun füruğından, uç beğlerinden ve uç beğlerinün yeğlerinden Küçük Bali paşa oğlı Mehemmed beğ'dür ki Arad beğidür. Âşık Çelebi: Meşâ'irü'ş-Şu'arâ. Haz. Filiz Kılıç. Ankara 2018. 247.; *Sudár Balázs:* A Palatics-kódex török versgyűjteményei. Török költészet és zene a XVI. századi hódoltságban. (Humanizmus és Reformáció 29.) Bp. 2005. 54.

[41] Istvánffy Miklós magyarok dolgairól írt históriája Tállyai Pál XVII. századi fordításában I/1–3. Szerk. Benits Péter. Bp. 2003. I/2. 406.; *Kristó Gyula:* Békés megye a honfoglalástól a török világ végéig. Nyolcszáz esztendő a források tükrében. Békéscsaba 1981. 149. A latin változatban viszont aradi parancsnoknak neveznek egy Mehmedet: „Itaque illinc Mehemete praefecto Orodiensi (is antea Michael Cunovitius vocatus, è Valentini Turci, clarissimi viri ministerio, sponte ad Turcas transfugerat)" – [*Istvánffy Miklós*]: Regni Hungarici Historia [...]. Coloniae Agrippinae 1724. Szamosközi Mahmúdnak nevezi az aradi béget. – Szamosközy István történeti maradványai, 1566–1603 I. 1566–1586. Kiadta Szilágyi Sándor. Bp. 1876. 46. A személyével kapcsolatos kérdéseket alaposan tárgyalta *Fodor Pál:* Kié legyen Pankota (1565)? Érdekcsoportok és érdekérvényesítés az oszmán hatalmi elitben a 16. század közepén. Századok 132. (1998) 4. sz. 829–830.

[42] *Peçevi İbrahim Efendi:* Peçevi Tarihi I–II. Haz. Bekir Sıtkı Baykal. Ankara 1981–1982. I. 295. Pecsevi művének kiadásaiban tévesen Váradként írták át Aradot. – *Dávid Géza:* A magyarországi török archontológiai kutatások lehetőségei (Arad-gyulai szandzsákbégek). Történelmi Szemle 36. (1994) 1–2. sz. 115. A mű isztambuli kéziratairan Arad olvasható. – *Aysel Yılmaz:* Peçevi Tarihi (150b–184a Metin, Edisyon Kritik, Dizin, Özel Adlar Sözlüğü). MA-dolgozat (Marmara Üniversitesi). İstanbul 2005. 45.

a 19. századi nyomtatásban a „Jahjalu és szúfi" / *Yahyalu ve Sufi* ('Jahjapasazáde klánhoz tartozó és misztikus') olvasat, máshol viszont a Jahjalu Vuszúlí verzió olvasható.[43] Mivel ez utóbbi Mehmed költői neve volt, ez tekinthető a hiteles változatnak, a *ve sufi* ('és misztikus') olvasat pedig ennek a ritka művésznévnek a félreértelmezéséből keletkezhetett.

Másrészről Kunovics Mehmed kiléte is felderíthető: ebben az esetben ugyancsak egy félreértéssel állunk szemben. Martonfalvay Imre deák, Török Bálint írnoka 1585 körül jegyzett emlékiratában az 1531–1540 közti eseményeknél szólt Kunovicsról: „Az Bakyt szolgáiban Brizló Ferenczet és Kunovyt Mihályt megfogám, és jó falka ideiglen vasba tartottam Szegligetbe, kiket azután az én uram elbocsáttata, ünagyságának szolgáltak."[44] Kunovics később török szolgálatba állt, s áttérve az iszlámra a Mehmed nevet vette fel. Hamarosan jelentős személlyé lépett elő, a lippai szandzsák 1555-ben keletkezett timár deftere szerint már 12 faluból álló birtokkal rendelkező záim volt,[45] egy Kanizsai Orsolyának írott levél pedig arról árulkodik, hogy 1566-ban Gyula ostromában is aktívan részt vett.[46] 1575-ben a trónkövetelő Bekes Gáspár által indított támadás idején Báthory István megsegítésére küldött török segélyhadban volt jelen lippai bégként, az esemény kapcsán Istvánffy Kunovics Mehmedként emlegette.[47] Az történhetett, hogy a két, egyaránt a temesvári vilájetben tevékenykedő, Gyula ostromában szerepet

[43] Universitätsbibliothek Freiburg im Breisgau, Hs. 1536. fol. 54r.

[44] Magyar történelmi évkönyvek és naplók a XVI–XVII. századból. Martonfalvai Imre deák emlékirata. Szopory Nagy Imre közlése. (Monumenta Hungariae Historica 2. Scriptores 31.) Bp. 1881. 138. Idézi *Dávid G.:* A magyarországi török archontológiai kutatások i. m. 115. 1550-ben halálhírét keltették: „Továbbá Zalay Tamás megesketve és kikérdezve azt vallotta, hogy amikor a nevezett tanú a korábbi esztendőkben a néhai Kunowyth Mihály szolgája volt, és hogy ezt a Kunowyth Mihályt megölték, a tanú maga Budára ment, és Kunowyth Ferenc, előbbeni ura testvérének szolgálatába szegődött. Végtére ezt a Kunowyth Ferencet és vele együtt a tanút magát is a néhai Perényi Péter úr valamiféle ajándékokkal a nándorfehérvári basához küldte." – Sztárai Mihály. História Perényi Ferenc kiszabadulásáról. Perényi Péter élete és halála. Vál., gond., bev., jegyz. Téglásy Imre. Bp. 1985. 180.; *Fodor P.:* Kié legyen Pankota i. m. 30.: 21. jegyz. 1527-ben egy Kunovics Mihály volt Marót és Barka várak kapitánya. – *Barta Gábor:* A Forgotten Theatre of War 1526–1528 (Historical Events Preceding the Ottoman–Hungarian Alliance of 1528). In: Hungarian–Ottoman Military and Diplomatic Relations in the Age of Süleyman the Magnificent. Eds. Géza Dávid – Pál Fodor. Bp. 1994. 104.

[45] BOA TTd 356. 12; *Fodor P.:* Kié legyen Pankota i. m. 829.

[46] Csányi Ákos özvegye Nádasdy Tamásné, Kanizsai Orsolyának, Kanizsa, 1566. júl. 24. In: Gyula város oklevéltára, 1313–1800. Szerk. Veress Endre. Bp. 1938. 421–422. A levél rezüméjében már Kunovics Mehmed szandzsákbéget írt a szerkesztő, holott az iratban csak Kwnowith szerepel: „Kérdezi volt Kwnowyth: te benne voltál, által megven-e az thőtésen az lüvés? Ez azt mondotta: soha lüvéssel ti azt meg nem veszitek. Ezt mondta Kwnowyth: Meg látod, oly kemenczéket csinálonk, kiből ugy vetjük be az tüzet, hogy meg nem maradhatnak benne." – Uo. Kunovics tüzet hányó eszközökkel fenyegette meg az ostromlottakat, akik azzal büszkélkedtek, hogy puskalövésekkel soha nem vehetik be a várat. – *Takáts Sándor:* Rajzok a török világból. Bp. 1915. 112.

[47] „De Báthory, mikoron az hadat elébb indítaná s útban volna, Kunovity Mehemet, lippai bég hozzákülde megizenvén, hogy ő négyszáz török lovasokkal hozzája menne" – Istvánffy Miklós magyarok dolgairól írt históriája i. m. I/3. 27. A latin verzió egyébként ismét parancsnokot és nem béget említ:

játszó Mehmed személyét később összekeverték, s így lett Báli pasa Mehmed nevű fia azonos Kunovics Mihállyal.

Az Istvánffy által okozott identitásváltás tisztázása után folytassuk a most már teljes nevén Jahjalu Vuszúlí Mehmedként ismert főtisztviselő arad-gyulai tevékenységével. Kinevezése után, 1564 nyarán a részben leégett aradi palánk újjáépítésén fáradozott,[48] 1565 nyarán pedig arra kapott parancsot, hogy Gyula közelében, Erdőhegyen építsen palánkot a Fehér-Körös átjárójának ellenőrzése céljából. Ő ekkor a frissen elfoglalt Pankotát igyekezett a szandzsákjához csatolni, és erre hivatkozva próbálta az építkezést elodázni.[49] Hogy pontosan mi történt, nem tudjuk, de az erdőhegyi palánk csak évekkel később, 1571 körül épült fel.[50]

Mehmed emellett a végvidéki harcok állandó szereplője volt. 1565 februárjában például a gyulai keresztények által megtámadott Otovin[51] nevű települést mentette fel, amely ekkor szultáni hászbirtok volt. A temesvári pasa gyorsan fel is terjesztette jövedelememelésre, és valóban jelentős, 20 000 akcse emelést kapott.[52] Egyik rúznámcse defterünk úgy fogalmazott e hőstette vonatkozásában, hogy Mehmed bég „a Gyula nevű ellenséges vár alatt vereséget szenvedő gyaúrok elleni csatában jeleskedett" (1566. májusi dátummal).[53]

De nem csak a helyi harcokban vett részt. 1564-ben János Zsigmond sikeres támadást indított Felső-Magyarországon a Magyar Királyság ellen, amelynek visszaszorítására II. Miksa császár és király Lazarus von Schwendit küldte ki egy kisebb sereggel, valamint a magyar csapatokkal. A szorult helyzetben János Zsigmond török segítséget kért, amelyet Szulejmántól meg is kapott. A szultán Haszan temesvári pasát rendelte ki a tartományi hadakkal, akik jelentős sikereket értek el, de Szatmár elfoglalásával nem boldogultak, és fegyverszünetet kötöttek.[54] Az események részese volt főnöke mellett Mehmed aradi szandzsákbég is, tetteiért pedig hamarosan fizetésemelést kapott azon indoklással, hogy „Arad szandzsákbégjeként az erdélyi vilájetre támadó ellenség elhárításában a král-ogli segítségére

„Mehemetes Lippae praefectus, cognomento Cunovitius" – [*Istvánffy M.*]: Regni Hungarici Historia i. m. 333.

[48] *Dávid Géza – Fodor Pál:* „Ez az ügy fölöttébb fontos." A szultáni tanács Magyarországra vonatkozó rendeletei (1559–1560, 1564–1565). Bp. 2009. 165.

[49] *Fodor P.:* Kié legyen Pankota i. m. 831.

[50] *Hegyi Klára:* A török hódoltság várai és várkatonasága I–III. Bp. 2007. III. 1478.

[51] Talán az aradi náhíjében lévő Ötvenes falu lehet. Karácson nem adta meg az irat levéltári jelzetét, így nem tudtuk az eredetit ellenőrzi, ezért a helynév olvasatát bizonytalannak tekintjük. Ugyanez érvényes arra is, hogy a forráskiadásban érthetetlen okból Mehmed apjának neve Ömerként szerepel.

[52] *Karácson Imre:* Török–magyar oklevéltár, 1533–1789. Szerk. Thallóczy Lajos − Krcsmárik János − Szekfű Gyula. Bp. 1914. 130.

[53] „D'ula nam harbi kal'e altında münhezim olan küffar muharebesinde yoldaşlık etmeğin." – Österreichische Nationalbibliothek (Osztrák Nemzeti Könyvtár), Handschriftensammlung, Codices Mixti (a továbbiakban ÖNB Mxt), 571. (lapszámozás nélkül; mikrofilmlap: 995.)

[54] Az eseményeket összefoglalta *Fodor P.:* Kié legyen Pankota i. m. 828–829.

érkezett és Erdőd várának meghódításánál szolgálatot tett."[55] Erdőd (ma: Ardud) várát János Zsigmond – őt nevezi a török forrás *král-ogli*nak ('király-fi') – és Haszan csapatai 1565. augusztus 2-án foglalták el.[56]

1566-ban azután Mehmed is részt vett Gyula ostromában. Pertev pasa másodvezír 2000 portai janicsárt, az udvari lovasság harmadát, tüzérséget, a szendrői és a vidini szpáhikat, tatár és román segédcsapatokat kapott a hadművelethez, erejének igen jelentős részét azonban a temesvári tartomány hadinépe képezte. Természetesen ebben Jahjalu Mehmednek is jelen kellett lennie, akiről forrásaink név szerint megemlékeznek: mint láttuk, őt küldték a vár feladásáról szóló tárgyalásokra.[57] Amikor a kivonulókat a törökök megtámadták, Mehmed súlyos sebeket kapott. Tekintélyét mutatja, hogy ő lehetett a tárgyaló: a gyulaiak minden bizonnyal jól ismerték, és tisztában voltak azzal, hogy jelentős család sarja.

Mehmed a harcok közepette vagyona gyarapításáról sem feledkezett meg: az 1567-es gyulai szandzsákösszeírás bejegyzései arról árulkodnak, hogy igencsak érdekelték az elmenekült birtokosok malmai, s ezeket meglehetősen jutányos áron szerezte meg. Akadt olyan malom is, melyet mindössze 500 akcséért kaparintott meg, majd később 7500 akcséért értékesített az árverésen.[58] A nyilvánvaló csalással azonban nem a béget, hanem Mehmed cselebi temesvári defterdárt vádolták meg.

Mehmed első feladata minden bizonnyal a most már Gyulával kibővült szandzsák igazgatásának megszervezése, valamint az altartomány összeírásának elkészíttetése lehetett. Ez utóbbi nem volt csekély feladat a maga bő 200 településével, ennek ellenére meglepően gyorsan végeztek vele: még a muszlim időszámítás 974. évében, azaz 1567. július 7. előtt befejezték a munkát. Ekkor ugyan már nem Mehmed töltötte be a szandzsákbégi tisztséget, de nem kétséges, hogy a munka zöme még az ő idejében lezajlott. E folyamat során figyelhetett fel a korábban említett malmokra is, amelyeknek az ügyét később az utódja tette szóvá. Addigra azonban őt már áthelyezték a Dunántúlra, és 1567. március 16-án Isztolni Belgrád, azaz Székesfehérvár vezetésével bízták meg.[59] Ezt abból a szandzsákbégi kinevezéseket tartalmazó központi listából tudjuk, mely nagyjából az 1560-as

[55] ÖNB Mxt 597. (lapszámozás nélkül; mikrofilmlap: 342.)
[56] Báki lippai bég szintén részt vett Erdőd elfoglalásában, ő később el is esett a hadjárat során. – *Fodor P.:* Kié legyen Pankota i. m. 836.
[57] *Peçevi İ.:* Peçevi Tarihi i. m. I. 295.
[58] „Ábrámfi István és Székel Márton malmai a nevezett falu földjén, malmai most a megboldolgult kegyes emírek mintaképének, Ali bég gyulai mírlivának kötelmében, ház: 1, kerék: 3, adója 150. Mehmed cselebi, a temesvári szultáni kincstár korábbi defterdárja, Mehmed bégnek, a korábbi aradi szandzsákbégnek gyalázatos csalással 500 akcséért eladta." – *Káldy-Nagy Gyula:* A gyulai szandzsák 1567. és 1579. évi összeírása. (Forráskiadványok a Békés Megyei Levéltárból 10.) Békéscsaba 1982. 217. Lásd még Kerecsén László malmait uo. 244., 303., 384.
[59] BOA MAD 563. 49. Mehmed többszöri fehérvári kormányzására lásd *Fóti Miklós*: Székesfehérvár 16. századi szandzsákbégjei. Adalék a hódoltsági archontológiai kutatásokhoz. The sancakbeyis of

évek második felétől az 1574-ig tartó időszakot fedi le, s melynek köszönhetően viszonylag pontosan követhetjük Mehmed szandzsákbégi pályájának alakulását.

Fehérvári kormányzásának fókuszában a fehérvári vár megerősítése és újjáépítése állt, mely munkálatokra több szandzsák – így Simontornya, Mohács és Szekszárd – ráját jelölték ki. A bég elsősorban a város két, palánkkal kerített külvárosáért aggódhatott (az északi és a nyugati külvárosról lehetett szó), de valamiféle kőépítkezések is folytak, amelyhez a bazilika köveit használták.[60] Emellett a Sárvíz átkelőjének védelmére felépítették a szabadbattyáni palánkot.[61] A tervet Szokollu Musztafa budai pasa terjesztette fel, a szultáni tanács 1567 augusztusában hagyta jóvá, maga a pasa pedig már szeptemberben megvalósult építkezésekről írt.[62] Az erődítménnyel Fehérvár védelmi rendszere komoly erősítést kapott. Akárcsak korábban a gyulai szandzsákban, itt is előszeretettel kaparintott meg malmokat: Szokollu Musztafa számolt be arról, hogy két malmát a Sárvíz folyón Báli pasa fia Mehmed bégtől vásárolta meg.[63]

További fontos – már „rutinszerű" – munkája volt a tartomány felmérése 1570-ben, amelynek biztosa (*emin*) egy névrokon, a pécsi Mehmed bég lett.[64] Nem lehetetlen, hogy a szandzsákfelméréssel volt kapcsolatos a fehérvári lovasok Musztafa alajbég vezette Balaton-melléki kivonulása is 1570 októberében, amely azonban rosszul végződött: Bornemissza János pápai kapitány rajtuk ütött, és nagyon megverte őket. Ahmet fehérvári „főagát", a „basa" rokonát levágták, és négy zászlót is szereztek. Török Ferenc jelentése szerint ekkora vereség régen érte a fehérvári törököket.[65]

Mehmed négy évnyi kormányzás után 1571. május 13-án a szlavóniai Pozsegára került,[66] őt pedig éppen a korábbi pozsegai bég, Ali követte Fehérváron, vagyis Fehérvár és Pozsega esetében bégcserét hajtottak végre.[67] Kinevezésénél hász-

---

Székesfehérvár in the sixteenth century. Additions to the archontology of Ottoman Hungary. Belvedere Meridionale 35. (2023) 4. sz. 24–42.

[60] BOA MD 7. 309–310. (nr. 879., 880., 884.); *Fodor Pál:* Török várerődítési munkák Magyarországon a XVI–XVII. században. Hadtörténelmi Közlemények 26. (1979) 3. sz. 378–391.

[61] *Hegyi K.:* A török hódoltság várai és várkatonasága i. m. II. 1030.

[62] BOA MD 7. 37. (nr. 108.) Ezzel összhangban 1567 novemberében már azért jutalmaztak egy Derjá bin Ahmed bég nevű szpáhit a szendrői szandzsák reszavai náhijéjában, mert helytállt „a veszprémi várból a Fehérvár melletti Battyán nevű hászfalunál újonnan épített palánkra kártevés szándékával rátörő és vereséget szenvedő hitetlenek elleni csatában". – ÖNB Mxt 571. (mikrofilmlap: 1220.)

[63] *Mehmet Emin Yılmaz:* Macaristan'da Osmanlı Vakıfları. Ankara 2025. 151.

[64] A felmérésből az idzsmál defteri maradt fenn. – BOA TTd 497. Részleges kiadását lásd *Vass Előd:* A török uralom kiépítése Székesfehérvárott. In: Fejér Megyei Történeti Évkönyv 19. Szerk. Farkas Gábor. Székesfehérvár 1989. 99–121.

[65] Alsóörs története. Szerk. Lichtneckert András. (A Veszprém Megyei Levéltár Kiadványai 11.) Veszprém 1996. 69–72.

[66] BOA MAD 563. 48.

[67] BOA MAD 563. 49.

birtokainak összegén túl azt is feljegyezték, hogy a szendrői szandzsákban van egy olyan birtokrésze, amelyet a „bárhol is birtokoljon szandzsákot, hászai közé számíttasson" formulával jellemeztek.[68] E különleges státuszú, aktuális szolgálati helyétől független szendrői birtok léte jelentős segítséget nyújtott Mehmed későbbi azonosításánál. Szandzsákjának határvidéke heves támadás alatt állt ekkoriban: a keresztények a béke ellenére négy eflák (vlach) falut felperzseltek.[69]

Bő egy év múlva, 1572. július 9-én Mehmed visszatérhetett korábbi állomáshelyére, Fehérvárra.[70] Biztosan kijelenthetjük az Ali előtti Mehmeddel való azonosságát, hiszen korábbi állomáshelyének a pozsegai szandzsákot nevezik meg, ezenkívül *berát*ba (javadalmáról kiállított diplomába) foglalták a pozsegai kinevezésénél már említett szendrői birtokrészt. Utóbbi egy szerémi szandzsákban található birtokkal bővülve 31 897 akcsét tett ki.[71] Fehérvári birtokainak listáján rendszeresen szerepel egy 12, máskor 24 – jövedelem megadása nélküli – faluból álló, a pápai náhijéban található javadalomrész, ami arra enged következtetni, hogy a béget alaposan megdolgoztatták: ezek esetében olyan peremvidéki településekről lehetett szó, amiket Mehmed egy becsléssel megállapított összegért (*ber vech-i tahmin*) fogadott el, majd katonai erővel megpróbálhatott még többet is behajtani a kijelölt falvakon.[72] Áthelyezéseinek tükrében világosan kirajzolódik, hogy olyan határvidéki szandzsákokat bíztak rá, amelyek katonaságának feladata a dunántúli (Fehérvár), illetve a horvát–szlavón védelmi rendszer bomlasztása volt (Pozsega esetében), s erre a célra ideális jelöltnek számított a hódítók első generációjával érkezett Jahja klán tagja.

Mint láttuk, Mehmed már 1568-ban, kormányzása elején építkezni kezdett Fehérváron, de az érdemi munkálatok csak újabb kinevezése után indultak be igazán: ekkor többszáz méternyi kőfalat, valamint jelentős mennyiségű palánkot

---

[68] Már az 1568-as birtokadományozási napló is így fogalmazott, amikor a fehérvári Ali bégnek a szendrői szandzsák lepanicai alkörzetében fekvő ziámetjét részletezték, hozzátéve, hogy „a nevezett ziámet-birtokon csiftlikje és jelentős érdekeltsége van" („ziamet-i mezbure içinde çiftliği ve alaka-i kesiresi olmağın"). – BOA TTd 25. 551.

[69] BOA MD 18. 67. (nr. 141.)

[70] BOA MAD 563. 49. A kinevezést egy bécsi jelentés is megerősíti. Ebben a fehérvári béget nyugalomra intették, és utasították, hogy egyik rabját, Ormándi János testvérét engedje el, az viszont adja ki két török foglyát; fehérvári szandzsákbég lett Mehemet bég, aki azelőtt Pozsegán volt, Pozsegára a helyére Ider [Hizir] bég került. – ÖStA HHStA Türkei I. Karton 28. Konv. 5. 1572. VII–X. fol. 51–64.

[71] Hászbirtokaira lásd BOA TTd 497. 10–13. Ali pozsegai bég hászai fölé utólag beírták, hogy 1571. május 12-től Mehmed isztolni belgrádi bég kezén vannak bizonyos „szerémi livában található hászokkal együtt". – Uo. 486. 7. A fehérváriakon kívül budai, koppányi, simontornyai, pozsegai birtokokkal, valamint a „bárhol is birtokoljon szandzsákot" formulával illetett szendrői birtok kíséretében jegyezték be javadalmait (lepanicai náhije, 41 937 akcse). – ÖNB Mxt 571. (mikrofilmlap: 994.) A szendrői és pozsegai részeket elvették, ezek pótlására hat elhagyott és kihasználatlan pusztát adtak neki azért, hogy ezeket betelepítve és újjáélesztve pótolhassa kiesett jövedelmét. – Uo. (mikrofilmlap: 1299. és 1300.)

[72] A becsléssel megállapított hászoknak az oszmán katonai célok elérésében játszott szerepéhez lásd *Sz. Simon Éva:* Névlegesen birtokolt szandzsákbégi hászok a 16. századi oszmán terjeszkedés szolgálatában. Századok 141. (2007) 6. sz. 1351–1406.

újították meg a dunántúli szandzsákok munkaerejének felhasználásával.[73] Ez lényegében a teljes fehérvári erődrendszer felújítását jelentette. A munkálatok Szokollu Musztafa budai pasa felügyelete alatt zajlottak, aki talán éppen ekkor hozott létre jelentősebb fehérvári alapítványokat.[74] A Fehérvár kapcsán jól értesültnek számító Ibrahim Pecsevi is összeköti őt a várépítéssel.[75] Ezt azért szükséges kiemelni, mert 1566 nem csupán a várháborúk szempontjából volt fordulópont, de a Jahjapasazáde klán életében is jelentős változást hozott. A család fejét, Arszlán pasát a szultán a nagyharsányi mezőn kivégeztette, s ezzel hódoltsági hatalmuk, vezető pozíciójuk végleg megroppant. A következő 12 évet az új, tehetséges nagyvezír, Szokollu Mehmed unokaöccse, Musztafa pasa tevékenysége határozta meg. A családfővel való leszámolás azonban nem jelentette a család bukását: a jelek szerint Mehmed jól együtt tudott működni az új budai vezetéssel is – tegyük hozzá, nem volt más választása.

1573 májusában állították ki a tezkeréjét egy bizonyos Dervis Alinak, akit Isztolni Belgrád szandzsákbégje fiának nevez a bejegyzés.[76] Apja a szendrői szandzsák lepanicai náhijéjában fekvő családi birtokait cserélte el (*ber vech-i mübadele*) fia szerémségi javadalmaira. Dervis Ali hőstettei a dunántúli harcokba engednek bepillantást: 1568 őszén a várpalotai, majd a veszprémi várból kitörő és a törökökön rajtaütő hitetlenek elleni csatákban jeleskedett,[77] majd 1572-ben a szigetvári vár javítási munkálataiban vett részt, amiért 1500 akcséval emelték járandóságát.[78]

A kinevezéseket tartalmazó központi lista Isztolni Belgrádról szóló fejezete Mehmed második kinevezésével véget ér, így nem tudjuk pontosan megmondani,

---

[73] *Sudár Balázs:* Székesfehérvár török kori topográfiája. In: Alba Regia 50. Annales Musei Stephani Regis 2022. Szerk. Szőllősy Csilla – Teiszler Éva. Székesfehérvár 2024. 146–147.

[74] TSMA D 7000., Szokollu Musztafa pasa alapítványai. A fehérvári vár belsejében dzsámi, mecset és hammám építését említi. – *Sudár Balázs:* Dzsámik és mecsetek a hódolt Magyarországon. Bp. 2014. 307.

[75] *Tarih-i Peçevi.* [Istanbul 1866.] I. 27–28.

[76] ÖNB Mxt 571. (mikrofilmlap: 1042.) Ugyanitt a következő bejegyzés Mehmed bég Ísza nevű kethüdájának szintén lepanicai javadalmát részletezi. Felsorolt érdemei a bégfi hőstetteivel egyeznek, láthatólag együtt vettek részt különböző katonai akciókban. Másik kethüdája, Musztafa, akinek valjevoi birtokai voltak, már hosszabb ideje szolgált nála: előbb Gyula elfoglalásánál és Erdély „királyának" megsegítésénél, majd a fehérvári palánk kijavításánál működött közre. Ezenkívül a füleki bég útját álló egri „hitetlenekkel" szemben és a gyulai szandzsák Simánd városát felprédáló ellenséggel vívott csatában is helytállt. 1572-ben már távolabb, a dalmát végeken, a Sibenik várának őrállomásaként szolgáló Raslina nevű vár elfoglalásában vett részt, majd Jenő vára védelmében tűntette ki magát. – ÖNB Mxt 571. (mikrofilmlap: 1043.)

[77] Ekkortájt a biztonságos és gazdag belső tartományból, a szerémi szandzsákból vonult át szükség esetén a dunántúli harcok színterére. Egy rúznámcse defter szerint ugyanis a szávaszentdemeteri náhijében rendelkezett timárbirtokkal. – BOA Timar–Zeamet Ruznamçe Defterleri (a továbbiakban DFE RZd), 25. 529.; vö. uo. 46. 14. (1569-ben timárbirtoka volt a zimonyi és kupiniki náhijékban.) Ezt a birtokát elcserélte apja lepanicai csiftlikjének egy részére 1573-ben. – ÖNB Mxt 571. (mikrofilmlap: 1129.) 1575-ben már ziámetté nőtt a szendrői birtoka. – BOA DFE RZd 42. 116.

[78] ÖNB Mxt 571. (mikrofilmlap: 1042.) Unokatestvérével, Kurd Alival, Dervis bég fiával vett részt a szigeti várépítési munkálatokban. – Uo. (mikrofilmlap: 1277.)

meddig töltötte be a tisztséget. Az bizonyos, hogy Thúri Márton veszprémi főkapitányhoz írt, 1572. november 5-én kelt magyar nyelvű levelében magát *supremus locumtenens Albae*-nak nevezte.[79] Fehérvári utódját, Alit 1573 júliusában már Iszkenderijjébe (Shkodra, Albánia) helyezték át 'korábban Fehérvár bégje' (*mir-i sabık-i İstolni Belgrad*) megjegyzés kíséretében, ami egyértelműen behatárolja Mehmed fehérvári tevékenységének időtartamát is.[80]

Némi bizonytalanság mutatkozik főszereplőnk további pályáját illetően, mindenesetre hamarosan megint Fehérváron találjuk: a pozsegai szandzsák timár defterében 1574 végi dátummal ismét Isztolni Belgrád bégjeként utalnak rá.[81] A hászainál szerepeltetett számok egyértelműen beazonosíthatóvá teszik: 484 937 akcse volt a korábbi bég, Mehmed javadalma is 1572-ben történő kinevezésekor. Ezek alapján harmadszor is ugyanazt a Mehmedet találjuk Fehérvár élén, aki így mintegy hat éven át irányította a szandzsákot. Palota és Fehérvár között továbbra is feszült volt a helyzet, olyannyira, hogy a konfliktus diplomáciai szintre emelkedett: a budai pasa és a Habsburg főhercegek leveleztek az állandó portyákról és bajvívásokról.[82] Valószínűleg már Mehmed lehetett az a fehérvári bég, akiről Pálffy Tamás 1574 októberében azt jelentette Batthyány Boldizsárnak, hogy Várpalota felé igyekszik népével, s akikkel hamarosan meg is ütközött.[83] 1575 októberében Jánosházáig tört előre a fehérvári török lovasság,[84] majd november 1-jén és 6-án megrohanták Várpalotát, de visszaverték őket.[85] 1576 májusa közepén a győri, veszprémi, pápai katonák akartak Fehérvárra csapást mérni, de a csókakőiek ágyúlövésekkel figyelmeztették a török őrséget.[86] Erre válaszul 16-án a törökök ismét megjelentek Várpalota alatt, tíz magyart elfogtak, harminc lovat pedig elhajtottak. Június 1-jén Pálffy Tamás kapitány újabb támadástól tartott.[87] Mehmed tehát meglehetősen mozgalmas életet élt a fehérvári végvidéken.

[79] *Vass Előd:* Források a székesfehérvári szandzsák történetéhez 1543–1688. In: Fejér megyei történeti évkönyv 19. i. m. 75., 183–184.
[80] BOA MAD 563. 216.
[81] BOA TTd 486. 10.
[82] A budai basák magyar nyelvű levelezése 1. 1553–1589. Szerk. Takáts Sándor – Eckhart Ferenc – Szekfű Gyula. Bp. 1915. Az események leírását lásd *Veress D. Csaba:* Várak a Bakonyban. Bp. 1983. 106–115.
[83] *Takáts Sándor:* Erdődi Pálffy Tamás (1534–1581). Hadtörténelmi Közlemények 16 (1915) 1. sz. 96.
[84] *Uő:* Régi magyar kapitányok és generálisok. Bp. 1928. 454.
[85] *Veress D. Cs.:* Várak a Bakonyban i. m. 101.
[86] A budai basák magyar nyelvű levelezése i. m. 105–106.
[87] Mindkét eseményre lásd *Veress D. Cs.:* Várak a Bakonyban i. m. 101–102.

1576. június 9-én Iszkenderijjébe nevezték ki Mehmedet azzal a megjegyzéssel, hogy korábban Isztolni Belgrád ura volt.[88] Hászának összege ekkor 484 937 akcsét tett ki, az elvileg neki járó összeg (*ber vech-i tekmil*) pedig 524 937 akcse volt. Iszkenderijjében 1576-ban lázadás tört ki, egyes falvak a *dzsizje* megfizetését tagadták meg,[89] más lázadók a kereskedőkre támadtak, és sokakat megöltek, ezzel pedig a szandzsák főútvonalainak forgalmát bénították meg.[90] Mehmed bég kérésére a hercegovinai és elbaszáni szandzsákokból 300–300 puskás katonát vezényeltek át a lázadók leverésére.[91] Mehmed 1578-ban már pecsétes deftert küldhetett Isztambulba, jelentve annak a 137 katonának a nevét, akik az Iszkenderijjéhez tartozó Kelmetina (كلمتنه) lázadóinak leverésében vitézkedtek.[92] A katonai hőstettekről tudósító úgynevezett *yoldaşlık defteri* jelentősége abban áll, hogy innen ismerjük Mehmed bég pecsétjét. A podgoricai kazához tartozó Kelmetina egyike volt a lázadó és a kereskedőket megtámadó falvaknak: a Shkodrától északra fekvő hegyeket uraló katolikus albán Kelmendi (Këlmendi, Klmeni, Klementi) törzs akciói huzamos időn át okoztak gondot az oszmánoknak.[93] Érdekes, hogy 1564–1565-ben és 1572-ben is egy-egy hódoltsági kötődésű szandzsákbég – Turali, illetve Kászim – küzdött a shkodrai szandzsák hegyi lázadóival szemben.[94]

A kinevezések deftere szerint Mehmedet Iszkenderijje után egy másik albán szandzsákba, Delvinébe (Delvinë) helyezték 1578. augusztus 3-án. Nemcsak hászainak 524 937 akcsés összege teszi kétségtelenné, hogy főhősünkről van szó, hanem egy másik, Dervis nevű fiáról írt megjegyzés is, amely szerint a „bárhol is birtokoljon szandzsákot, hászai közé számítasson" kitétellel bírt javadalomrészét korábban neki adta, de most azt ismét Mehmed hászai közé sorolták.[95]

A központi lista szerémi szandzsákbégeket tartalmazó fejezetébe 1579. december 16-án csak annyit jegyeztek be, hogy „Delvine korábbi bégjének 524 937 akcséval" utalták ki a Duna–Száva közti szandzsákot.[96] A szerémi jövedelmeként megadott összeg (524 937) segítségével azonban könnyen megállapíthatjuk a kihagyott nevet: mint feljebb láttuk, ugyanezen a listán Delvine bégjei között a mi

[88] BOA KK 262. 4.; BOA MD zeyli 3. 198. (nr. 512.) Fehérvári utódját, Dzsafert éppen ezen a napon nevezték ki Fehérvárra. – BOA KK 262. 19.
[89] BOA MD 29. 40. (nr. 91.)
[90] BOA MD 29. 176. (nr. 424.)
[91] BOA MD 29. 40. (nr. 92.)
[92] BOA MAD 675. 156–157. A lista első helyén Dervis Ali bin Mehmed, azaz a fia szerepel, aki ekkoriban szendrői záimként 50 000 akcsés javadalmat élvezett. Ugyanezen vidék lázadói már 1565-ben is gondot okoztak az oszmánoknak. – BOA MD 5., passim.
[93] *Noel Malcolm:* The Kelmendi. Notes on the Early History of a Catholic Albanian Clan. In: *Uő:* Rebels, Believers, Survivors: Studies in the History of the Albanians. Oxford 2020. 26–37.
[94] BOA MD 6., passim; *Fóti M. – Sz. Simon É.:* Kászim kethüdá i. m. 40.
[95] BOA KK 262. 5.
[96] BOA KK 262. 21.

Mehmedünket éppen ezzel az összeggel találjuk meg,[97] vagyis biztosan állítható, hogy ő került át a hódoltságba, éppen abba az altartományba, amelyet a Jahjaklán tagjai oly sokszor uraltak. Úgy tűnik, rá utalt egy 1583-ban kibocsátott szultáni parancs is, amelyben a budai beglerbég jelentette, hogy a korábbi szerémi bég, Mehmed zsarnokian viselkedett a néppel szemben, a szegények élelmét és vagyontárgyait erőszakkal elvette. A Porta a temesvári beglerbéget és kádit is bevonta az ügy kivizsgálásába.[98]

1581. február 28-tól Mehmedet – zsarnoki tettei miatt – ismét a dunántúli végvidékre irányították át: a szigetvári szandzsákot kapta meg.[99] Szokatlan módon a rúznámcse defterben hászainak felsorolását mellőzték, a fejléc alatt az oldalt teljesen üresen hagyták. Szigetvári jövedelme 590 138 akcsét ért el, az összeg nemcsak hatalmas, hanem azonosítását is lehetővé teszi a későbbiekben. Bár az előző bégtől, Haszantól vette át a szandzsákot és a hászokat, a tezkerében arra is utalnak, hogy részint az elődje, Ali bég által bírt hászokat kapta meg. Így már adhatunk egy lehetséges magyarázatot az üresen hagyott oldalra: elődei közül Szári Ali[100] volt az a hosszan regnáló szigetvári bég, aki több száz, a királyi országrészben fekvő falvat adóztatott meg saját zsebre, mellesleg jövedelme éppen 590 138 akcsét tett ki, amit ezek szerint Mehmed változatlanul átvett. A hászbirtokot a 988. évben (1580. február 17. – 1581. február 14.) végrehajtott szigetvári szandzsákösszeírás során vették először számba, majd ezt követően a timár defter elkészültével osztották szét. Az írnok ezért mellőzhette a terjedelmes lista közlését, de néhány hónappal később már pótolták, s a részletes listából kiderül, hogy a nemrégiben felállított kanizsai náhijében 80 települést utaltak ki neki.[101] Ahhoz, hogy újdonsült birtokaihoz hozzáférhessen, egy jelentős akadályt még le kellett győznie, ugyanis „1579 legvégén Andreas Kielman kanizsai főkapitány palánkkerítéssel megerődítette és strázsaházzá alakíttatta a törökök Zalakomár mellett futó (a korábbi szandzsákbégi hászokkal szegélyezett) portyaútvonalán fekvő Kolon település templomát."[102] Az ormándi mocsáron átvezető úton álló őrházzal elzárták a Zalába irányuló hódítások útját, egyúttal Mehmed hászait. A szigeti bég válaszára sem kellett sokáig várni: 1581

[97] BOA KK 262. 5.
[98] BOA MD 51. 62. (nr. 197.)
[99] BOA KK 262. 25.; ÖNB Mxt 597. (mikrofilmlap: 342–343.) Ez az irat megemlíti, hogy a szendrői szandzsákban 'csiftlik módján' (çiftlik tarikiyle) különleges hászbirtokrésszel rendelkezik.
[100] *Fóti Miklós:* Két végvidék szolgálatában: Szári Ali bég hódoltsági és kaukázusi karrierje. Századok 158. (2024) 1 sz. 145–164.
[101] BOA MAD 15283. 303–304. A települések beazonosítását lásd *Sz. Simon Éva:* A hódoltságon kívüli „hódoltság". Bp. 2014. 186–187. (25. táblázat és 8. térkép)
[102] Uo. 182.; „A régi templom köré sövényt fontak a török portyázók ellen." – ÖStA HHStA Türkei I. Karton 41. Konv. 1. 1580. I–II.

szeptemberében rajtaütött Kolonon, novemberben pedig már arról adtak hírt a Habsburg-kémek, hogy az erősséget lerombolták, húsz foglyot pedig a szigeti bég más Kanizsa környékiekkel együtt gályarabságra vitetett.[103] 1582. február 6-án azt jelentették, hogy a szigetiek és mások 3000 fővel magyar területre törtek, és gazdag zsákmánnyal tértek vissza.[104] Mehmed szolgálatának végét nem ismerjük pontosan, de egy Habsburg-jelentés szerint 1582 novemberében már biztosan új bég került Szigetvárra.[105]

A központi lista szerint 1584. július 6-án Pozsegába helyeztek át egy Mehmed béget, előző állomáshelyeként pedig Klisszát (Klis, Horvátország) adták meg.[106] Bár ugyanezen lista Klissza fejezetébe nem jegyezték be a nevét, a dalmát végekre kerülését egy másik irat is megerősíti: 1583 márciusában egy Mehmed bég, aki a felterjesztés fogalmazása szerint „hatszor százezer akcséval Szigetvár szandzsákbégje" volt, jövedelememelést kért fia, Pír Mehmed részére.[107] A bégfi tezkeréje egy olyan hőstettel folytatódik – Bihács várának katonáival szemben állt helyt –, melyről októberben már Mehmed klisszai bég számolt be a központnak. Nem férhet kétség hozzá, hogy a felterjesztés írója Jahjalu Mehmed volt. A bihácsiak valóban a klisszaiak legfőbb ellenfelei voltak – a várat a törökök csak 1592-ben tudták bevenni –, és Mehmednek is meggyűlhetett velük a baja. Az év decemberében azonban jelentős eredményeket tudott elérni: Danilo Obričan bihácsi kapitányon sikerrel ütöttek rajta a törökök Rakovicánál, és kiszabadították a foglyaikat.[108] Mehmed számára a legfőbb kihívást a vidéket sújtó éhínség jelentette, amelynek okát egy szultáni rendelkezés abban jelölte meg, hogy a helyben megtermelt gabonát a tiltások ellenére a tengeren túlra, a „frenk", azaz a keresztény világ részére adták el.[109] Ekkor a klisszai szandzsák területét ekkor meghatározó igazgatási átalakítások érintették, melyekre az alábbiakban térünk ki.

---

[103] ÖStA HHStA Türkei I. Karton 45. Konv. 1. 1581. IX.; uo. Konv. 2. 1581. X–XI.
[104] *Kárpáthy-Kravjánszky Mór:* Rudolf uralkodásának első tíz éve (1576–1586). Bp. 1933. 245.
[105] „Ahmat volt pakráczi bég napokban idejött, azelőtt Simontornyán volt, most a szultántól Szigetvárt kapta meg." – ÖStA HHStA Türkei I. Karton 47. Konv. 2. 1582. XI–XII und s.d. fol. 22–37. Ezenkívül Petthő krónikája is egy új szigetvári bégről számol be: valamikor 1582-ben a szigetvári Kis Haszán bég átkelt a Rábán és Vas vármegyében rabolt. – *Petthő Gergely:* Rövid magyar krónika sok rendbéli fő históriás könyvekből [...]. Kassa 1753. (Az 1582. év történéseinél.)
[106] BOA KK 262. 35.; Pozsegai bégként készített felterjesztésében egy szigetvári emberét javasolta fizetésemelésre, aki segítségére volt a kanizsaiakkal szembeni védekezésben. – *Karácson I.:* Török–magyar oklevéltár i. m. 130.
[107] BOA DFE RZd 78. 310.
[108] *Radoslav Lopašić:* Bihać i Bihaćka Krajina. Zagreb 1890. 85–86.
[109] BOA MD 49. 84. (nr. 295.)

A kirkai szandzsák létrejöttének kérdésköre és szereplői

Jahjalu Mehmed bég feltűnik Ibrahim Pecsevi egy talányos mondatában is, amely sok fejtörésre adott okot a kutatóknak. A szöveget a pontatlan arab betűs nyomtatott változat helyett egy autográfról készült másolatból idézzük: „A szóban forgó várakat [Karint (ma: Donji Karin, Horvátország) és Obrovácot (ma: Obrovac, Horvátország)] én szegény, magam is láttam. Szélességük csak egy-egy nagyobb torony nagyságú, és mostanság Klisszáról leválasztva Kirka szandzsákjához csatolták. Először Aranid fia Mahmúd bég [által/idején?] került leválasztásra, amikor a megboldogult Jahjalu Vuszúlí bég volt a klisszai bég. Sőt, az a szóbeszéd járta, hogy Vuszúlí bég emiatt támadta Mahmúd béget."[110] Pecsevi művének budapesti kézirataiban a klisszai bég neve „Jahjalu Vuszúlí Mehmed bég"-re egészült ki,[111] s így már teljesen egyértelmű, hogy tanulmányunk főszereplőjével kell azonosítanunk őt. Aranid (más helyesírás szerint Araniz) Mahmúd személye is ismert, ő a 16. század második felének jelentős hódoltsági oszmán vezetője volt.[112]

Mielőtt a történet elemzésébe fognánk, érdemes felhívni a figyelmet arra, hogy bár Ibrahim Pecsevi maga is betöltötte a kirkai bég posztját, a történteket

---

[110] „ibtidaen Aranid oğlı Mahmud beğ merhum Yahyalu Vusuli beğ Kilis beği iken tefrik olunmış hatta Vusuli beğin Mahmud beğe buna müteallik hücumı dahi şayidir" – Topkapi Palota Múzeuma Könyvtára, 206-os számú Bagdad Köşkü kézirat, fol. 77.; *Bihter Gürşık:* Peçevi Tarihi (46b–80a, Metin, Dizin, Özel Adlar Sözlüğü). MA-dolgozat (Marmara Üniversitesi). İstanbul 2005. 111–112. A hibás nyomtatott változatot lásd *Tarih-i Peçevi* i. m. I. 193–194. Gürışık három törökországi kéziratot vetett össze Pecsevi műve egy részének kritikai kiadásához. Ezek közül a Topkapi Palota Múzeuma Könyvtárának 206-os számú Bagdad Köşkü kézirata volt a leghitelesebb: a végére illesztett kiegészítésből (zeyl) kiderül, hogy a másoló, a temesvári defterdár talált egy Pecsevi saját kézírásával készült példányt, és ez volt az, amit lemásolt, vagyis ez tekinthető az anyakéziratnak.

[111] *Géza Dávid:* The Formation of the *sancak* of Kırka (Krka) and its First *beg*s. In: Ottomans – Crimea – Jochids. Studies in Honour of Mária Ivanics. Ed. István Zimonyi. Szeged 2020. 86.: 21. jegyz.; Magyar Tudományos Akadémia Könyvtár és Információs Központ, Keleti Gyűjtemény, O. 217. fol. 39v, O. 355. fol. 49r, O. 405. fol. 85r; Catalogue of Turkish Manuscripts in the Library of the Hungarian Academy of Sciences. Composed by İsmail Parlatır – György Hazai – Barbara Kellner-Heinkele. Bp. 2007. 424–426. Pecsevi művének 83 fennmaradt kéziratáról lásd *İbrahim Pazan:* Copies of Peçevi History Manuscripts and Determination of Peçevi Ibrahim Efendi's Death Date. In: Ankara International Congress on Scientific Research-VIII, June 9–11, 2023/Ankara–Türkiye. Ankara 2023. 8–14.

[112] *Sudár Balázs:* Egy előkelő albán család megkapaszkodása és felemelkedése a magyar végvidéken: az Aranidok. Aetas 35. (2020) 3. sz. 5–13. Mahmúd 1541-ben tűnt fel a hódoltsági harcokban, a keresztények táborán való rajtaütésnek (taburda yoldaşlık) elnevezett összetűzésben vett részt, de ekkor még meglehetősen messze, a szkopjei náhijéban volt ziámetbirtoka. – BOA MAD 34. 58v (a tezkere dátuma 1542. jan. 10.; a bejegyzés teljes nevén, Mahmud bin Ali Aranidként említi). Ziámetjét lásd még *Galip Çağ:* 217 no-lu Tapu-Tahrir Defterine Göre Paşa Sancağı. MA-dolgozat (Sakarya Üniversitesi), 105. 1546-ban budai alajbég volt, majd szandzsákok sorát irányította. 1573–1577 között sokadik alkalommal volt Szolnok bégje, ezután ismeretlen a sorsa. 1591-ben egy túrpásztói malom birtoklása kapcsán utalnak rá először elhunytként. – BOA TTd 1041. 91v. Pecsevinek a kirkai szandzsák létrejöttével kapcsolatos leírását vizsgálta Šabanović, de úgy fogalmazott, hogy nem ismer Mahmúd nevű főtisztviselőt az érintett térségben. – *Hazim Šabanović:* Bosanski pašaluk. Postanak i upravna podjela. Sarajevo 1959. 73.

mégsem írta le egészen pontosan. Obrovác és Karin bevételét például az 1537–1538. év eseményeinél taglalta, miközben az valójában tíz évvel korábban, Jajca elfoglalásának utóhatásaként történt.[113] A két vár a Zrmanja folyó völgyében, egymás közelében állt, elfoglalásuk célja Zára mozgásterének leszűkítése volt. 1538-ban ugyan a velencei csapatok megpróbálták visszavenni őket, de nem jártak sikerrel. Ráadásul 1537-ben Klissza is elveszett, és ekkor két újabb vár, Vrána és Nadin is oszmán kézre került, ezáltal a tengerparti régióban egységessé vált az oszmán fennhatóság. Pecsevi mindezeket egyetlen eseményként tüntette fel, és 1537-hez kötötte, jól láthatóan hibásan kivonatolva Ferdí/Bosztán művét.[114] Mindez témánk szempontjából kevésbé lényeges, de azt jól mutatja, hogy bármennyire hitelesnek tűnik is a személyesen érintett Ibrahim Pecsevi krónikája, mégis kronológiai hibákat tartalmaz.

A fent idézett szöveg egyébként sem teljesen egyértelmű: egyfelől a szerző azt állítja, hogy a várak az egyik szandzsáktól a másikhoz – Klisszától Kirkához – kerültek, másfelől azt is, hogy az átsorolás után kezdték a szandzsákot Kirkáról megnevezni. A szandzsák keletkezésének története ismert: a kormányzói kinevezéseket tartalmazó központi lista szerint 1580-ban hozták létre, és január 8-tól az Una folyó kapudánja, Mehmed, a Memibegovicsok őse volt az első bégje.[115] Ugyanekkor hoztak létre egy másik horvát szandzsákot: északabbra, az Una folyó mentén a krupai altartományt, melyet 1579 végétől említenek a források, és melynek első bégje Idrisz aga volt.[116] Ez a képződmény – a bihácsi vár árnyékában – annyira sérülékenynek és fenntarthatatlannak bizonyult, hogy 1583 és 1584 között három alkalommal szüntették meg, pontosabban áthelyezték székhelyét Jeni Pazarba, úgy, hogy éppen a kirkai Mehmed béget tették át ide.[117] A két szandzsákkezdemény sorsa láthatóan szorosan összefüggött, amit a köztük ismétlődő bégcserék is alátámasztanak.

---

[113] *Lovorka Čoralić – Filip Novosel:* Na granici triju carstava – Obrovac u razdoblju ranog novog vijeka. In: Obrovac i obrovački kraj kroz vjekove. Ur. Mićo Jurjević – Šime Vrkić. Zadar–Obrovac 2024. 117–142.

[114] *Thúry J.:* Török történetírók i. m. II. 98–99.

[115] BOA KK 262. 26. Karrierjéről lásd *Nedim Zahirović:* A Memibégovicsok Magyarországon, Szlavóniában és Horvátországban a 17. század első felében. Korall (2012) 48. sz. 124. Ezt az eseményt Pecsevi szintén megörökítette, de Jahjalu Vuszúlí Mehmed klisszai bég történetéhez fűzte hozzá: „Később, amikor ismét Kiliszhez volt hozzácsatolva, újra, a megboldogult Szarhos és Gázi Ibrahim pasa apja, Arnavud Memi [= Mehmed] bég leválasztotta, [úgy, hogy] határa a Kirka folyó legyen, s a szandzsáknak a Kirka szandzsákja nevet adták." – *Tarih-i Peçevi* i. m. I. 193–194. Egyértelmű, hogy a két esemény sorrendjét Pecsevi eltévesztette és azokat felcserélte.

[116] *Fóti M. – Sz. Simon É.:* Kászim kethüdá i. m. 44.: 82. jegyz.

[117] „Krupa meg lett szüntetve, Jeni Pazar független szandzsák lett." („Krupa ref olub Yeni Pazar müstakil sancak olmuşdur.") – BOA KK 262. 267.

Jahjalu Mehmed – mint az már kiderült – csupán egyetlen alkalommal, 1583-ban volt Klissza szandzsákbégje, és e szolgálata is meglehetősen rövid ideig tartott.[118] Ez az időszak azonban meghatározó volt szandzsákja számára: ekkor rendelték el a kirkai szandzsák első tahrírjának (részletes összeírásának) az elkészítését, amely *de facto* jelentette e szandzsák elszakadását Klisszától.[119] A kiszemelt *muharrir*hoz (összeíróhoz) küldött parancs kifejti, hogy Kirkának eddig nem volt önálló deftere, ezért e területet Klissza defterével együtt kezelték, most azonban, hogy független szandzsák lett, saját *mufasszal* és *idzsmál* (részletes összeírás és timár) defter készítését rendelték el.[120] Mindez egybevág Pecsevi elbeszélésével: Kirka Jahjalu Mehmed klisszai szandzsákbégsége idején vált egyértelműen és véglegesen függetlenné, ami persze neki egyáltalán nem kedvezett, hiszen hatalmának csorbításával járt; így minden oka megvolt a neheztelésre.

Sajnos a másik szereplőt nem tudjuk ilyen jól beleilleszteni a történetbe. Aranid Mahmúd 1577-ben még biztosan szolnoki szandzsákbég volt, további sorsa azonban ismeretlen. Az 1583. évi szolnoki dzsizje defter még élőként hivatkozott rá, de ekkor már nem ő volt a bég. Mindenképpen karrierje végén járt, hiszen 1546-ban mint a budai tartomány *míralaja*, vagyis a javadalombirtokos haderő vezetője szerepel a forrásokban, így bő harminc éves felsővezetői pálya állt mögötte. Érdekes, hogy éppen Jahjapasazáde Mehmed idején töltötte be az alajbégi tisztséget, ami a klánnal való kapcsolatát mutatja, és minden bizonnyal ismerték egymást Jahjalu Mehmeddel is. Semmi sem zárja ki, hogy 1583-ban jelen lehetett Boszniában, de erről határozott adataink nincsenek. A történet tükrében észszerű a feltételezés, hogy kulcsszerepet játszhatott a leválasztás folyamatában, ami felveti annak lehetőségét, hogy ő lehetett a boszniai pasa. Ez azonban jelen ismereteink szerint nem állja meg a helyét: török források alapján Ferhád bég, később pasa, bő egy évtizeden át kormányozta e tartományt, mielőtt 1584-ben a keleti hadjáratra kirendelték. Érdekes még, hogy Pecsevi a kirkai szandzsák többszörös kiszakításáról, majd visszacsatolásáról írt kronológiai tévedések mellett. Két újonnan előkerült szultáni parancs is azt mutatja, hogy ebben igaza volt – bár a

[118] Legkésőbb 1584. január 6-ig távozhatott a tartomány éléről, ekkor a központi listában már egy Szinán bég klisszai regnálásának kezdetét rögzítették. Mehmed így néhány hónapig várakozási állományban (mázúl) volt következő, pozsegai kinevezéséig. – BOA KK 262. 8.

[119] BOA MD 49. 26., 52. (nr. 98., 181.)

[120] „Kırka sancağı muharririne hüküm ki liva-i mezburın başka icmal defteri ve mufassal defteri olmayub Kilis sancağı defteri ile bir olmağın liva-i Kırkanın dahi başka icmal ve mufassal defterleri olmak lazımdır deyü ilam olmağın şimdiyedek verilen altmış bin akçeden maadasın sen tahrir ve tevzi edüb ve liva-i Kırkaya müstakil sancag olmakla başka icmal ve mufassal defterleri olmasın emr edüb buyurdum ki [...] vardukda emrim üzere liva-i Kırkada şimdiyedek verilen altmış bin akçeden maadasın tahrir ve tevzi edüb icmal ve mufassal defterlerin müstakil eyleyüb südde-i saadetime gönderesin." – BOA MD 49. 75. (nr. 261.), a parancs dátuma 1583. máj. 30. Angol fordítását közli *Dávid G.:* The Formation of the *sancak* of Kırka i. m. 83.

pontos részleteket nem ismerte. Az új szandzsák helyzete már 1582 őszén annyira megingott, hogy Haszán klisszai bég és felettese, Ferhád boszniai pasa a nemrég függetlenné vált Kirka újbóli Klisszához csatolását kezdeményezte a Portán. Egy rövid, átmeneti visszacsatolás után azonban a szultáni tanács határozottan elutasította e törekvéseket.[121] Vuszúlí Mehmed ebben a képlékeny, gyorsan változó helyzetben vette át Klissza kormányzását, s rögtön a szandzsákját ért területveszteséggel kellett szembesülnie. Ezenkívül az altartomány összeírása is komoly gondot jelenthetett számára, talán éppen az ezt övező viharok miatt váltották le: a munkát végző Mehmed emínt súlyos vádak érték korrupció miatt, ezért 1584 júliusában teljes kivizsgálást és új javadalomkiosztást rendelt el a Porta.[122] Ennek eredményeként csak 1585-re készült el a tahrír defter, amelyben azonban – bár külön szandzsákként tüntették fel őket – Klissza és Kirka egymás mellett szerepel.[123] A kirkai szandzsák megszilárdulásához tehát ugyanolyan rögös út vezetett, mint a közeli Krupáéhoz vagy éppen Szekcsőéhez, ahogy feljebb láttuk. Ebbe a folyamatba enged bepillantást Pecsevi – a történész számára igazi kihívást jelentő – története.

Egy hosszú szandzsákbégi pálya utolsó állomásai

A horvát–bosnyák végvidék után Mehmedet hamarosan újabb szolgálati helyre vezényelték. Ekkor egy volt pozsegai béget, akinek nevét kihagyták a forrásból, 1585. május 26-án Kösztendilbe (Bulgária) helyeztek át;[124] azonosítását viszont a néhány hónappal későbbi, szolnoki kinevezése lehetővé teszi: „ezelőtt 590 138 akcsényi hásszal Szigetvár bégjének, a nevezett Mehmednek ugyanezzel az összeggel Klissza, majd Pozsega szandzsákjai, majd Kösztendil szandzsákja adatott. Most, a 993. év zilkádéjának 4. napján [1585. október 28.], mivel a szolnoki livá utaltatott ki, az említett emír a Boldogság Küszöbéhez elküldte emberét házainak beszerzése ügyében."[125] A kijelölt házok között ismét feltűnik a szendrői lepanicai náhijéban birtokolt csiftlikje, ami egyértelművé teszi személyét. Ismét jól megdolgoztatták a hatalmas fizetésért: ezúttal tizenöt, olyan Nagykállóhoz (Szabolcs vármegye) tartozó falut is tartalmazott a birtoktest, amelyek ténylegesen nem álltak török uralom alatt, és csak becsléssel tudták megállapítani a behajtható adó összegét (*ber vech-i tahmin*). Ezek Szabolcs, Szatmár, Bereg és Bihar vármegyékben helyezkedtek el. Mehmed

[121] BOA MD 48. 112., 163. (nr. 299., 454.)
[122] BOA MD 53. 80. (nr. 219.)
[123] BOA TTd 622.
[124] BOA KK 244. 193.
[125] BOA DFE RZd 78. 397–398.

hivatali ténykedését jelzi, hogy 1586. április 4-én tezkerét (itt: 'igazolást') állított ki Debrecen részére a befizetett éves adóról.[126]

Bár valószínűleg két hónapra Szekcsőre helyezték, 1586. június 17-től ismét Mehmednek hívták Szolnok első emberét,[127] így talán már ő volt az a szolnoki bég, aki Sehszüvár béggel és további hat bégtársával a Nyírségben portyázott.[128] Igen szorgalmasan jelentette Isztambulba azoknak a szegedi szandzsákban szolgáló szpáhiknak a tetteit, akik a Kálló várából kitörő Gyula(i) János ellenében védelmezték meg szandzsákját.[129] Nem lehetünk teljesen biztosak abban, hogy ő Jahjalu Mehmeddel azonos, de 1588 februárjától regnáló utódjáról, egy újabb Mehmedről viszont biztosan kijelenthető, hogy másik személy: Ahmed pasa fia volt, és Nikápolyból érkezett.[130]

Ezután egy ideig ismeretlen marad bégünk életútja, legközelebb 1589. július 29-én hallunk róla, amikor egy bizonyos Mehmedet Gyulára helyeztek át Kösztendilből.[131] Még 1591 augusztusában is gyulai bégként küldött levelet a Portára, ekkor a szarvasi lovasok másodagáját terjesztette fel fizetésemelésre.[132] Hogy ő Jahjalu Mehmeddel azonos, az a következő álláshelye alapján derült ki. 1591. szeptember 10-én az oszmán tisztviselői kinevezéseket nyilvántartó defterbe annyit jegyeztek be, hogy a korábbi gyulai bégnek Nógrádot adták, a nógrádi béget, akit történetesen szintén Mehmednek hívtak, pedig Gyulára helyezték. Szerencsére utóbbi előadta, hogy ő a budai Musztafa pasa (azaz Szokollu Musztafa) fia, és azért szeretne Gyulára kerülni, mert e szandzsákban apjának 'érdekeltsége' (*alaka-ı kesiresi*), dzsámija és vakufjai vannak.[133] Három nappal később, amikor a korábbi bégcserére vonatkozó döntést felülvizsgálták, az is kiderült, hogy ki a másik Mehmed. Szeptember 13-án ugyanis a szigetvári szandzsákot „Jahjalu Mehmed bégnek" utalták ki, akiről megjegyezték, hogy

---

126 *Fekete Lajos:* Debrecen város levéltárának török oklevelei. Levéltári Közlemények 3. (1925) 1–4. sz. 51.
127 BOA KK 262. 23.
128 *Jedlicska Pál:* Adatok erdődi báró Pálffy Miklós a győri hősnek életrajza és korához, 1552–1600. Eger 1897. 265.
129 BOA DFE RZd 107. 479–480., 496.; *Karácson I.:* Török–magyar oklevéltár i. m. 152.; vö. ÖNB Mxt 597. (mikrofilmlap: 433.) 1579-ben Eger várának egyik hadnagyát nevezték Gyulainak egy vitézi érdem ismertetésénél („az Eger nevű ellenséges vár csetebasija, Gyulai nevű átkozott a jól védett birodalom ellen kártevés szándékával érkezvén"), talán ugyanarról a tisztről, vagy a rokonáról van szó. 1607-ben Gyulai János volt Nagykálló hadnagya. – *Benda Kálmán:* Kálló vára 1607–1608-ban. In: A Nyíregyházi Jósa András Múzeum évkönyve 15–17. (1972–1974). Szerk. Németh Péter. Nyíregyháza 1982. 70., 87.
130 DFE RZd 107. 369.
131 BOA KK 252. 27.
132 BOA Bab-i Asafi, Ruus Kalemi defterleri (a továbbiakban A.RSKd), 1473. 97. További leveleit lásd BOA KK 344. 138.; BOA MAD 15567. 56.
133 BOA A.RSKd 1473. 137. Az állítás azért érdekes, mert ismereteink szerint Gyulán Musztafa pasának nem volt dzsámija, bár alapítványi malmai valóban léteztek, sőt Gyulán még egy alapítványi vagyonkezelő (dzsábí) is működött.

amikor még Gyula bégje volt, helyet cserélt Nógrád bégjével, ám a bégcsere ismeretlen okból meghiúsult.[134]

Főhősünk sorsának további alakulását levéltári forrásokkal nem tudtuk tovább követni, de több Mehmed nevet viselő bég sorsát is megvizsgáltuk. 1594-ben például Hatvan ostromát követően Haszan budai pasa csapatával Turához sietett, ahol a kibontakozó harcokban számos előkelő török életét vesztette,[135] akik között Istvánffy Miklós – de csak ő – a gyulai Mehmed béget is említi.[136] Török levéltári forrásainkból azonban nem ismerünk ilyen nevű gyulai béget 1594-ből. Korántsem állíthatjuk tehát, hogy hősünk itt fejezte be a pályafutását.

Hasonlóan nehéz feladvánnyal szembesít minket Pír Mehmed müteferrika 1601-ben kelt tezkeréje.[137] Feljebb láttuk, hogy 1583-ban a javadalmak naplójában a szigeti Mehmed bég fiát Pír Mehmednek nevezték. Az 1601-es dokumentumban szereplő azonos nevű személy – a javadalma szerint – egy pécsi záim, aki a „korábban Pecsuj szandzsákját kormányzó, elhunyt Mehmed bég fia" volt. Bár 1597-ben állt Pécs élén egy Mehmed, ő nem halt meg, sőt Szekszárdra, majd az anatóliai Karasziba helyezték, így valószínűtlen, hogy rá céloztak. Arra sincsenek adataink, hogy Jahjalu Mehmed bármikor is Pécsen szolgált volna.

Ezek alapján mindkét bemutatott lehetőséget el kellett vetnünk, és úgy tűnik, hogy a kortárs Káfzáde Fáizí (1589–1622) költői életrajzgyűjteményében és másoknál is szereplő dátumot, a hidzsra szerinti 1000. évet (1591. október – 1592. október) fogadhatjuk el halála időpontjaként.[138] Kjátib Cselebi szerint gáziként, azaz hitharcosként esett el a „magyar hitetlenekkel" való harcban.[139] Így talán a tizenöt éves háború első összecsapásai során veszthette életét.

---

[134] „D'ula beği iken Novigrad sancağı ile tebdil olunub müyessir olmayan Yahyalu Mehmed beğe." – BOA A.RSKd 1473. 139.

[135] Például Harími (Rahmízáde Ibrahim csávus), a burszai Rahmí bég fia és a szolnoki alajbég. – *Sudár B.:* A Palatics-kódex török versgyűjteményei i. m. 58. Istvánffy Ferruh budai kapudánt, Dzsafer Ijání pedig a szendrői Ramazanlu Ali és a csirmeni Mehmed béget, valamint a ruméliai defterdárt és Ibrahim csavust, azaz Harímít említi. – *Câfer Iyânî*: Tevârîh-i Cedîd-i Vilâyet-i Üngürüs (Osmanlı-Macar Mücadelesi Tarihi, 1585–1595). (Osmanlı Tarih Kaynakları 3.) Haz. Mehmet Kirişçioğlu. İstanbul 2001. 68.

[136] Istvánffy Miklós magyarok dolgairól írt históriája i. m. I/3. 160. A csatára lásd Tóth Sándor László: A hatvan-turai csata, 1594. május 1. Hadtörténelmi Közlemények 103. (1990) 3. sz. 56–71.

[137] BOA DFE RZd 234. 159.

[138] *Bekir Kayabaşı:* Kâf-zâde Fâ'izî'in Zübdetü'l-Eş'âr'ı. PhD-disszertáció (İnönü Üniversitesi). Malatya 1997. 591. Rijází azt is tudta róla, hogy Jahjalu volt és üszküpi (szkopjei) származású. Halála dátumát éppen egy innen származó költőtől, Vâlihî-i Üskübî-től (–1599) vette át. – *Riyazi Muhammed Efendi:* Riyâzu'ş-Şu'arâ. Haz. Namık Açıkgöz. Ankara 2017. 338. (145v)

[139] Kâtib Çelebi, Keşfü'ẕ-ẕunûn ʿan esâmi'l-kütüb ve'l-fünûn I–II. Haz. Kilisli Muallim Rifat – Şerefeddin Yaltkaya. İstanbul 1941–1943. I. 819.

Vuszúlí, a költő és az irodalom mecénása

Az életpálya áttekintése után érdemes röviden kitérni arra, hogy a végvidékhez kötődő zord katonaélet mellett Mehmed személyiségének volt egy másik oldala is. Főhősünk igazi „úrnak" számított: komoly udvartartást tartott fenn, és „udvarában sohasem volt három-négyszáz embernél kevesebb. Nem tűrte, hogy közülük legalább öt-tíz költő ne legyen." – írta róla Gelibolulu Álí.[140] Érdemes Ásik cselebi, a kor egyik jeles biográfusának leírását is felidézni: „Minthogy költői neve Vuszúlí [*vusul*: 'megérkezés'], az erény szépségében a tökéletességig ért el. Annyira igazságos volt, hogy amikor megérezte, hogy a bor milyen hatással van az emberre, mint Bölcs Salamon, e szörnyet egy üvegbe dugta. Mivel azonban a palack, mint egy haramia, a szőlőtő leányának izzadságát [a bort] elrabolta, a kupába az utolsó cseppig kitöltötte, s az orra elől elvette. Minthogy az ud és a berbat [két, lanthoz hasonló hangszer] a függöny mögül előjött [vagy: hamisan szólt], orrukba zsinórt [értsd: hangolókulcsaikba húrt] fűzött. Mivel a gyertya minden mulatságba elment, fejére lángot vetett [értsd: bánatba borította]. Mivel a defés a deblek [kétféle dob] egy-két fillérért százakat haragított meg, a megvesztegethetőséget vetette a szemükre, s megdühödött rájuk. Mivel a zenész hárfájára borult, a pengetővel az ujjára csapott. Mivel az üveg a nyakát a pohárnok felé nyújtotta, vérét kiszárította. Ami a nagylelkűséget illeti, olyan ő, hogy előtte minden nap látható az ősz és a tavasz, [ugyanis] a mulatság kezdetén úgy szórja a pénzt, mint a tavasz a mandulát, a mulatság zárlataképpen úgy ontja az aranyat, mint az ősz évszaka [a sárga levelet]."[141] E leírás feltűnően sok zenei utalást tartalmaz, ami talán az oszmán klasszikus zene iránti – a hódoltságban kevéssé jellemző – vonzódására is utalhat. „Úriemberi" mivolta másban is megnyilvánult. 1572 októberében például Thúry Márton veszprémi kapitány közvetítette neki az egyik legjelentősebb dunántúli főnemes, Batthyány Boldizsár kérését: a magyar főúr egy szép „főlovat" kért egy díszes lószerszámért cserébe. Mehmed teljesítette a kérését.[142]

Mehmedtől nem állt távol a kultúra művelése sem, a kor költői életrajzait tartalmazó gyűjtemények rendre megemlékeznek róla mint klasszikus költészetet gyakorló alkotóról.[143] Ez azért lényeges, mert az irodalom ezen ágának gyakorlása komoly műveltséget igényelt, nem egyszerű hétköznapi, bárki által megvalósítható „versfaragás" volt: Mehmed nagy valószínűséggel tudott írni és olvasni, valamint járatosnak kellett lennie a legmagasabb szintű oszmán

[140] Kühnü'l-Ahbâr'ın Tezkire Kısmı. Haz. Mustafa İsen. Ankara 1994. 330.
[141] *Sudár B.:* A Palatics-kódex török versgyűjteményei i. m. 54.
[142] *Takáts Sándor:* A török hódoltság korából. (Rajzok a török világból 4.) Bp. 1927. 46–47.
[143] *Sudár B.:* A Palatics-kódex török versgyűjteményei i. m. 54.

irodalmi nyelvben. Mindez nagyon sokat elmond egy végvidéki család törekvéseiről, a rendszerbe való beilleszkedéséről, egyúttal az oszmán kultúra összetartó erejéről is. (A család másik ágán Arszlán pasa is jeles költő volt, aki Szifálí néven alkotott.) Mehmednek ráadásul szerkesztett versgyűjteménye, *dívánj*a is volt, ami azért lényeges, mert a költőknek csak egy része jutott el erre a szintre, így ő egyértelműen a jelentősebb alkotók csoportjába sorolható. A díván egy példánya szerencsésen ránk maradt, így Mehmed költői teljesítményébe is betekintést nyerhetünk:[144] verseit a kor általános színvonalán írta, ám feltűnően kedvelte a harcias költői képeket, s azon kevesek közé tartozott, akik 'katonás' (*merdáne*) stílusban alkottak; ezek alapján igazi végvidéki katonaköltőnek tekinthetjük. Bár a klasszikus oszmán költészet általában kerüli a konkrétumokat, Mehmed verseiben szerepel néhány hódoltsági vonatkozás. Például a Duna partjára helyez egy többnyire általánosságban megfogalmazott képet, valamint említést tesz Budáról is.[145] Ennél is lényegesebb, hogy kronogrammákat, azaz egy-egy dátumot rejtő verseket is írt. Ezek egyikében bátyját, Dervis béget emlegeti („Dervis bég, aki egy vitéz Jahja / kardjával emelt akadályt Jedzsúdzs elnyomása elé."), aki egy hódoltsági muszlim eretneket fogott el 950-ben (1543–1544).[146] Egy másik versében egy bizonyos Ahmed bég haláláról emlékezett meg 974-es dátummal (1566–1567), eddigi ismereteink alapján ez a személy akár a testvére is lehet.[147] Végül pedig Szokollu Musztafa pasa szigetvári építkezéseire írt kronogrammát, ahol fia is jelen volt, és ahol érdemeket szerzett. Ennek dátuma 980 (1572–1573), amely megfelel az építkezésekkel kapcsolatos ismereteinknek.[148] Mehmed, mint bemutattuk Fehérváron építkezett, valószínűleg Musztafa pasával együttműködve. Gelibolulu Álí úgy jellemezte Mehmedet, hogy annyira bőkezű volt, hogy összes ruháját eladományozta.[149] Költészetéből viszont megérthetjük a mögöttes szándékot: ezzel az iszlám misztikusainak, az abdáloknak és ásikoknak (dervisek és énekmondók)

---

144 *Vusûlî:* Dîvân [İnceleme-metin-çeviri-açıklamalar-dizin]. Haz. Hakan Taş. Ankara 2010. Néhány gazeljét megőrizte egy 18. századi boszniai versgyűjtemény, továbbiak pedig Bécsben találhatók. – *Mehmed Meylî Guranî:* Mecmuatu'l-Lataif Sandukatu'l-Maarif. Gazi Husrev-begova biblioteka (Gazi Hüszrev bég Könyvtára), Szarajevó; *Gustav Flügel:* Die arabischen, persischen und türkischen Handschriften der Kaiserlich-Königlichen Hofbibliothek zu Wien. I. Wien 1865. 721–723. (no. 780., 781.)

145 „Mióta kínai [keleti] szépségem Budáról a pogányok földjére ment" – *Vusûlî:* Dîvân i. m. 171.

146 Uo. 194.

147 Uo. 195.

148 Uo. 196. Két toronyról emlékezik meg, melyeket Musztafa pasa emelt. Szigetvárat a törökök folyamatosan erődítették, nem tudjuk, hogy a kronogramma melyik két bástyára vonatkozhat. Vö. *Fodor Pál:* Szulejmán Szultán szigetvári Türbevárosa a 16–17. századi oszmán-török forrásokban. Bp. 2020. 37–57.

149 Kühnü'l-Ahbâr i. m. 330.

a példáját követte, mintegy közéjük szeretett volna tartozni.[150] Mehmed bég helyét a térség irodalmi életében jól jelzi, hogy mecénásként is fellépett, s felkarolt egy Zijáí művésznevű szegény, de cseppet sem tehetségtelen mosztári költőt, aki azután hosszú dicsérőversben emlékezett meg jótevőjéről.[151] Az 1584-ben pestisben elhunyt költő versgyűjteményében két Mehmed béghez írott dicsérőverset (*kaside*) találunk, melyek nagy valószínűséggel szintén Vuszúlí Mehmedhez íródtak. Minden bizonnyal őt szólítja meg egy rövid könyörgő versben is, ahol kettejük művésznevére épít szójátékot. Sőt, továbbgondolta mecénása egyik versét egy kettős szerzőjű költeményt alkotva, ami a tisztelet egyértelmű jelének számított.[152] A kor egyik jelentős költője, Edirneli Medzsdí szintén Mehmed tiszteletére írt, méghozzá kronogrammákat: 1571-ben Mehmed pozsegai szandzsákbéggé történő kinevezését üdvözölte két versében. Feltehetően azért, mert 1567–1568-ban Medzsdí eszéki kádiként szolgált, s ezek szerint később is a pozsegai szandzsákban élt.[153] Jahjalu Mehmed mecénási megnyilvánulása és a hozzá írt versek világosan mutatják, hogy a végvidéken is működtek az értelmiségi hálózatok, és egymással kommunikáló költői körök is léteztek.[154]

Mehmed karrierjének áttekintése

Összefoglalásképpen elmondható, hogy Jahjalu Mehmed pályája világosan két részre oszlik. Első fele a klán, a Jahjapasazádék legfényesebb, 1566-ig tartó korszakára esik: ekkor építették ki a családtagok részvételével a magyarországi hódoltság rendszerét. Ebben az időszakban Mehmed a família – egy jól működő, kiterjedt „gépezet" – tagjaként dolgozott rokonaival teljes egységben. A sors fintora, hogy éppen akkor buktak el, amikor a hódoltság kiépült és megszilárdult: Szulejmán szultán 1566-ban a harsányi mezőn kivégeztette a klán fejét, Arszlán budai pasát. Ettől a család ugyan nem omlott össze, de klánjellegét és a hódoltságban betöltött meghatározó szerepét elveszítette. Mehmed karrierje azonban nem tört meg, jól láthatóan együtt tudott működni a következő időszak meghatározó alakjával, Szokollu Musztafa budai pasával is. 1566 után azonban sokkal inkább tűnik magányos szereplőnek, mint egy nagy rendszer részének, dacára annak, hogy a klán számos tagja ekkor még élt, és vezető

[150] *Vusûlí:* Dîvân i. m. 62., 197.
[151] *Mostarlı Hasan Ziyâ'î:* Şeyh-i San'ân Mesnevisi. Haz. Müberra Gürgendereli. Ankara 2017. 31., 33–35.
[152] *Mostarlı Hasan Ziyâ'î* Divânı. Haz. Müberra Gürgendereli. Ankara 2017. [lapszámozás nélkül]
[153] *Edirneli Mecdî:* Dîvân. Haz. Muzaffer Kılıç. İstanbul 2022. 21–22., 95., 336–337.
[154] *Papp Adrienn – Sudár Balázs:* Budavár története. A török kor (1526–1686). Bp. 2025. 310–313.

pozíciót töltött be. Míg legidősebb bátyja, Dervis az 1560-as évek elején eltűnik a forrásokból (legalábbis az aktív pályája véget ért), Ahmedről pedig 1565-ben hallunk utoljára, addig Mahmúd csak 1594 körül hunyt el, és az ő fia, Zülfikár szintén a hódoltság elitjéhez tartozott.[155] Bizonyára továbbra is támogatták egymást, ám ez a kapcsolatrendszer már nem hasonlított az 1550-es, 1560-as évek csúcsidőszakára.

Mehmed pályája jól követhető az első lépésektől, a kezdő timárbirtok megszerzésétől egészen karrierje végéig. Érdekes, hogy viszonylag sokáig egyszerű szpáhi volt, majd középvezetői szinten rendelkezett pozíciókkal, és csak közel húsz évvel később, feltehetőleg negyvenes évei elején, 1561-ben került a szandzsákbégek csoportjába. Innentől kezdve a birodalom északnyugati végvidékének különböző altartományai között „ingázott", és csak alkalmi jelleggel került délebbre, Shkodrába és Delvinébe, illetve kétszer Kösztendilbe. Ezek a pozíciók összesen öt évet öleltek fel, mintegy három évtizednyi szandzsákbégi szolgálatának körülbelül az egyötödét. Álláshelyeinek többsége a budai tartományba esett, a temesvári szandzsákokban lényegesen kevesebbet tűnt fel (Gyulán kétszer). Egyetlen helyen töltött viszonylag hosszú időt egy rövidebb időszakon belül: a fehérvári szandzsákot hat évig, három szakaszban vezette. Mehmed idős koráig aktív maradt – hetvenéves kora körül tűnt el a forrásokból –, és bár két fiáról is tudunk, egyelőre nincs nyoma annak, hogy ők felemelkedtek volna a szandzsákbégek szintjéig: úgy tűnik, a család pályája hosszabb távon az eljelentéktelenedés felé tartott.

Bár Mehmed jelentős jövedelmekre tett szert, nem tudunk arról, hogy alapítványokat (*vakuf*) hozott volna létre, pedig a muszlim vezetőktől elvárt közösségi cselekedet volt. Ennek talán az lehetett a magyarázata, hogy a kiterjedt família számos vakuffal rendelkezett a térségben: Jahjapasazáde Mehmed és fia, Arszlán Budán és Belgrádban hoztak létre dzsámikat, kolostorokat és főiskolákat, Mehmed apja, Báli pasa talán Budán alapított főiskolát, legidősebb bátyja, Dervis pedig a szerbiai Jagodinában rendezte be birtokközpontját, és 1555 körül itt építtette fel dzsámiját.[156] Mehmed a jelek szerint nem alapított saját ágat a családon belül, ha kegyes tetteket hajtott végre, azt a klán már meglévő vakufjainak keretein belül tehette.

[155] *Fóti M.:* Zülfikár bég i. m.
[156] *Dávid G.:* Az első szegedi bég, Dervis i. m. 10–11.

Függelék

Jahjalu Mehmed hivatalviselésének főbb állomásai

Pozíciója	Hivatalviselésének ideje	Forrás	Jövedelme
szendrői timárbir-tokos	1542. febr. 1544	MAD 34. 628v. İbn Emini 1/17. 12.	8000 12 000
szendrői záim	– 1552. szept. 9–19.	n. a.	n. a.
budai kapudán	1552. szept. 9–19. – 1554. aug. 19.	Krafft 284. 13r.	80 190 90 000
budai defter kethüdá	1554. aug. 26. – 1559. márc.	Krafft 284. 426v.	89 349 90 000 (bme)
budai kapudán	1559. márc. – 1561. márc. 31.	Krafft 284. 610r. TTd 329. 18.	91 070 92 124
szekcsői bég	1561. márc. 31. – ?	MD 4. 200. (no 2085.)	200 000
füleki bég	– 1564. júl. 4.	KK 74. 76.	n. a.
aradi bég	1564. júl. 4. – 1567. márc. 16.	KK 74. 76. MAD 563. 49.	n. a.
fehérvári bég	1567. márc. 16. – 1571. máj. 13.	MAD 563. 48., 49.	404 058 434 058 (b)
pozsegai bég	1571. máj. 13. – 1572. júl. 9.	MAD 563. 48., 49.	463 250
fehérvári bég (másodszor)	1572. júl. 9. – 1572 vége?	MAD 563. 49.	463 200 464 937 (b)
fehérvári bég (harmadszor)	1574 vége? – 1576. jún. 9.	KK 262. 4.	484 937 524 937 (bvt)
iszkenderijjei bég	1576. jún. 9. – 1578. aug. 3.	KK 262. 4.	484 937 524 937 (b)
delvinei bég	1578. aug. 3. –	KK 262. 5.	524 937 (b)
szerémi bég	1579. dec. 16. – 1581. febr. 28.	KK 262. 21. Mxt 597. (342–343-as képek)	524 937 524 937 (b)
szigetvári bég	1581. febr. 28. –	Mxt 597. (no 342.) KK 262. 25. DFE RZd 78. 397. MAD 15283. 302.	574 939 590 138 (b)

Pozíciója	Hivatalviselésének ideje	Forrás	Jövedelme
klisszai bég	legkorábbi adat: 1583. okt. – 1584. jan. 6.[157]	DFE RZd 78. 310. KK 262. 8.	590 138[158]
pozsegai bég (másodszor)	1584. júl. 6. – 1585. máj. 26.	KK 262. 35. KK 262. 7.	590 138
kösztendili bég	1585. máj. 26. –	KK 262. 7. KK 244. 193.	590 138
szolnoki bég	1585. okt. 28. – ? 1586. ápr. 7.	DFE RZd 78. 397.	438 000 590 138 (bvt)
szekcsői bég	1586. ápr. 7. – 1586. jún. 17.	KK 262. 7. KK 262. 23.	n. a.
szolnoki bég	1586. jún. 17. – 1588 eleje?	KK 262. 23. DFE RZd 107. 369.	n. a.
kösztendili bég	? – 1589. júl. 29.	KK 252. 27.	n. a.
gyulai bég	1589. júl. 29. – 1591. szept. 10.	KK 252. 27.	n. a.
nógrádi bég	1591. szept. 10–13.	A.RSKd 1473. 137.	n. a.
szigetvári bég	1591. szept. 13. –	A.RSKd 1473. 139.	n. a.

b = a berátjában szereplő adat;
bvt = *ber vech-i tekmil,* az elvileg neki járó teljes összeg, melynél általában kevesebbet tudtak ténylegesen rendelkezésére bocsátani;
bme = *ber muceb-i emr*, parancsa van az adott összegre;
n. a. = nincs adat

THE YOUNGEST SON OF A POWERFUL OTTOMAN FAMILY

Yahyalu Mehmed, Sancakbeyi and Poet

By Miklós Fóti – Balázs Sudár

SUMMARY

A prominent agent of Ottoman expansion in Hungary was the family of Bali Pasha, the second governor of the vilayet of Buda. Bali and his four sons were typical marcher lords (*uç beyis*) of the Hungarian-Ottoman frontier, who were the engines of conquest and later, after the establishment of the new vilayet, the Porte bestowed upon them

[157] A legkésőbbi lehetséges dátum klisszai kormányzása végére a következő bég, Szinán kinevezésének dátuma.
[158] Szolnoki hászainak kijelölésénél adták meg.

the new acquisitions. All of Bali's sons ruled many subprovinces in Ottoman Hungary and the Balkans. This study deals with the youngest of them, Mehmed, who was called Yahyalu – that is, belonging to the Yahya clan –, sometimes Yahyapasazade or Vusuli by his literary nickname. In addition, the research has shown that the persons mentioned in the obscure description of the formation of the sancak of Kırka by the chronicler Peçevi can be understood and their actors – among them Mehmed bey – can be identified. The study used several of Peçevi's manuscripts to examine and resolve the archontological data mentioned in the chronicle in a distorted form.

Deák Ádám

KÖVETVÁLASZTÁSI MOZGALMAK A VÁRMEGYÉKBEN AZ 1847–1848. ÉVI UTOLSÓ RENDI ORSZÁGGYŰLÉS ELŐTT*

A reformkorban a követválasztás minden vármegye életében fontos esemény volt, hiszen arról döntöttek, hogy kik képviseljék a törvényhatóságot a következő országgyűlésen. A tisztújítások mellett ekkor élesedtek ki igazán a küzdelmek a különböző érdekcsoportok és a szembenálló politikai oldalak között. Ugyanis sem a helyi hatalmi elit, sem a központi kormányzat számára nem volt mindegy, hogy milyen politikai nézeteket valló követek jelennek meg a diétán, és milyen utasítással látják el őket. Tanulmányomban arra teszek kísérletet, hogy – levéltári források és korabeli sajtóorgánumok alapján – bemutassam az 1847–1848. évi utolsó rendi országgyűlés előtti vármegyei követválasztási mozgalmakat és az ezzel kapcsolatos kormányzati célkitűzéseket. A polgári átalakulás szempontjából sorsdöntő országgyűlésen az ellenzéki és a konzervatív tábornak egyaránt fontos volt, hogyan alakul a követi kar összetétele. Ebből a szempontból pedig igen lényeges kérdés, hogy a kormányzat, továbbá a vármegyék élén álló főispánok és adminisztrátorok mennyiben tudták befolyásolni a követválasztások kimenetelét. Munkámban igyekszem minél átfogóbb képet adni a vármegyékben az 1847–1848. évi diéta előtt uralkodó politikai légkörről és a követválasztások lefolyásáról. Kutatásom során a Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára Kancelláriai Levéltárának elnöki iratait, István nádor dokumentumait, az Informations-Protocolle jegyzőkönyveit, valamint a Helytartótanács vármegyei ügyosztályának iratanyagát tekintettem át. A sajtóforrások közül a konzervatív *Budapesti Hiradó* és *Nemzeti Ujság*, az ellenzéki *Pesti Hirlap,* illetve a két tábor között „egyensúlyozó" *Jelenkor* 1845 és 1847 közötti számait használtam fel.

Az utolsó rendi országgyűlés előtti követválasztásokról már készültek lokális vizsgálatok. Barta István, Kosáry Domokos és Völgyesi Orsolya Kossuth Lajos Pest megyei,[1] Oplatka András és Velkey Ferenc gróf Széchenyi István mosoni kö-

* Jelen tanulmány a Kulturális és Innovációs Minisztérium Nemzeti Kutatási, Fejlesztési és Innovációs Alap Egyetemi Kutatói Ösztöndíj Programja támogatásával, az EKÖP-24-4-SZTE-119 kódszámú kutatás keretében valósult meg.

[1] Kossuth Lajos az utolsó rendi országgyűlésen 1847–48. (Kossuth Lajos összes munkái XI.) S. a. r. Barta István. Bp. 1951. 7–34.; *Kosáry Domokos:* Kossuth Lajos a reformkorban. Bp. 2002. 371–377.; *Völgyesi Orsolya:* Kereslet és kínálat a rendi politikában. Kossuth Lajos Pest megyei követté választása 1847-ben. In: *Uő:* Rendi nyilvánosság és rendi politika a reformkorban. Bp. 2016. 96–107.

vetté választását elemezte.[2] Praznovszky Mihály a Nógrád, Tilcsik György a Vas, Braun Sándorné és Csapó Mária a Tolna, Balázs Péter a Győr, Molnár András és Hermann Róbert pedig a Zala vármegyei választásokkal foglalkozott.[3] Ezek a kutatások azt hangsúlyozzák, hogy mind az ellenzéki, mind a konzervatív tábor jelentős anyagi forrásokat mozgósított annak érdekében, hogy jelöltjeik nyerjék el a követi mandátumokat. E források felhasználásával a helyi kortesvezérek hatékonyan mozgósították a nemességet a választási siker érdekében. Joggal vetődik fel a kérdés: vajon valamennyi megyében jelen volt-e a korteskedés gyakorlata, vagy akadtak olyan területek is, ahol a választások viszonylagos békében zajlottak. E kérdés megválaszolása szintén célja tanulmányomnak.

Mindenekelőtt fontos felvázolni azt a politikai-társadalmi légkört, amely az 1843–1844. évi országgyűlés berekesztését követően uralkodott az országban. A liberális reformmozgalom vezetői csalódással tekintettek a diétára: jóllehet több mint száz javaslatot tárgyaltak, ezeknek csak egy részéből lett felirat, és mindösszesen 13 törvénycikk született. Kiemelt jelentőséggel a 2. törvénycikk bírt, amely államnyelvvé nyilvánította a magyart. A 4. és az 5. törvénycikk pedig kimondta a nem nemesek birtokbírhatási és közhivatal-viselési jogát.

Az 1843–1844. évi országgyűlés berekesztése után

Az 1843–1844. évi országgyűlés eredménytelenségének okairól megoszlott a kortársak véleménye: gróf Batthyány Lajos, a főrendi ellenzék vezére úgy vélekedett, hogy a Habsburg Birodalom kormányzata – az örökös tartományokhoz hasonlóan – egyre inkább abszolutista módon igyekszik Magyarországot irányítani, ami akadályozza a reformok megvalósulását.[4] Szemere Bertalan szintén csalódottsággal tekintett az országgyűlés munkájára: értékelése szerint az országgyűlés sok vágyat „föllgerjesztett", azonban a remények és álmok világából csak a csalódás

[2] *Oplatka András:* Széchenyi István. Bp. 2010. 372–373.; *Velkey Ferenc:* Egy „rettentő döntés" hátteréről. Miért „támadt kedve" Széchenyi Istvánnak 1847 őszén „követnek menni"? In: Történeti tanulmányok. Szerk. Uő. Debrecen 2008. 189–238.

[3] *Braun Sándorné:* Tolna vármegye és a rendi országgyűlések (1807–1847). In: Tanulmányok Tolna megye történetéből 8. Szerk. K. Balog János. Szekszárd 1978. 165–166.; *Balázs Péter:* Győr a feudalizmus bomlása és a polgári forradalom idején. Bp. 1980. 206–207.; *Praznovszky Mihály:* Az 1847. évi követválasztások Nógrádban. In: *Uő:* Madách és Nógrád a reformkorban. Salgótarján 1984. 159–183.; *Csapó Mária:* Tolna megye a reformkori politikai küzdelmekben. (Értekezések a történeti tudományok köréből 111.) Bp. 1989. 175–176.; *Tilcsik György:* Tisztújítások és követválasztások a reformkorban Vas megyében. In: Vas megyei levéltári füzetek 9. Előadások Vas megye történetéről III. Szerk. Uő. Szombathely 2000. 19–38.; Választási küzdelmek a reformkori Zala megyében 1834–1847. S. a. r. Hermann Róbert – Molnár András. Zalaegerszeg 2015. 19–20., 257–272.

[4] *Molnár András:* Viam meam persequor – Batthyány Lajos gróf útja a miniszterelnökségig. Bp. 2007. 194–197.

keserűsége maradt meg. Úgy vélte, hogy a nemzet akaratának semmi nyomatéka nincs a kormányzat előtt, azaz elsősorban ő is a bécsi kormányférfiakat hibáztatta.[5] Kossuth Lajos *Kiábrándulás* című cikkében keserű hangon állapította meg, hogy jelen viszonyok között nincs olyan társadalmi réteg, amely a nemzet újjászületését célzó átalakítás mellé állna. Úgy vélte, hogy a reformok megvalósulását elsősorban az gátolja, hogy nincs egységes irány és fellépés. Ezért azt javasolta, hogy a „rokonszenvűek" alakítsanak egyleteket, s tevékenységük súlypontját a rendi nyilvánosság hagyományos fórumairól helyezzék át erre a területre.[6] Ezzel szemben a konzervatív tábor képviselői – gróf Dessewffy Emil, gróf Szécsen Antal – úgy vélekedtek, hogy amíg az alsótáblán az ellenzék van többségben, nem biztosítható kellő támogatás a kormányzat által kezdeményezett reformoknak. Ezért az alsótáblán biztosítani kell a kormány számára a többséget. Pulszky Ferenc visszaemlékezésében kifejtette, hogy a rendek abszolutista iránnyal vádolták a kormányzatot, míg a kormányzat forradalmi törekvéseket tulajdonított az ellenzéknek.[7] Jól érzékelhető, hogy a két tábor kölcsönösen egymást okolta az országgyűlés sikertelenségéért.[8]

A szakirodalomban széles körű az egyetértés abban, hogy ez az országgyűlés az elért eredményeket tekintve valóban adott okot csalódottságra. Ebben a korszakban tárgyalták ugyanis a legtöbb törvényjavaslatot és terjesztették az uralkodó elé jóváhagyásra – nagyrészt sikertelenül.[9] A kutatók a kudarc egyik okát abban látták, hogy az ellenzék legmeghatározóbb politikusa, Deák Ferenc távol maradt a tanácskozásoktól.[10] Horváth Mihály továbbá hangsúlyozta, hogy az ellenzék megosztottsága nem tette lehetővé az egységes fellépést a reformkérdésekben. Ezt megerősíti Varga János is, aki – Széchenyi István és Kossuth Lajos hírlapi vitáját vizsgálva – arra a következtetésre jutott, hogy a Kossuth által képviselt ellenzéki liberalizmus és Széchenyi középutas liberalizmusa már 1841-ben különvált, így a reformok (közteherviselés, kötelező örökváltság) nem tudtak megvalósulni az 1843–1844. évi országgyűlésen.[11] Mások – például Bodnár István, Gárdonyi Albert és Velkey Ferenc – ezzel szemben úgy látták, hogy bár az alsótáblán többségbe kerültek a reformokat pártolók, a felsőtábla és a király

[5] Szemere Bertalan követjelentési beszéde. Miskolcz, 1845. január 9ikén. Miklósvár 1847.
[6] *Kossuth Lajos:* Kiábrándulás. Pesti Hirlap, 1843. december 7. 835.
[7] *Pulszky Ferenc:* Életem és korom I–II. Bp. 1884. I. 168.
[8] *Dénes Iván Zoltán:* Liberális kihívásra adott konzervatív válasz. Bp. 2008. 116–120.
[9] Ferenczi Zoltán adatai szerint 58 feliratot terjesztettek az uralkodó elé, amire 40 válasz érkezett. – *Ferenczi Zoltán:* Deák élete I–III. Bp. 1904. I. 406.
[10] *Molnár András:* Deák Ferenc és a zalai liberális ellenzék megbuktatása az 1843-as követválasztáson. Levéltári Szemle 37. (1987) 2. sz. 47–59.
[11] *Horváth Mihály:* Huszonöt év Magyarország történelméből 1823-tól 1848-ig I–III. Bp. 1886. II. 390., 460–466.; *Varga János:* Kereszttűzben a Pesti Hirlap. Az ellenzéki és a középutas liberalizmus elválása 1841–42-ben. Bp. 1983. 151–152.

ellenzése miatt rendre elbuktak a törvényjavaslatok.[12] Emellett azt is hangsúlyozni kell, hogy Deák vezérszerepét sem Klauzál Gábor, sem Beöthy Ödön, sem Szentkirályi Móric nem tudta átvenni.

Az 1843–1844. évi országgyűlés berekesztését követően a kormányzat az adminisztrátori rendszer[13] kiterjesztésébe fogott, amellyel befolyását akarta erősíteni a vármegyékben. Czinege Szilvia rámutatott arra, hogy bár a szakirodalom az „adminisztrátori rendszer" kifejezést használja, a korban *neue Maßregel*ként, azaz „új rendszabályként", néhány esetben *administratorische Maßregel*ként hivatkoztak rá. Az ellenzék az ausztriai tartományi tisztviselők analógiájára építve pedig *Kreishauptmann-System* néven emlegette.[14] Mivel a vármegyék nagy része ekkor reformpárti volt, a bécsi udvar hozzálátott a főispánok leváltásához és helyettesítéséhez. Az adminisztrátorok legfontosabb feladata az volt, hogy folyamatosan a vármegyéjükben tartózkodjanak, az adóbehajtás és a megyei pénztár működését felügyeljék, illetve a megyei közgyűléseken személyesen kellett elnökölniük. Leglényegesebb politikai megbízatásuk pedig az volt, hogy elérjék: a megyék az 1847-ben összeülő országgyűlésre a kormányzatnak tetsző követeket válasszanak, és megfelelő utasításokat dolgozzanak ki számukra. Czinege azt is hangsúlyozta, hogy az adminisztrátori rendszer bevezetése nem a vármegyéket érintő strukturális kérdések – például a tisztújítások vagy a közgyűlések – újraszabályozására irányult, a legfőbb cél az volt, hogy a megyék élére megfelelő fizetéssel ellátott, lojális és hatékony hivatalnokokat állítsanak.[15]

A tervezet kidolgozásával gróf Apponyi György alkancellárt, későbbi kancellárt bízták meg. Néhány hónap alatt V. Ferdinánd (1830/1835–1848) 21 új adminisztrátort és több új főispánt nevezett ki.[16] Így például Arad megyében Fascho József, Bihar megyében Tisza Lajos, Csanád megyében Aczél Antal, Csongrád megyében Bene József, Szabolcs megyében Sombory Imre, Gömör megyében

---

[12] *Ferenczi Z.:* Deák élete i. m. I. 405–408.; *Beöthy Ákos:* A magyar államiság fejlődése, küzdelmei I–III. Máriabesenyő 2011. II/2. 136–137.; *Bodnár István – Gárdonyi Albert:* Bezerédj István (1796–1856). Bp. 1918. II. 237.; *Horváth Zoltán:* Teleki László (1810–1861) I–II. Bp. 1964. I. 130.; *Csorba László – Velkey Ferenc:* Reform és forradalom (1790–1849). Debrecen 1998. 164.; *Dénes I. Z.:* Liberális kihívásra adott i. m. 116–120.

[13] Kossuth Lajos az utolsó rendi országgyűlésen i. m. 12–13., 18–21., 35–36., 39–53.; *Csizmadia Andor:* Az adminisztrátori rendszer Magyarországon és a Fejér megyei adminisztrátorság. In: Fejér Megyei Történeti Évkönyv 8. Szerk. Farkas Gábor. Székesfehérvár 1974. 233–274.

[14] *Czinege Szilvia:* Gróf Apponyi György közéleti pályája a reformkorban – egy hivatalnok-politikus portré. PhD-disszertáció (Debreceni Egyetem). Debrecen 2013. 85.

[15] *Czinege Sz.:* Gróf Apponyi György közéleti pályája i. m. 86.

[16] *Horváth M.:* Huszonöt év Magyarország történelméből i. m. III. 57–61.; *Ballagi Géza:* A nemzeti államalkotás kora 1815–1847. Bp. 1897. 623–638.; *Miskolczy Gyula:* A kamarilla a reformkorszakban. Bp. [1938.] 118–121.; *Csorba L. – Velkey F.:* Reform és forradalom i. m. 166.; *Czinege Sz.:* Gróf Apponyi György közéleti pályája i. m. 78–96.; *Uő:* Gróf Apponyi György a politikus hivatalnok – kancellár és kancellária a reformkor végén. Századok 146. (2012.) 3. sz. 609–652.

Jankovich Antal, Heves megyében Brezovay József, Nógrád megyében gróf De la Motte Antal, Pest megyében Földváry Gábor, Temes megyében báró Ambrózy Lajos, Torontál megyében Gyertyánffy Dávid, Torna megyében Bárczay József, Zemplén megyében gróf Péchy Emánuel lett az új főispán, illetve adminisztrátor. A magyar és német nyelvű szakirodalom egyaránt rámutat arra, hogy a kormányzat a megyékből engedelmes eszközöket kívánt faragni. A kutatók azt is megjegyzik, hogy habár ennek nyomán a konzervatív erők megerősödtek, áttörő sikereket nem értek el.[17] Az időszak legfontosabb fejleménye a két nagy politikai tábor párttá szerveződése volt, amely a politikai küzdelem további élesedésével járt együtt. A párttá alakulás előkészítéseként 1844 után a reformok hívei nagy energiákkal fordultak az egyesületi élet felé: köröket, egyleteket és egyesületeket alakítottak – amint arra Kossuth is felhívta a figyelmet fentebb említett programadó cikkében. Fontos szerepet játszott a liberális ellenzék bázisát alkotó Nemzeti Kör, mely 1845 végén kéttészakadt, és Nemzeti Kör, illetve Pesti Kör néven működött tovább. A konzervatívokat tömörítő Közhasznú Gyülde az ellenzéki törekvésekkel szemben akart ellensúlyt képezni.[18] A pártalakulás terén az elsőség a Konzervatív Pártot illette, amely 1846. november 12-én bontott zászlót. A reformokat a birodalmi kormányzat vezetésével kívánták végrehajtani, tiszteletben tartva a birodalom egységét és az ország alkotmányát. Az ellenzéki táboron belül ugyancsak lényeges események történtek: az Ellenzéki Párt 1847. március 15-én alakult meg Batthyány Lajos elnökletével az Ellenzéki Körből, amely a Nemzeti Kör és a Pesti Kör egyesüléséből jött létre még 1847 januárjában. A párt programjának kidolgozásában nagy szerepet játszott Kossuth Lajos és Szemere Bertalan, míg a dokumentum végső formáját Deák Ferenc készítette el *Ellenzéki Nyilatkozat* néven, amelyet 1847. június 7-én fogadtak el.[19]

---

[17] *Heinrich Ritter von Srbik:* Metternich, der Stattsmann und der Mensch. München 1925. II. 199–200.; *Andics Erzsébet:* Metternich és Magyarország. Bp. 1975. 217–222.; *Dénes I. Z.:* Liberális kihívásra adott i. m. 121–124. Franz Fillafer úgy látja, hogy a kormányzat le akarta aratni a magyar reformmozgalom „gyümölcseit", amelyeket korábban maguk elleneztek, mint például a nemesi adómentesség eltörlésének programját. – *Franz Leander Fillafer:* Aufklärung habsburgisch Staatsbildung, Wissenskultur und Geschichtspolitik in Zentraleuropa 1750–1850. Göttingen 2020. 328–329. Wolfram Siemann azt hangsúlyozza, hogy Metternich birodalmi egységben gondolkozott. A nemzetiségi mozgalmakkal kétféleképpen kell bánni: kulturálisan támogatni és politikailag megszelídíteni kell őket – vallotta. Követte I. Ferenc azon utasítását, hogy életművén semmit se változtassanak. Azonban az adminisztrátori rendszerről nem szól Siemann. – *Wolfram Siemann:* Metternich. Strategist and visionary. London 2019. 666–667., 692–693., 700.

[18] *Pajkossy Gábor:* Egyesületek Magyarországon és Erdélyben 1848 előtt. Korunk. 3. (1993) 4. sz. 1993. 103–104.; *Tóth Árpád:* Önszervező polgárok. A pesti egyesületek társadalomtörténete a reformkorban. Bp. 2005. 36–51.

[19] Ellenőr. Politicai zsebkönyv. Szerk. Bajza József. Németország 1847; *Molnár András:* Deák Ferenc és az Ellenzéki Nyilatkozat. In: Az Ellenzéki Nyilatkozat és a kortársak. Szerk. Molnár András. Zalaegerszeg 1998. 15–24.; Kossuth Lajos az utolsó rendi országgyűlésen i. m. 152–157.; A nagybirtokos arisztokrácia ellenforradalmi szerepe 1848–49-ben I–III. Szerk. Andics Erzsébet. (Magyarország

A kormányzat előkészületei a követválasztásokra

A kormányzat már jó előre megkezdte a felkészülést a következő országgyűlésre. Apponyi kancellár 1846. szeptember 26-án kelt előterjesztésében V. Ferdinándnak kifejtette: jelenleg csak a kormány által érhető el, hogy Magyarország anyagi és politikai helyzete javuljon. Az ország nagy részén kedvező hangulat alakult ki a kormány intézkedései nyomán, ám ez egyúttal erőteljes reakciót váltott ki az ellenzékből. Az ellenzék jelentős erőfeszítéseket tesz, hogy visszaszerezze a befolyását. Az egész országban a politikai pártok állandó harca folyik, amelynek kimenetele nagymértékben a kormányzattól, valamint követői bátorságától és kitartásától függ. A kormány csak akkor válhat erőssé és megbízhatóvá, ha a következő országgyűlésen a többség támogatása révén érvényre juttatja Magyarország jólétének megalapozására irányuló törekvéseit. A következő országgyűlés feladata valóban meghatározó Magyarország és a birodalom jövője szempontjából – fejtegette Apponyi. Ennek a feladatnak a legnagyobb része – szerinte – a kormányra hárul, amelynek nemcsak egy sokéves tétlenségtől meggyengült és az ellenzék „terrorizmusa" által teljesen megfélemlített pártot kell újraélesztenie és megvédenie, hanem kész törvénytervezeteket kell az országgyűlés elé terjesztenie, s a többség segítségével törvényerőre emelnie. Annak érdekében, hogy ellensúlyozni lehessen az ellenzék mesterkedéseit, figyelemmel kell kísérni a törvényhatóságokat. A megyegyűléseken a főispánoknak és az adminisztrátoroknak kellő segítséget kell nyújtani, és az ellenzék rosszindulatú szándékait meg kell hiúsítani. Minél inkább közeledik az országgyűlés, annál nagyobb figyelmet kell fordítani a követek megválasztására és a követutasítások kidolgozására. Apponyi úgy vélte, ez az országgyűlés kiemelkedő jelentőségű lesz a magyar történelem szempontjából.[20] A kormányzat egyik szereplője most először vetette fel azt, hogy az udvarnak kész törvénytervezeteket kell benyújtania az országgyűlés elé. A korábbi diétákon a királyi előterjesztésekben az uralkodó csupán meghatározta, hogy mely tárgyakat kíván napirendre tűzni, de konkrét törvényjavaslatokat sosem terjesztett elő. A kormányzat ezzel az újítással azt kívánta elérni, hogy átvegye a kezdeményezést, kimutassa a reformok iránti elkötelezettségét, háttérbe szorítsa az ellenzéki

újabbkori történetének forrásai) Bp. 1952–1981. I. 206–216.; *Hermann Róbert:* Szemere Bertalan a reformkorban. Századok 142. (2008) 3. sz. 571–573.

[20] Magyar Nemzeti Levéltár (a továbbiakban MNL) Országos Levéltára (a továbbiakban OL), A 45 Magyar Kancelláriai Levéltár, Magyar Királyi Kancellária, Elnöki iratok, Acta Praesidialia 1774–1848 (a továbbiakban A 45), 223/1846. Apponyi előterjesztés fogalmazványa V. Ferdinándnak. Bécs, 1846. szept. 26.

erőket, és ne az adminisztrátori rendszer okozta sérelmek, hanem a már kidolgozott törvénytervezetek tárgyalása felé terelje a követeket.[21]

1847. január 13-án elhunyt József nádor, és V. Ferdinánd már január 15-én a nádor fiát, István főherceget nevezte ki Magyarország helytartójává.[22] Az országgyűlés előkészületeiről István főherceg is kifejtette véleményét. Az 1847. április 29-én Prágában kelt, Apponyi Györgyhöz intézett levelében azt prognosztizálta, hogy a követválasztás alkalmával várhatóan jóval nagyobb számmal lesznek olyan jelöltek, akik korábban nem viseltek követséget, és az országgyűlési tanácskozások menetében járatlanok. Úgy vélte, inkább olyan kormánypárti férfiakat kellene megválasztatni, akik már több országgyűlésen is részt vettek.[23] Az azonban nem derült ki, hogy mire alapozta a főherceg ezt a várakozását.

1847. május 3-án kelt leiratában Apponyi György tájékoztatást kért a törvényhatóságok vezetőitől a politikai viszonyokról és a követválasztás lehetséges kimeneteléről. Megoldási javaslatokat is várt annak érdekében, hogy az ősi alkotmányos jogok gyakorlását mindenféle botránytól megóvják.[24] A törvényhatóságok vezetői rendre tudósítottak a helyzetről, azonban sajnálatos módon csak hat vármegye (Bars, Gömör, Liptó, Nógrád, Sáros, Ung) jelentése maradt fenn. Ezekre a dokumentumokra a későbbiekben még visszatérek.[25]

Apponyi György igyekezett befolyásolni a követválasztások időpontját is. A kormányzat és a konzervatívok ezzel az ellenzéki erők megosztását kívánták elérni. Ugyanis az a nemes, akinek több megyében volt birtoka, minden érintett megye közgyűlésein, tisztújításain, követválasztásain jogosult volt részt venni. Azzal a taktikával, hogy több megye ugyanazon a napon tartotta a követválasztást, azt érték el, hogy ezek a nemesek egyszerre csak egy választáson lehettek jelen, így az oppozíció kevésbé tudta az erőit összpontosítani.[26] Ez a célkitűzés nyomon követhető a kancelláriai iratokban. Jó példa erre Apponyi 1847. szeptember 22-én kelt fogalmazványa, melyben felszólította a Pest, Fejér, Heves, Somogy, Baranya és Tolna megyei főispánokat és adminisztrátorokat, hogy a követválasztást ugyanazon a napon tartsák, továbbá olyan követeket válasszanak, akik

---

[21] *Horváth M.:* Huszonöt év Magyarország történelméből i. m. II. 391., III. 270.

[22] *Sz. n.:* István cs. kir. főherczeg Magyarország királyi helytartójává neveztetik. Jelenkor, 1847. január 21. 29.; *Gergely András:* Áruló vagy áldozat? István, az utolsó magyar nádor rejtélye. Bp. 1989. 31.

[23] MNL OL A 45 311/1847. István főherceg levele Apponyi György kancellárnak. Prága, 1847. ápr. 29.

[24] MNL OL A 45 320/1847. Apponyi György utasításfogalmazványa a törvényhatóságok vezetőinek. Bécs, 1847. máj. 3.

[25] MNL OL A 45 391–400/1847., 392/1847., 411/1847., 412/1847., 414/1847., 448/1847., 461–470/1847., 462/1847., 501–509/1847., 531–535/1847., 561–565/1847., 596–599/1847., 661–665/1847., 726–730/1847.

[26] Kossuth Lajos az utolsó rendi országgyűlésen i. m. 30.

lojálisak a kormányzathoz.[27] A Tolna megyei főispán, Ürményi József szeptember 27-én kelt válaszában jelezte, hogy a Baranya és Fejér vármegyei főispánokkal már korábban megállapodott arról, hogy ezekben a megyékben október 12-én tartják a követválasztást. Ürményi a Pest és Heves vármegyei főispánokkal is felvette a kapcsolatot, de nem járt sikerrel.[28] A nógrádi főispáni helyettes, gróf De la Motte Antal 1847. augusztus 25-én kelt, Apponyihoz intézett levelében szintén javasolta, hogy Heves, Hont, Nógrád és Pest megyében egyszerre tartsák a követválasztást, amelyre október 18-án került sor mind a négy megyében.[29] A szabolcsi adminisztrátor, Sombory Imre 1847. október 5-i levelében arról tudósította a kancellárt, hogy értesítést küldött a szatmári, ugocsai és bihari főispánoknak, adminisztrátoroknak arról, miszerint Szabolcs vármegyében október 18-án tartják a követválasztást. Ezzel feltehetően azt akarta elérni, hogy ezekben a megyékben ugyanazon a napon szavazzanak. Erre azonban végül nem került sor.[30] A kancellár az Arad, Békés, Csanád és Csongrád megyei főispánokat, adminisztrátorokat is felszólította arra, hogy a követválasztást ugyanazon a napon tartsák meg, de végül ez sem valósult meg.[31] Ennek oka az lehetett, hogy a főispánok és az adminisztrátorok nem jutottak megegyezésre a követválasztás időpontját illetően, vagy már hamarabb kitűzték a választás határnapját, ám erről pontosabb információt nem adtak.

A kormányzat a katolikus egyházat is megpróbálta bevonni a követválasztási mozgalmakba. Apponyi Zsivkovics Panteleimon temesvári ortodox és Lonovics József csanádi püspököt kérte meg, szólítsák fel a helyi papságot, hogy a közügyek intézésében nagyobb intenzitással vegyenek részt.[32] Levelet intézett továbbá a szepesi káptalan vezetőjéhez, Biaczovszky Domokoshoz, hogy a klérus támogassa a „jó ügyet" és a megfelelő követek megválasztását. Biaczovszky ennek eleget téve felhívással fordult a megyebeli papsághoz, és arra buzdította őket, hogy a követválasztás alkalmával a konzervatív párt jelöltjeit támogassák.[33] A Fejér vármegyei

[27] MNL OL A 45 791/1847. Apponyi György utasításfogalmazványa a Pest, Fejér, Heves, Somogy, Baranya és Tolna megyei főispánoknak, adminisztrátoroknak. Bécs, 1847. szept. 22.
[28] MNL OL A 45 834/1847. Ürményi József tolnai főispán jelentése a kancellárnak. Szekszárd, 1847. szept. 27.
[29] MNL OL A 45 745/1847. De la Motte Antal nógrádi adminisztrátor jelentése a kancellárnak. Balassagyarmat, 1847. aug. 25.
[30] MNL OL A 45 857/1847. Sombory Imre szabolcsi adminisztrátor jelentése a kancellárnak. Debrecen, 1847. okt. 5.
[31] MNL OL A 45 910d/1847. Károlyi György békési főispán jelentése a kancellárnak. Gyula, 1847. okt. 11.
[32] MNL OL A 45 636/1846. Apponyi György levélfogalmazványa a temesvári ortodox és a csanádi püspöknek. Bécs, 1846. júl. 19.
[33] MNL OL A 45 783/1847. Apponyi György levélfogalmazványa a szepesi káptalan főhelyettesének. Bécs, 1847. szept. 20.; uo. 896/1847. Biaczovszky Domokos levele a kancellárnak. Szepesi káptalan, 1847. okt. 15.

főispán, gróf Zichy Ödön szintén arra kérte Apponyit, hogy szólítsa fel a megyei klérust a követválasztás alkalmával a konzervatívok ügyének képviseletére.[34] Kunszt József, az esztergomi káptalan helynöke arról tudósított, hogy a Bars megyei klérust a király és a haza érdekeinek előmozdítására fogja kötelezni.[35] Arra is akadt példa, hogy a kancellár éppen ellenkező utasítást adott: felszólította a rozsnyói püspököt, Bartakovics Bélát és a váci káptalani helyettest, Szarvas Ferencet, hogy a Nógrád megyei klérust tiltsa el a követválasztási mozgalmakban való részvételtől, mivel az – álláspontja szerint – sem a katolikus érdekekkel, sem a főispán törekvéseivel nem egyeztethető össze. Válaszul Szarvas Ferenc arra kötelezte a papságot, hogy a közelgő követválasztás alkalmával szilárd egységet alkossanak. Az „elvirány" csakis katolikus és konzervatív lehet – jelentette ki. Állítása szerint a papság azokat a személyeket fogja támogatni, akik megfelelnek a kormány érdekeinek.[36] Szarvas egy másik levelében arról is beszámolt, hogy a Pest megyei alesperesi kerületek egyházi személyeit felszólította: jelenjenek meg a közelgő követválasztáson, és tiszta jellemű, békeszerető követeket válasszanak.[37]

Emellett a kormányzat a királyi kamarai birtokok és uradalmak vezetőit is igyekezett mozgósítani. Az Arad vármegyei főispáni helyettes, Fascho József már 1846. július 11-én kelt levelében felvetette, hogy a királyi kamara az egyik legnagyobb birtokos Arad megyében, azonban jelenleg alig bír befolyással, ezért az uradalmi és kamarai tisztviselőket fel kell szólítani, hogy vegyenek részt a közgyűléseken. A javaslatot a kancellár is pártolta.[38] Lonovics József csanádi püspök 1847. március 5-i levelében szintén kifejtette, hogy Csanád vármegyében a királyi kamara a megye négyötödét birtokolja, de csak egy gazdatisztet tart ott, emiatt a kincstár nem rendelkezik politikai befolyással. Ehelyett azt javasolta, hogy a megyében saját, állandóan jelen lévő ügyvédet kell alkalmazni, aki rendszeresen részt vesz a közgyűléseken.[39]

---

[34] MNL OL A 45 814/1847. Zichy Ödön fejéri főispán jelentése a kancellárnak. Székesfehérvár, 1847. szept. 23.
[35] MNL OL A 45 858/1847. Kunszt József esztergomi káptalani helynök levele a kancellárnak. Esztergom, 1847. okt. 6.
[36] MNL OL A 45 716/1847. Apponyi György levélfogalmazványa a rozsnyói püspöknek és a váci káptalani helyettesnek. Bécs, 1847. aug. 26.; uo. 813/1847. Szarvas Ferenc váci káptalani helyettes levele a kancellárnak. Vác, 1847. szept. 23.
[37] MNL OL A 45 833/1847. Szarvas Ferenc váci káptalani helyettes levele a kancellárnak. Vác, 1847. szept. 29.
[38] MNL OL A 45 636/1846. Fascho József aradi adminisztrátor jelentése a kancellárnak. Arad, 1846. júl. 22.; uo. Apponyi György levélfogalmazványa a csanádi püspöknek, az aradi görög nem egyesült püspöknek és az aradi adminisztrátornak. Buda, 1846. szept. 19.
[39] MNL OL A 45 222/1847. Lonovics József csanádi püspök levele a kancellárnak. Temesvár, 1847. márc. 5.

A kormányzat a céljai megvalósításához tehát az újonnan kinevezett főispánokon és adminisztrátorokon kívül – csakúgy, mint a korábbi időszakban – elsősorban a katolikus klérusra és a kincstári birtokok tisztségviselőire igyekezett támaszkodni.

A vármegyék előkészületei a követválasztásra – ahogy a főispánok és adminisztrátorok látták

Már hetekkel, hónapokkal a választás előtt megindultak a találgatások arról, kik lesznek, illetve kik lennének alkalmasak követnek. A főispánok és az adminisztrátorok sorra küldték a jelentéseiket ezzel kapcsolatban a kancellárnak, ám ezekből csak néhány maradt fenn.

Először azokkal a megyékkel érdemes foglalkozni, amelyek határozottan ellenzékiek voltak. Gróf Nádasdy Lipót komáromi főispán 1847. május 16-án kelt levelében arról jelentett, hogy Komárom vármegyében a közelgő követválasztás kapcsán még nincs mozgolódás, valószínű azonban, hogy az előző országgyűlés követeit, Ghyczy Kálmán első alispánt és ifjabb Pázmándy Dénes másodalispánt közakarattal ismét meg fogják választani.[40] A gömöri adminisztrátor, Jankovich Antal 1847. július 18-án arról tudósított, hogy vélhetően Szentiványi Károly és Darvas Pál táblabírákat fogják követté választani a megyében (Szentiványi már az 1839–1840. évi országgyűlésen is képviselte Gömört); rajtuk kívül a konzervatívok jelöltjeiként Kubinyi Rudolf és Nagy Károly nevét is megemlítette. Jankovich szerint Szentiványi és Kubinyi megválasztása lenne a legmegnyugtatóbb a megyében. Azt azonban nem indokolta, hogy miért egy ellenzéki és egy konzervatív követet nevezett meg. Talán azt feltételezte, így az ellenzék is belenyugodna a választás eredményébe.[41] 1847. október 8-án kelt levelében már úgy nyilatkozott, valószínűleg zavar nélkül zajlik majd le a követválasztás, de szükség esetén katonaságot is bevet a rend fenntartása érdekében. Hozzátette továbbá, hogy Nagy Károly vagy Kubinyi Rudolf megválasztása érdekében senki sem lépett fel.[42] A máramarosi jelentések arról szóltak, hogy Mán József főszolgabírót egyhangúlag követté fogják választani. A második követi pozícióra ifjabb Asztalos Pál és Szaplonczay József főszolgabírák pályáznak. Apponyi azonban

[40] MNL OL A 45 359/1847. Nádasdy Lipót komáromi főispán jelentése a kancellárnak. Pest, 1847. máj. 16.
[41] MNL OL A 45 661/1847. Jankovich Antal gömöri adminisztrátor jelentése a kancellárnak. Szentkirály, 1847. júl. 18.
[42] MNL OL A 45 803/1847. Apponyi György levélfogalmazványa a gömöri adminisztrátornak. Bécs, 1847. szept. 25.; uo. 899/1847. Jankovich Antal gömöri adminisztrátor jelentése a kancellárnak. Rimaszombat, 1847. okt. 8.

felvetette, hogy helyettük inkább Selevér Elek főszolgabírót kellene megválasztani.[43] Brezovay József Heves vármegyei adminisztrátor 1847. szeptember 26-án kelt levelében arról tudósított, hogy a két alispán a tisztikarral együtt az ellenzék mellett áll. Remény alig lehet konzervatív nézeteket valló követek megválasztására, mivel senki sem vállalta, hogy az ellenzékkel szemben elinduljon. Így – szerinte – jó eséllyel Almásy Pál első alispánt és Recsky András táblabírót fogják követté választani.[44] Sombory Imre szabolcsi adminisztrátor 1847. október 5-én kelt levelében kifejtette, hogy nagy valószínűséggel Kállay Menyhért első alispánt és Bónis Sámuel táblabírót fogják követté választani rendzavarás nélkül. Azt is megemlítette, hogy Pestről egy bizonyos „társulat" kapcsolatba lépett a helyi ellenzékkel azzal a céllal, hogy felajánlja a követválasztáshoz szükséges anyagi támogatást. A szabolcsi ellenzék azonban ezt elutasította. A „társulatról" sajnos nem közölt részleteket, valószínűleg maga sem rendelkezett pontos információkkal.[45]

Egyes jelentések szerint a konzervatívok voltak többségben. Gróf Andrássy György, Sáros vármegye főispánja 1847. május 22-én arról számolt be, hogy a megyében idősebb Semsey Albert és Máriássy Ágoston táblabírákat jelölték követnek. Semsey már az 1843–1844. évi országgyűlésen is képviselte a megyét. Ebbe a főispán is beleegyezett, mivel mindkét személyt alkalmasnak találta a tisztség betöltésére.[46] Egy 1847. szeptember 28-án kelt kancelláriai fogalmazvány szerint – adminisztrátori jelentés nem maradt fenn – Szatmár megyében Korda Lőrinc alispán és Kende Zsigmond táblabíró megválasztását kell elősegíteni (Kende az 1839–1840. évi országgyűlésen is Szatmár megye követe volt). A dokumentum kiemelte, hogy a követválasztás alkalmával Szatmár megyében is lesznek olyan egyének, akik, ha céljukat nem is tudják elérni, de arra fognak törekedni, hogy a józan gondolkodásúak között meghasonlást és pártoskodást idézzenek elő, ezáltal gyengítve azok erejét. Ezeket a törekvéseket meg kell akadályozni – hangsúlyozta az irat.[47]

Több „billegő" megyéből is érkeztek jelentések a kancellárhoz. Báró Majthényi Antal liptói főispáni helyettes 1847. május 24-én kelt levelében arról tudósított, hogy közakarattal Szentiványi Eugén alispánt jelölték követnek (Szentiványi az 1839–1840., 1843–1844. évi országgyűlésen is Liptó megye követe volt). A második követ személyéről még nem döntöttek, de olyan személyeket kívánnak

[43] MNL OL A 45 812/1847. Apponyi György levélfogalmazványa a máramarosi adminisztrátornak. Bécs, 1847. szept. 27.
[44] MNL OL A 45 878/1847. Brezovay József hevesi adminisztrátor jelentése a kancellárnak. Eger, 1847. szept. 26.
[45] MNL OL A 45 857/1847. Sombory Imre szabolcsi adminisztrátor jelentése a kancellárnak. Debrecen, 1847. okt. 5.
[46] MNL OL A 45 414/1847. Andrássy György sárosi főispán jelentése a kancellárnak. 1847. máj. 22.
[47] MNL OL A 45 819/1847. Apponyi György levélfogalmazványa a szatmári adminisztrátornak és a szatmári alispánnak. Bécs, 1847. szept. 28.

választani, akik mind a kormány, mind a kancellár elvárásainak megfelelnek.[48] Báró Majthényi László barsi főispán 1847. május 27-én és 29-én kelt levelében arról számolt be, hogy Ambró Antal és Botka Tivadar táblabírák az 1500 szavazatból nagyjából 1200 szavazatra számíthatnak Bars megyében, ha nem történik valamilyen váratlan esemény (Ambró az 1839–1840. és 1843–1844. évi országgyűlésen, Botka az 1843–1844. évi diétán is Bars megye követe volt). Nem lehet azonban tudni – tette hozzá –, hogyan zajlik majd a választás, de ha szükséges, az ott állomásozó katonaságot be fogja vetni.[49] Az ungi főispán, Pribék Antal úgy nyilatkozott 1847. június 5-én, hogy Tabody Pál táblabíró lenne a megfelelő követ. A másik küldött személyéről ekkor még nem foglalt állást.[50]

Néhány megye adminisztrátora, illetve főispánja arról számolt be, hogy a követválasztások során valószínűleg heves és ingerült reakciókra lehet majd számítani. Fascho József, Arad vármegye adminisztrátora 1847. július 18-án kelt levelében úgy látta, a követválasztás katonai erő alkalmazása nélkül nehezen valósulhat meg ebben a törvényhatóságban: „Jelenleg ugyan nincs nagy ingerültség a pártok között, de ahogy közeledik a választás, az növekedni fog." Azt feltételezte, az ellenzék már elkezdte a pénzgyűjtést a korteskedéshez. Egy másik levelében arról is tudósított, hogy Csernovics Péter igyekszik meggyőzni a görög nem egyesült vallásúakat, hogy a közelgő követválasztáson az ellenzék jelöltjeit támogassák.[51] (Valószínűleg azért akarta őket meggyőzni Csernovics, mivel jelentős volt a számuk 1847-ben – Fényes Elek adatai szerint 165 956 fő – Arad megyében.[52]) Bárczay József tornai főispáni helyettes 1847. október 11-én élénk, sőt ingerült követválasztási mozgalmakról tudósított. Kifejtette, hogy Koós Károly királyi tanácsost és Soltész János másodalispánt tartaná megfelelő követnek. Az ellenzék Zsarnay Imre főügyészt és gróf Andrássy Manó (Emánuel) táblabírót támogatja, akiket a pesti ellenzék anyagi forrásokkal segít. Bárczay szerint a nagy feszültség miatt – amelyet minden oldalról előidéznek – csendes választás aligha várható, ezért végszükség esetén katonai erő bevetéséről is gondoskodni fog.[53] Az imént említett megyéket is inkább az ellenzékhez lehet sorolni.

---

[48] MNL OL A 45 448/1847. Majthényi Antal liptói főispán jelentése a kancellárnak. Cabajt, 1847. máj. 24.
[49] MNL OL A 45 412/1847. Majthényi László barsi főispán jelentése a kancellárnak. Maróth, 1847. máj. 27.; uo. 462/1847. Majthényi László barsi főispán jelentése a kancellárnak. Kálna, 1847. máj. 29.
[50] MNL OL A 45 411/1847. Pribék Antal ungi főispán jelentése a kancellárnak. Bécs, 1847. jún. 5.
[51] MNL OL A 45 608/1847. Fascho József aradi adminisztrátor jelentése a kancellárnak. Arad, 1847. júl. 3.; uo. 645/1847. Fascho József aradi adminisztrátor jelentése a kancellárnak. Arad, 1847. júl. 18.
[52] *Fényes Elek:* Magyarország leírása I–II. Pest 1847. I. 425–426.
[53] MNL OL A 45 923/1847. Bárczay József tornai adminisztrátor jelentése a kancellárnak. Bárcza, 1847. okt. 11.

A források tanúbizonysága szerint Apponyi György ezeket a jelentéseket többségében csak tudomásul vette. A masszívan ellenzéki megyék (Heves, Komárom, Szabolcs) konzervatív oldalra történő átállítására nem fordított erőforrásokat, és nem tett javaslatokat konzervatív követek megválasztására sem. Ott, ahol az ellenzék győzelme nem volt teljesen biztos – mint Máramarosban vagy Nógrádban –, maga jelölte ki a megfelelő személyeket a követi tisztségre. Ugyanakkor a kancellár természetesen támogatta, hogy a konzervatív megyékben – mint például Szatmárban – kormánypárti férfiakat válasszanak.[54] A főispánok, illetve adminisztrátorok közül Andrássy György, Bárczay József, Brezovay József, Fascho József, Jankovich Antal, Majthényi Antal, Majthényi László, Sombory Imre támogatta Apponyi törekvéseit. (Jankovichot 1844-ben, Bárczayt, Brezovayt, Faschot, Somboryt 1845-ben nevezte ki az uralkodó adminisztrátornak. Andrássy György 1842 óta, Majthényi Antal már 1839 óta volt főispán.)

Követválasztások a vármegyékben

V. Ferdinánd 1847. szeptember 7-én kelt királyi meghívólevelében november 7-ére Pozsonyba hívta össze az országgyűlést. Ez volt az első eset, hogy a meghívólevél magyar nyelven készült. A király az országgyűlés egyik legfontosabb feladatává a nádorválasztást tette. A meghívó a nádorválasztás mellett csak általánosságokat tartalmazott a diéta további feladatairól: „az ország boldogságának nevelésére és a köz jó gyarapítására kíván többféle nagyfontosságú törvényes intézkedésekről" gondoskodni.[55]

Miután a vármegyékbe megérkezett a királyi meghívólevél, megkezdődtek a követválasztás előkészületei. A választások 1847. október 1. és 28. között zajlottak le. Legelőször Pozsega vármegyében október 1-jén, utoljára Bihar és Pozsony vármegyében október 28-án.[56] A következőkben néhány példán keresztül bemutatom, hogyan történtek a követválasztások az eltérő politikai orientációjú megyékben, hol alakult ki élesebb küzdelem a szemben álló felek között, és hol sikerült a követek személyében konszenzusra jutni.

Az ellenzéki Zala vármegyében számos tudósítás beszámolt arról, hogy az 1840-es évek közepén az ellenzék táborában szakadás történt, melyet azzal lehet

[54] MNL OL A 45 803/1847. Apponyi György levélfogalmazványa a nógrádi adminisztrátornak. Bécs, 1847. szept. 25.; uo. 812/1847. Apponyi György levélfogalmazványa a máramarosi adminisztrátornak. Bécs, 1847. szept. 27.

[55] MNL Csongrád–Csanád Vármegyei Levéltár Makói Levéltára, IV.3.b. Csanád vármegye nemesi közgyűlésének iratai 1790–1848, 2784/1847.

[56] *Sz. n.:* Pozsegamegye. Jelenkor, 1847. október 28. 513.; *Sz. n.:* Pozsony. Jelenkor, 1847. november 4. 524.; Követválasztások. Pesti Hirlap, 1847. november 2. 287.

magyarázni, hogy az adminisztrátori rendszer megítélésében az ellenzék megosztott volt: míg Csány László és Horváth János eleve elítélte az adminisztrátori rendszert, addig Deák Ferenc nem tekintette önmagában törvénytelennek az adminisztrátorok kinevezését, hanem inkább a tényleges tevékenységük alapján akarta megítélni őket.[57] Gróf Festetics Leó, Zala vármegye főispánhelyettese 1845. november 30-án kelt levelében úgy nyilatkozott, hogy az ellenzék egy ideje magát „legénységnek" nevezi, azonban számos ellenzéki politikus kilépett soraikból a vezetők – a „főnökök" – zsarnokoskodása, lenéző magatartása és túlkapásai miatt. Az elszakadt ellenzéki csoport magát „atyafiaknak" szólította. A szakadás tényét több konzervatív lap, a *Budapesti Hiradó*, a *Nemzeti Ujság*, valamint a *Jelenkor* is megerősítette.[58] Ugyanakkor – ahogy azt a *Jelenkor* levelezője megfogalmazta – az „atyafiak" csupán nevet és nem elvet változtattak.[59] Csány László és Horváth János igyekeztek közvetítő szerepet vállalni a két párt között. 1845. november 9-én este mindkettejük házánál fáklyás, zenés gyűlést tartottak, és verseket is kiragasztottak az ablakukra. Festetics szerint a két párt szóban látszólag kibékült egymással, de ez csak a résztvevők elvonulásáig tartott.[60] További információk nem állnak rendelkezésre a konfliktus végkimeneteléről, valószínűsíthető, hogy az ellenzék tagjai rendezni tudták nézeteltéréseiket, mivel a későbbiekben a hírlapi és levéltári tudósításokban nem esik szó szakadásról. Festetics egy 1846. június 25-én kelt levelében kifejtette Apponyinak, hogy a konzervatív párt most is nagyobb erőt képvisel az ellenzéknél, csak tagjai nem mernek felszólalni, az ellenzéket tehát korlátok közé kell szorítani. Festetics ugyan nem fogalmazott meg megoldási javaslatokat, de valószínűsíthető, hogy a következő tisztújítás alkalmával szerette volna elérni, hogy a konzervatívok kerüljenek többségbe a tisztikarban.[61]

1847. május 27-én kelt levelében viszont már azt állította, hogy a konzervatív pártnak egyáltalán nincs támogatottsága Zala vármegyében, nincs senki, aki a kormánypárt érdekeit szolgálná.[62] Feltehetőleg már előre igyekezett mentegetni magát a választási kudarcért. Mindezek után Zala vármegyében az 1847. október 4-én

[57] *Molnár András:* Zala megye politikai viszonyai az 1840-es évek második felében. Festetics Leó főispáni helyettes jelentései és emlékirata. In: Zalai történeti tanulmányok 1994. Szerk. Bilkei Irén. (Zalai Gyűjtemény 35.) Zalaegerszeg 1994. 96.
[58] *Sz. n.:* Zalából. Budapesti Hiradó, 1845. november 21. 335–336.; *Sz. n.:* Zalából. Nemzeti Ujság, 1845. november 23. 742–743.
[59] *Sz. n.:* Zalamegyei közgyűlés. Jelenkor, 1845. november 30. 575–576.
[60] MNL OL A 45 870/1845. Festetics Leó zalai adminisztrátor jelentése a kancellárnak. Dáka, 1845. nov. 30.
[61] MNL OL A 45 557/1846. Festetics Leó zalai adminisztrátor jelentése a kancellárnak. Dáka, 1846. jún. 25.
[62] MNL OL A 45 449/1847. Festetics Leó zalai adminisztrátor jelentése a kancellárnak. Dáka, 1847. máj. 27.

tartott közgyűlésen Tolnay Károly és ifjabb Csúzy Pál táblabírákat választották követnek közfelkiáltással. Deák Ferenc egészségi állapotára hivatkozva nem vállalta a követséget (később mégis elfogadta a megbízást, és Csúzy visszalépése után 1848. március 26-tól már ő képviselte a megyét). Festetics Leó a biztonság kedvéért már a választás előtti napokban Zalaegerszeg mellé, Csácsra rendelte a katonaságot egy esetleges botrány megelőzése céljából. Tartott ugyanis az ellenzéki és a konzervatív tábor összecsapásától. A választás napján többen sérelmezték, hogy Festetics önkényesen felállította a katonaságot, amivel megsértette a szabad választást.[63] Mivel a választáson csak az ellenzékiek jelentek meg, a főispáni helyettes jelezte a katonai egység parancsnokának, hogy nem lesz szükség rájuk. A követválasztás ezután rendben lezajlott.[64] Festetics a követekről is kifejtette a véleményét a kancellárnak: úgy látta, Tolnay mérsékeltebb, tehetséges, higgadt, csendes természetű politikus. Ezzel szemben Csúzyt szenvedélyesnek, túlzónak, neveletlennek és merésznek tartotta, továbbá kifogásolta szónoki képességeit is.[65]

Nógrád megye – korábbi országgyűlési szereplése, így a közteherviselés és kötelező örökváltság támogatása alapján – szintén az ellenzékhez sorolható,[66] a konzervatív *Budapesti Hiradó* azonban 1845-ben azt állította, hogy itt a politikai pártok „dühöngnek egymás ellen, és nem a közjó előre mozdításáról tanácskoznak".[67] Gróf De la Motte Antal nógrádi adminisztrátor 1847. május 17-én kelt levelében jelentette, hogy a rendek már megállapodtak: a megye követei Károly János első alispán és Kubinyi Ferenc táblabíró lesznek. (Kubinyi az 1832–1836., valamint a 1843–1844. évi diétán Nógrád megye követe volt. Ellene Pest megye 1837. márciusi közgyűlésén elmondott beszéde miatt a királyi táblán infámiaper indult, mely végül ítélethozatal nélkül zárult.[68]) A kijelölt követek személyével a főispán is elégedett volt.[69] De la Motte 1847 augusztusának végén több levelet is

---

[63] MNL OL A 105 Magyar kancelláriai levéltár, Informations-Protocolle der Ungarisch-Siebenbürgischen Sektion 1837–1847 (a továbbiakban A 105), 670/1847. Jegyzőkönyv; *Molnár András:* Katonai karhatalom a reformkori megyegyűléseken. Hadtörténelmi Közlemények 107. (1994) 3. sz. 82–85.

[64] *Sz. n.:* Zalából. Budapesti Hiradó, 1847. október 15. 261–262.; *Sz. n.:* Zalából. Jelenkor, 1847. október 14. 489.; *Sz. n.:* Zalából. Nemzeti Ujság, 1847. október 17. 659.; *Sz. n.:* Zalából. Pesti Hirlap, 1847. október 17. 252–253.

[65] MNL OL A 45 910u/1847. Festetics Leó zalai adminisztrátor jelentése a kancellárnak. Dáka, 1847. okt. 16.; MNL OL C 44 Helytartótanácsi levéltár, Departamentum politicum comitatuum 1783–1848 (a továbbiakban C 44), 437/1847. Festetics Leó zalai adminisztrátor jelentése a Helytartótanácsnak. Dáka, 1847. okt. 16.

[66] *Kecskeméti Károly:* Magyar liberalizmus 1790–1848. Bp. 2008. 349., 362.

[67] *Baloghi László:* Nógrádból. Budapesti Hiradó, 1845. szept. 2. 148.

[68] *Praznovszky Mihály*: Kubinyi Ferenc közéleti tevékenysége. In: Nógrád Megyei Múzeumok Évkönyve 26. Szerk. Domonkos Alajos. Salgótarján 1980. 58–59.

[69] MNL OL A 45 392/1847. De la Motte Antal nógrádi adminisztrátor jelentése a kancellárnak. Losonc, 1847. máj. 17.

intézett a kancellárhoz a közelgő követválasztás kapcsán. Későbbi tudósításában arról számolt be, hogy mégsem állt ki mindenki Kubinyi mellett, ehelyett két párt alakult, az egyik Dessewffy Jóbot, a másik Kubinyi Ferencet támogatta. A két párt végül megegyezett abban, hogy Károly János alispán legyen az első követ. Kubinyi Pesten az ellenzék vezetőivel tárgyalt, és pénzbeli segítséget próbált szerezni – a nógrádi adminisztrátor szerint.[70] De la Motte úgy vélekedett, hogy Károly és Dessewffy lenne a megfelelő követ, ehhez kérte a kancellár támogatását. Hozzátette, Pulszky Ferenc is jelöltetni akarta magát, de végül visszalépett.[71] Apponyi 1847. szeptember 25-i fogalmazványában Károly János alispánt férfias jelleme és megfelelő tudása miatt alkalmasnak vélte a követi feladatok ellátására. Úgy gondolta, olyan személyt kell választani mellé, aki segíti a munkáját, és maga is a „jó ügyet" szolgálja, éppen ezért Dessewffy Jób mellett tette le a voksát.[72] A választást 1847. október 18-án tartották – erről De la Motte részletesen beszámolt. A két szemben álló párt Dessewffy és Kubinyi visszalépését is megkísérelte elérni, ám erre egyikük sem volt hajlandó. Így mindkét csoport korteskedésbe kezdett: vendégségekkel, étellel-itallal igyekeztek támogatást szerezni maguknak, a főispán pedig már október 17-én berendelte a katonaságot Balassagyarmatra.[73] A Kubinyi-párt ugyan kijelentette, hogy tartózkodni fog a kihágásoktól, ennek ellenére – a *Budapesti Hiradó* tudósítása szerint – a választás előtti este botokkal járták a várost, és szitkozódtak.[74] A Dessewffy-párt csak azt követően volt hajlandó részt venni a szavazáson, hogy másnap felállították a katonaságot a megyeház udvarán. A Kubinyi-párt emberei állítólag ekkor is szidalmazták az ellenpárt embereit, és néhányan a tömegből botokkal fenyegetőztek. A követválasztó közgyűlés délelőtt fél 11-kor nyílt meg; a királyi meghívólevél felolvasása után első követnek Károly János alispánt egyhangúlag megválasztották. Kubinyi Ferenc és Dessewffy Jób esetében azonban De la Motte fejenkénti szavazást rendelt el. A katonaság felügyelete alatt, ingerlő gúnyolódások közepette zajlott le a szavazás, amely éjfél előtt egy fél órával ért véget. Ennek során Dessewffy 1577, Kubinyi 1567 szavazatot kapott.[75] De la Motte beszámolt arról, hogy másnap Sréter László másodalispán szóvá tette, hogy az adminisztrátor több megyével (Heves, Hont, Pest) ugyanarra a napra tette a követválasztási gyűlést, megsértve

[70] *Praznovszky M.:* Az 1847. évi követválasztások Nógrádban i. m. 173.
[71] MNL OL A 45 745/1847. De la Motte Antal nógrádi adminisztrátor jelentései a kancellárnak. Balassagyarmat, 1847. aug. 25–27., Pest 1847. aug. 28.
[72] MNL OL A 45 803/1847. Apponyi György levélfogalmazványa a nógrádi adminisztrátornak. Bécs, 1847. szept. 25.
[73] *Praznovszky M.:* Az 1847. évi követválasztások Nógrádban i. m. 168–173.
[74] *Sz. n.:* Nógrádból. Budapesti Hiradó, 1847. november 4. 307–308.
[75] *Sz. n.:* Nógrádból. Nemzeti Ujság, 1847. október 22. 671.; *Sz. n.:* Nógrád. Pesti Hirlap, 1847. október 28. 276.

azon nemesek jogait, akik több megyében is rendelkeznek birtokkal, és szavazni szerettek volna. Emellett sérelmezték azt is, hogy felállította a katonaságot a követválasztáson. De la Motte azzal védekezett, hogy a katonaság készenlétbe helyezése szükséges volt az incidensek elkerülése érdekében. A főispáni helyettes függetlennek, lelkiismeretesnek vallotta magát.[76] Pulszky a visszaemlékezésében szintén megemlítette, hogy a katonai kordon felállítása megakadályozta a pártok közötti véres összeütközést.[77] A *Jelenkor* tudósítója úgy látta, mindkét követjelölt ellenzéki szellemű, és Nógrádban nem létezett konzervatív párt. A jelöltek személye iránti vonzalom volt a döntő a tudósító szerint. A Kubinyi-párt későn lépett fel, és kevésbé volt aktív; rágalmazta a másik pártot, és azt hangoztatta, hogy a kormányzat Dessewffy Jóbot támogatja, ami – mint láttuk – valóban így volt.[78] Itt tehát sikerült a kormányzati preferenciát érvényesíteni, annak ellenére, hogy Károly János és Dessewffy is az ellenzékhez tartoztak. Később azonban Kubinyit mégis Nógrád megye követévé választották, mivel Károly lemondott 1848. március 13-án.[79]

A Pest vármegyei eseményeket kiemelt figyelem övezte. A főispáni helyettes, egyúttal a megye korábbi másodalispánja, Földváry Gábor a követválasztáshoz közeledve azt jelentette Apponyinak, hogy az ellenzék Szentkirályi Móric alispánt és Kossuth Lajos táblabírót készül követté választani. Földváry azonban mindent el akart követni, hogy Kossuth Pozsonyba küldését megakadályozza. Ezt a törekvését egy másik jelentésében is megerősítette. Úgy vélte, helyette inkább Balla Endre főjegyzőt kellene Szentkirályi mellé megválasztani.[80] Pest megyében – csakúgy, mint Nógrádban – 1847. október 18-án tartották a követválasztást. A *Pesti Hirlap* arról tudósított, hogy két párt alakult: az egyik tisztán ellenzékinek minősült, a másik olyan ellenzékiekből állt, akik nem akarták Kossuthot követnek, s hozzájuk csatlakoztak a konzervatívok. A *Budapesti Hiradó* és a *Pesti Hirlap* tudósítása szerint a konzervatívok és az ellenzékiek szekereken és lóháton érkeztek Pestre. A háromszínű lobogón Kossuth és Szentkirályi neve volt olvasható,

[76] MNL OL A 45 1039/1847. De la Motte Antal nógrádi adminisztrátor jelentése a kancellárnak. Losonc, 1847. okt. 19.; MNL OL C 44 449/1847. De la Motte Antal nógrádi adminisztrátor jelentése a Helytartótanácsnak. Losonc, 1847. okt. 19.; MNL OL N 31 Archivum palatinale, István főherceg nádori levéltára 1847–1848 (a továbbiakban N 31), 1108/1847. (Országgyűlési iratok) De la Motte Antal nógrádi adminisztrátor jelentése István főhercegnek. Losonc, 1847. okt. 19.

[77] *Pulszky F.:* Életem és korom i. m. I. 237–238., 242–243.

[78] *Sz. n.:* Nógrádmegye követválasztása. Jelenkor, 1847. november 4. 525–526.; *Sz. n.:* Nógrádmegye követválasztása. Jelenkor, 1847. november 7. 531.

[79] *Praznovszky M.:* Az 1847. évi követválasztások Nógrádban i. m. 163., 168., 182.

[80] MNL OL A 45 791/1847. Földváry Gábor pesti adminisztrátor jelentése a kancellárnak. Pest, 1847. szept. 20.; uo. 802/1847. Földváry Gábor pesti adminisztrátor jelentése a kancellárnak. Pest, 1847. szept. 10.

emellett „a haza javára" feliratot is kitűzték.[81] A *Budapesti Hiradó* tudósítója azt is megjegyezte, hogy politikai anarchia uralkodott, hiszen „Oligarchák és sansculotteok, centralisták és municipalisták, aristokraták és demokraták, nemesek, polgárok, parasztok és úgynevezett honoratiorok egyesültek." Gúnyverset is írtak Kossuthról: „se istene se hazája, minden vagyona a szája".[82] Balla állítólag visszsza akart lépni, de az őt támogatók egy része ennek ellenére is rá szavazott, mert inkább elveszítették volna a voksukat, minthogy Kossuthra adják. Szentkirályi Móric első alispán közfelkiáltással lett követ. A második követ személyéről szavazással döntöttek, Kossuth Lajos 2948, Balla Endre 1314 szavazatot kapott, így Kossuth lett a második követ.[83] A rend és a béke végig fennmaradt a választáson, a feszült választási viszonyok ellenére nem került sor katonai erő igénybevételére.[84] Egyes becslések szerint Kossuth megválasztása 100 ezer forintba került, más források szerint „csak" 16 ezer forintot költött erre az ellenzék. Annyi bizonyos, hogy jelentős erőforrásokat áldoztak Kossuth képviselővé választására.[85] Völgyesi Orsolya azt is kiemelte, hogy az ellenzék bejárta egész Pest megyét, hogy meggyőzze a helyi nemességet Kossuth támogatásáról. Emellett a honorációroknak is nagy szerepük volt e siker elérésében.[86]

Végül röviden szólni kell azokról a vármegyékről is, ahol vitathatatlanul az ellenzék bizonyult meghatározónak. Borsodban egyhangú szavazással és pártcsatározások nélkül zajlott le a követválasztás. Bük Zsigmond táblabírón és Szemere Bertalan másodalispánon kívül más személy neve fel sem merült a *Pesti Hirlap* szerint (Bük az 1832–1836. évi országgyűlésen, Szemere az 1843–1844. évi diétán volt Borsod megye követe).[87] Heves megyében Schnee László főjegyzőt és Radics Miklós aljegyzőt választották meg, a követválasztást egy párt határozta meg. A konzervatívok itt nem léptek fel aktívan – írta meg a *Nemzeti Ujság* és a *Pesti Hirlap*.[88] Somogy megyében két párt küzdött egymással: az egyik – ahogyan ezt a kortársak nevezték – a „dandy", a másik a „parasztpárt" volt; ez a

[81] *Völgyesi O.:* Kereslet és kínálat a rendi politikában i. m. 97.
[82] *Sz. n.:* Pestből. Budapesti Hiradó, 1847. október 22. 277–278.
[83] Az Informations-Protocolle jegyzőkönyve szerint 2943 szavazatot kapott Kossuth. – MNL OL A 105 672/1847.
[84] *Sz. n.:* Pest. Jelenkor, 1847. október 21. 501.; *Sz. n.:* Pestmegyei követválasztás 1847-ben. Jelenkor, 1847. október 31. 517–518.; *Sz. n.:* Pestmegyei követválasztás. Pesti Hirlap, 1847. október 21. 259–260.
[85] Kossuth Lajos az utolsó rendi országgyűlésen i. m. 28–34.; *Kosáry D.:* Kossuth Lajos a reformkorban i. m. 371–377.
[86] *Völgyesi O.:* Kereslet és kínálat a rendi politikában i. m. 99–100., 102., 106.
[87] MNL OL C 44 427/1847. Szathmáry Király József borsodi adminisztrátor jelentése a Helytartótanácsnak. Miskolc, 1847. okt. 14.; Követválasztások. Pesti Hirlap, 1847. október 17. 251.
[88] *Sz. n.:* Hevesből. Nemzeti Ujság, 1847. november 2. 694.; *Csiky Sándor:* Hevesből. Pesti Hirlap, 1847. november 2. 288–289.

polarizáció a legutóbbi tisztújításkor keletkezett.[89] A két politikai csoportosulást nem elvek, hanem személyes érdekek választották el egymástól – vélekedett a *Budapesti Hiradó* tudósítója.[90] A *Pesti Hirlap* is arról tájékoztatott, hogy mindkét párt ellenzéki volt, s csupán azon vitatkoztak, hogy melyik képviseli hitelesebben az oppozíció elveit. Végül a választás alkalmával a két párt a konzervatívokkal szemben összeolvadt, és Szegedy Sándor, valamint Inkey Zsigmond táblabírók mellett döntöttek (Szegedy Somogy követe volt az 1839–1840. évi diétán).[91] Szabolcs vármegyében a követválasztás csenddel és részvétlen közönnyel zajlott a *Jelenkor* tudósítója szerint, a konzervatívok jelöltet sem állítottak.[92] Közakarattal Kállay Menyhért első alispánt és Bónis Sámuel táblabírót választották meg (Bónis már az 1839–1840. és 1843–1844. évi országgyűléseken is Szabolcs követe volt).[93] A konzervatívok Zemplén megyében sem állítottak jelöltet. A „conservativ párt teljes politikai semlegességbe süllyedve pusztán gyáva nézője volt a történteknek" – tudósított a *Nemzeti Ujság*.[94] Gróf Péchy Emánuel Zemplén megyei adminisztrátor is jelentette, hogy Lónyay Gábor és gróf Andrássy Gyula táblabírák lettek a követek, más jelölt neve nem merült fel, így közakarattal és közfelkiáltással választották meg őket (Lónyay az 1832–1836., 1839–1840. és 1843–1844. évi országgyűlésen is Zemplén követe volt).[95]

A konzervatív megyék közül – amelyek a korábbi országgyűléseken nem támogatták a reformokat, például a közteherviselést vagy az önkéntes örökváltságot, és elfogadták az adminisztrátori rendszert – mindenekelőtt Esztergom megyét és az 1847. október 5-i Esztergom vármegyei követválasztást érdemes kiemelni. A *Budapesti Hiradó* megemlítette, hogy egy ellenzéki és egy konzervatív párt alakult, s bár az ellenzék indulatos volt, nem alakult ki nagyobb botrány a választáson. A konzervatívok kék tollat viseltek, és Reviczky Pál főügyészt, valamint Jagasics Sándor táblabírót támogatták. Az ellenzékiek zöld–piros

[89] *Záborszky Alajos:* Somogyból. Pesti Hirlap, 1846. június 9. 392–393.; *Uő:* Somogyból. Pesti Hirlap, 1846. augusztus 7. 86–87.; *Uő:* Somogyból. Pesti Hirlap, 1846. október 6. 234–235.; *Sz. n.:* Somogyból. Jelenkor, 1846. június 28. 303–304.

[90] *Sz. n.:* Somogyból. Budapesti Hiradó, 1846. május 19. 336–337.; *Sz. n.:* Somogyból. Budapesti Hiradó, 1846. július 14. 30.

[91] MNL OL C 44 440/1847. Czindery László somogyi főispán jelentése a Helytartótanácsnak. Kaposvár, 1847. okt. 19.; *Visegrádi Tőbiás:* Somogyból. Pesti Hirlap, 1847. november 9. 307–308.

[92] *Sz. n.:* Szabolcsból. Budapesti Hiradó, 1847. november 2. 304–305.; *Sz. n.:* Szabolcsból. Jelenkor, 1847. október 31. 521.

[93] MNL OL N 31 1005/1847. (Országgyűlési iratok) Sombory Imre szabolcsi adminisztrátor jelentése István főhercegnek. Nagykálló, 1847. okt. 19.

[94] *Sz. n.:* Zemplénből. Budapesti Hiradó, 1847. október 24. 282.; *Sz. n.:* Zemplénből. Nemzeti Ujság, 1847. október 22. 671.

[95] MNL OL A 45 911/1847. Péchy Emánuel zempléni adminisztrátor jelentése a kancellárnak. Sátoraljaújhely, 1847. okt. 14.; MNL OL N 31 989/1847. (Országgyűlési iratok) Péchy Emánuel zempléni adminisztrátor jelentése István főhercegnek. Sátoraljaújhely, 1847. okt. 14.

szalagot, zöld–piros tollat, illetve zöld gallyat tűztek ki, a zászlóikra pedig Huszár Zsigmond másodalispán és Palkovics Károly főjegyző nevét írták. Andrássy József főispáni helytartó a követválasztás előtti napon tanácskozást hívott össze annak módjáról. Meghatározták, hogy golyókkal és titkosan fogják a szavazást lebonyolítani. Úgy rendelkeztek, hogy a golyót nem a szavazó kezébe adják, hanem az asztalra teszik, ahonnan a szavazó maga veheti azt el. Továbbá előírták, hogy a voksolás előtt vizsgálják meg a nemesi lajstromot és a megbízóleveleket. A választáson az ellenzék jelöltjének, Huszár Zsigmondnak 193, Reviczky Pálnak 328 szavazata lett. Jagasics Sándort pedig közfelkiáltással választották meg, miután Palkovics Károly lemondott a jelöltségről, mivel csak Huszár társaságában vállalta volna a megbízatást. A *Nemzeti Ujság* tudósítója szerint a választás nehéz volt, mert – ha lehetett volna – mind a négy kiváló jelöltet elküldték volna követnek.[96] A *Budapesti Hiradó* arról is beszámolt, hogy a választás heves indulatokat váltott ki, mindkét párt emberei zajongtak. Egy ellenzéki személy letépett egy konzervatív zászlót, egy másik ellenzéki szavazó kardot rántott, de rendre utasították; egy harmadik ellenzéki állítólag véletlenül megsebesített egy konzervatívot. Miután az ellenzékiek „kitombolták" magukat, lezajlott a választás.[97] A *Jelenkor* tudósítója szerint a vörös tollas ellenzékiek a szavazás kezdetekor nekirohantak az elnökség emelvényének, ahol „nagy tolakodás és huzakodás lőn", és ha kék tollas konzervatívok nem viselkedtek volna „szelídebben", nagyobb botrány is lehetett volna.[98] A főispáni helyettes felállította a katonaságot, hogy elejét vegye a komolyabb összetűzésnek, de szerencsére erőszak alkalmazására nem került sor.[99] A választásról a *Pesti Hirlap* is beszámolt, részletesebb információkat azonban nem közölt, így az ellenzéki kihágásokról sem tett említést.[100]

Baranya vármegyében 1847. október 12-én zajlott le a követválasztás, ahol a Somogy megyei birtokos, a konzervatív Somssich Pál helytartótanácsos és Scitovszky Márton másodalispán lett a követ 762 szavazattal (Somssich Somogy, Scitovszky Baranya követe volt az 1843–1844. évi országgyűlésen). Ezt azonban hosszas pártküzdelmek előzték meg. Az ellenzék ugyanis báró Bésán Jánost és báró Majthényi Józsefet jelölte.[101] 835 nemes szavazott Baranyában (Mailáth

[96] *Sz. n.:* Esztergomból. Nemzeti Ujság, 1847. október 15. 654–655.
[97] *Sz. n.:* Esztergomból. Budapesti Hiradó, 1847. október 14. 257–258.
[98] *Sz. n.:* Esztergom megye. Jelenkor, 1847. október 10. 482.
[99] MNL OL A 45 859/1847. Andrássy József esztergomi adminisztrátor jelentése a kancellárnak. Esztergom, 1847. okt. 5.; MNL OL A 105 671/1847.
[100] *Sz. n.:* Esztergom megyében. Pesti Hirlap, 1847. október 14. 244–245.
[101] Bésán János a kudarc ellenére a felsőtábla tagjaként részt vett az 1847–1848. évi országgyűlésen. Majthényi József pedig (Perczel Miklóssal) Baranya megye követe lett 1848. március 30-án, miután visszahívták Somssichot és Scitovszkyt a követi tisztségből. – *Pálmány Béla:* A reformkori magyar országgyűlések történeti almanachja 1825–1848 I–II. Bp. 2011. I. 297–298., 1024.

György főispán jelentése szerint 815 szavazó volt), többségük konzervatív szellemű volt. Gróf Batthyány Kázmér a választás előtt sérelmezte, hogy a királyi meghívólevél felolvasása után nem halasztották el tizennégy nappal a követválasztást, azonban a jelenlévők többsége az eleve kitűzött napon kívánta megtartani a voksolást. Batthyány azt is kifogásolta, hogy gróf Mailáth György főispán nem pártok felett álló személy, és megengedte, hogy a tisztviselők korteskedjenek. Az ellenzék azt is bírálta, hogy nem írták össze előzetesen a szavazásra jogosultakat, és az ellenzékhez húzó tisztviselőket hivatalvesztéssel fenyegették. Mailáth ezzel szemben kifejtette, hogy nem sokkal korábban írták össze a nemességet, ezért szükségtelen lett volna azt megismételni.[102] Az ellenzék meg akarta akadályozni Somssich megválasztását, ám anyagi forrásaik nem bizonyultak elegendőnek ehhez, így segélyért folyamodtak, amit gróf Batthyány Kázmér biztosított számukra – írta a *Budapesti Hiradó* tudósítója. Tolna megyéből számos ellenzéki személyt behívtak a baranyai követválasztásra, például Perczel Mórt, Miklóst és Pált. Perczel Mór indítványozta, hogy Somssich ne legyen követ, mert „idegen" kormánytól függ.[103] A *Nemzeti Ujság* tudósítója szerint Somssich erre a vádra kijelentette, hogy Somogy vármegyében azért nem akar követ lenni, mert az ottani nemesség többsége más nézeteket vall, mint ő. Ezért olyan megyét keresett, amely a „józan haladás" mellett áll. „Nem akarja egyszerre erőszakkal kitépni azt a fát, melly már-már ezer évig áll és mellynek ágai alatt kastok erősödtek, mellyekkel csinyán és nem kíméletlenül kell bánni." Kijelentette, nem támogat egy tespedő, lassú, határozatlan kormányt, és cselekvő, erős, tevékeny végrehajtó hatalmat akar, továbbá nem csak szóval kíván haladni, ahogy azt a konzervatívokról hiszik. A tudósító szerint az ellenzék, amikor látta, hogy kisebbségbe kerül, „macskazenét" adott, és más módokon is igyekezett elérni, hogy győzzön, azonban a konzervatívok erélyesen léptek fel, így az ellenzék próbálkozásai hajótörést szenvedtek.[104] A *Pesti Hirlap* szűkszavúan csak a megválasztott követek nevét közölte.[105]

Gróf Széchenyi István személyét érdemes külön kiemelni, aki nemcsak a felsőtábla tagja, de a Helytartótanács Közlekedési Bizottságának elnökeként kormánytisztviselő is volt. Az 1847–1848. évi országgyűlésen azonban az alsótáblán kívánta képviselni valamelyik megyét. Széchenyi egyrészt Kossuth ellensúlyozása, másrészt az ellenzékhez fűződő viszonya helyreállítása érdekében törekedett a követi

[102] MNL OL A 45 895/1847. Scitovszky János levele a kancellárnak. Pécs, 1847. okt. 12.; MNL OL A 105 672/1847.; MNL OL N 31 969/1847. (Országgyűlési iratok) Ifj. Mailáth György baranyai főispán jelentése István főhercegnek. Pécs, 1847. okt. 12.

[103] *Sz. n.:* Baranyából. Budapesti Hiradó, 1847. október 19. 270–271.

[104] *Sz. n.:* Baranyából. Nemzeti Ujság, 1847. október 17–19. 658–659., 663.

[105] *Sz. n.:* Baranyamegye. Jelenkor, 1847. november 14. 543–544.; Követválasztások. Pesti Hirlap, 1847. október 17. 251.; *Angyal Pál:* Baranyából. Pesti Hirlap, 1847. november 2. 287–288.

tisztség elnyerésére. Emellett pozíciójából fakadóan a kormányzattal is próbált jó viszonyt fenntartani, mert onnan várt támogatást a reformok megvalósításához. Később Széchenyi az országgyűlésen kijelentette, hogy önszántából lett követ, és nem a kormány küldte.[106] Először Sopron vármegyében kívánta megszerezni a követi megbízást, de terve meghiúsult: október 12-én közfelkiáltással Simon János első alispánt, szavazás útján pedig Paál Jánost választották meg (Simon az 1843–1844. évi országgyűlésen Sopron követe volt). Rohonczy Ignác Sopron megyei főispán úgy vélte, ha Széchenyi három nappal korábban érkezett volna, lehetséges lett volna a megválasztása, ilyen rövid idő azonban nem bizonyult elegendőnek a helyi nemesség meggyőzéséhez. A *Pesti Hirlap* szerint Széchenyi nevével írt zászlót és bort akartak adni a nemes választóknak, akik azonban a zászlókat összetépték, a bort kiöntötték, majd ezt kiabálták: „nem kell nekünk nagyúr követnek, hanem nemesember, ki tudja szükségeinket; a' gróf menjen a' grófok közé, nekünk nem kell".[107] Ezután Moson megyében jelölték követnek Széchenyit, még a kancellár is támogatta őt a „jó ügy" érdekében.[108] Néhány nappal később gróf Zichy Henrik mosoni főispán jelentette, hogy október 18-án megtartották a követválasztást, ahol Széchenyi István és Kröner Lajos első alispán nyerte el a tisztséget, miután Tóth József főadószedő visszalépett Széchenyi javára (Kröner Moson követe volt már az 1843–1844. évi országgyűlésen is).[109] A *Jelenkor* tudósítója szerint nagy ünneplés övezte Széchenyi október 25-i érkezését a megyébe: fáklyászenével tisztelték meg, és kivilágították a várost.[110] Velkey Ferenc tanulmányában megjegyezte, hogy „a mosoni siker jórészt a kormány hatékony nyomásának volt köszönhető". Velkey és Völgyesi ugyanakkor azt is hozzátette, hogy Széchenyi megválasztásának a kortársak egy része – mindenekelőtt a *Pesti Hirlap* körül csoportosuló centralisták – alkotmányos jelentőséget is tulajdonított, hiszen azzal, hogy a gróf személyében egy kormánytisztviselő is megjelent az alsótáblán, közelebb jutottak a kormányzati felelősség elvének gyakorlati megvalósulásához.[111]

---

[106] *Velkey F.:* Egy „rettentő döntés" hátteréről i. m. 204–205., 221., 225., 229.

[107] *Sz. n.:* Sopronmegyéből. Pesti Hirlap, 1847. november 12. 316–317.

[108] MNL OL A 45 865/1847., 866/1847. Rohonczy Ignác soproni adminisztrátor jelentése a kancellárnak. Sopron, 1847. okt. 12.; *Tátray:* Sopronyból. Budapesti Hiradó, 1847. október 19. 269–270. (Megyék); *Oplatka A.:* Széchenyi István. Bp. 2010. 372–373.

[109] MNL OL A 45 942/1847. Zichy Henrik mosoni főispán jelentése a kancellárnak. Mosonmagyaróvár, 1847. okt. 26.; MNL OL A 105 672/1847.; MNL OL C 44 450/1847. Zichy Henrik mosoni főispán jelentése a Helytartótanácsnak. Mosonmagyaróvár, 1847. okt. 26.; MNL OL N 31 988/1847., 1032/1847. (Országgyűlési iratok) Zichy Henrik mosoni főispán jelentései István főhercegnek. Mosonmagyaróvár, 1847. okt. 18.

[110] *Sz. n.:* Mosonyból. Budapesti Hiradó, 1847. október 22. 278.; *Sz. n.:* Mosony. Jelenkor, 1847. november 7. 529–530.

[111] *Velkey F.:* Egy „rettentő döntés" hátteréről i. m. 221–225.; *Völgyesi Orsolya:* Eötvös József báró az utolsó rendi országgyűlés időszakában – levelezése tükrében. In: *Uő:* Excerpták. Tanulmányok a

Győr vármegyében 1847. október 20-án tartották a követválasztást. A *Nemzeti Ujság* tudósítója szerint itt is két politikai tábor feszült egymásnak: a létszámban erősebb konzervatív párt és a kevésbé népes, ám erélyesebb ellenzéki csoport. Gróf Esterházy Károly főispán azt jelentette, hogy a konzervatívok reggel 9 órakor csendben gyülekeztek a megyeház udvarán. Nem sokkal később nagy lárma és zene közepette vonult be az ellenzék: gróf Zichy Ottó vezetésével lóháton érkeztek nemzeti zászlókkal és lobogókkal, valamint olyan papírtáblákkal, amelyeken Kálóczy Lajos táblabíró neve szerepelt. A konzervatívok eközben szép rendben és csendesen Szerdahelyi Ferenc táblabírót éltették. A megyeház udvarán azonban mindkét párt provokálni kezdte a másikat. A konzervatívok támogatói letépték és sárba tiporták az ellenzék zászlóit és a tábláit. Válaszul a két tábor a táblák rúdjaival kezdte ütlegelni egymást. A helyzet gyors eszkalálódása miatt a főispán kénytelen volt mozgósítani a katonaságot, melynek fellépése lecsillapította az indulatokat. A királyi meghívólevél felolvasása után Balogh Kornél első alispánt közfelkiáltással választották követté (Balogh az 1843–1844. évi diétán is Győr követe volt). Mivel Szerdahelyi és Kálóczy között nem lehetett eldönteni a többséget, Esterházy szavazást rendelt el. A választás reggel 10 órától este fél 9-ig tartott számos nehézség közepette. Végül Kálóczy Lajos 1020, Szerdahelyi Ferenc 1062 szavazatot kapott, így Győr két konzervatív követet küldött az országgyűlésre.[112] A *Budapesti Hiradó* és a *Pesti Hirlap* tudósítója egyaránt szavazatvásárlással vádolta meg a konzervatív és az ellenzéki pártot. A *Budapesti Hiradó* tudósítója szerint az egyik ellenzéki nemes a karzaton lévő nők előtt egy maroknyi bankjegyet mutogatott, és azt hangoztatta, hogy kész szavazatot vásárolni.[113] A *Nemzeti Ujság* tudósítója így összegezte a követválasztást: „E nemzeti ünnepélyről sok szépet, s nem szépet mondhatnék, ha eszembe nem jutna eme magyar közmondás: »hallgass nyelvem, s nem fáj fejem«."[114]

Tisza Lajos bihari főispáni helytartó beszámolója szerint az október 28-án tartott követválasztás mindkét párt részéről nagy ingerültség közt zajlott. Állítása szerint az ellenzék jelentős anyagi forrással rendelkezett, és a legnagyobb aljasságok elkövetésére is kész volt. Azonban győzött az „igaz ügy", és konzervatív követeket választottak Papszász Lajos első alispán és Reviczky Menyhért táblabíró személyében (Papszász az 1839–1840. évi országgyűlésen Heves követe volt). A főispáni

19. századi magyar történelem és irodalom világából. (Magyar Történelmi Emlékek – Értekezések) Bp. 2025. 201–202.

[112] MNL OL A 45 920/1847. Esterházy Károly győri főispán jelentése a kancellárnak. Győr, 1847. okt. 20.; MNL OL N 31 1003/1847. (Országgyűlési iratok) Esterházy Károly győri főispán jelentése István főhercegnek. Győr, 1847. okt. 20.; *Sz. n.:* Győrmegye. Jelenkor, 1847. október 24. 506.

[113] *Sz. n.:* Győrből. Budapesti Hiradó, 1847. november 9. 320–321.; *Sz. n.:* Győrmegye. Pesti Hirlap, 1847. október 29. 281.

[114] *Sz. n.:* Győrből. Nemzeti Ujság, 1847. október 29. 685–686.

beszámoló alapján a konzervatívok erélyes fellépése semmissé tette az ellenzék ármányait, és a kormánypárti tábor saját erejében és igazságában bízva lépett fel. Az ellenzéki Beöthy Ödön 2439, Thurzó János 2436 szavazatot kapott. Ezzel szemben Papszász Lajosra 2893-an, Reviczky Menyhértre pedig 2890-en szavaztak. Sőt, a főispáni helytartó szerint a konzervatívok részéről megjelenő több mint ötszáz nemes nem fért be a választás helyszínére, mivel bezárták a kapukat, ezért nem tudtak voksolni. A szavazás zavartalanul ment végbe, senki sem sérült meg, és a katonaságot sem kellett bevetni.[115] Tisza Lajos egy későbbi levelében ugyanakkor azt állította, hogy az ellenzék a szavazatokat 5–30 pengőforintért vásárolta, sőt Szabolcs megyéből is igyekeztek szavazókat toborozni. Fekete zászlójukra azt írták, hogy „élet vagy halál".[116] A *Nemzeti Ujság* tudósítója szerint a konzervatívok is korteskedtek, de csak a megengedhető keretek között. Még a diákok és a cselédek is nagy érdeklődést tanúsítottak a választás iránt, emiatt szükséges volt a katonaságot berendelni.[117] A *Pesti Hirlap* tudósítója megjegyezte, hogy habár vesztett a választáson az ellenzék, a követeket korszerű utasításokkal látták el.[118]

Röviden szólni kell néhány olyan vármegyéről is, ahol egyértelműen a konzervatívok voltak többségben. A *Pesti Hirlap* tudósítója nyíltan leírta, hogy Bács megyében nem létezik ellenzék.[119] Rudics József Bács megyei főispán csak annyit jegyzett meg, hogy a követválasztás békésen zajlott, Latinovits Lajos táblabírót és Piukovits Ágoston főjegyzőt választották meg.[120] Csongrád megyéből szintén arról tudósítottak, hogy a követutasítás kidolgozásakor és a követek megválasztásakor az ellenzék meg sem jelent. Itt Babarczy Antal helytartótanácsost és Temesváry István első alispánt választották meg. A *Pesti Hirlap* tudósítója azt is hozzátette, hogy hitszegőknek köszönhetően (nevüket nem említette) győzték le az ellenzéket Csongrádban,[121] de nem tudták megsemmisíteni őket.[122]

---

[115] MNL OL A 45 953/1847. Tisza Lajos bihari adminisztrátor jelentése a kancellárnak. Váradolaszi, 1847. okt. 28.; MNL OL N 31 1035/1847. Tisza Lajos bihari adminisztrátor jelentése István főhercegnek. Váradolaszi, 1847. okt. 28.

[116] MNL OL A 45 1038/1847. Tisza Lajos bihari adminisztrátor jelentése a kancellárnak. Geszt, 1847. nov. 2.

[117] *Sz. n.:* Biharból. Nemzeti Ujság, 1847. november 16. 730.; *Sz. n.:* Biharból. Budapesti Hiradó, 1847. november 4. 308.

[118] Követválasztások. Pesti Hirlap, 1847. november 2. 287.

[119] *Sáriváry:* Bácsból. Pesti Hirlap, 1847. november 9. 308–309.

[120] MNL OL A 45 910y/1847. Rudics József bácsi főispán jelentése a kancellárnak. Almás, 1847. okt. 21.

[121] 1846-ban tisztújítást tartottak Csongrád megyében katonai erő jelenlétében, és a korábban liberális megyében konzervatív tisztviselőket választottak. Ebben nagy szerepe volt Bene adminisztrátornak is. – *Zsilinszky Mihály:* Csongrádvármegye története I–III. Bp. 1900. III. 94–95.; *Sáfrány Tímea:* Tisztújítások és tisztviselői karrierutak a reformkori Csongrád vármegyében. Századok 156. (2022) 3. sz. 545.

[122] MNL OL A 45 913/1847. Bene József csongrádi adminisztrátor jelentése a kancellárnak. Szegvár, 1847. okt. 13.; MNL OL N 31 990/1847. (Országgyűlési iratok) Bene József csongrádi adminisztrátor

Szatmárban sem volt jelen az ellenzék a követek megválasztásakor és az utasítások kidolgozásakor (ez az a megye, amely 1841-ben megfogalmazta a legfontosabb reformjavaslatokat tartalmazó szatmári tizenkét pontot).[123] Korda Lőrinc első alispánt és Kende Zsigmond táblabírót választották meg (Kende Szatmár követe volt az 1839–1840. évi országgyűlésen). A *Pesti Hirlap* szatmári tudósítója itt is megjegyezte, hogy nincs ellenzék, amivel meg kellene küzdeni a konzervatívoknak: „az ellenzék nemcsak feloszolva, hanem aránylag nagyon elkopva van".[124] A *Budapesti Hiradó* tudósítója szerint Temesben a követválasztás előtt semmilyen előkészületet nem tettek az ellenzékiek, mivel a konzervatívok egyértelmű többséget alkottak. Az ellenzékiek olyan kevesen vannak – jelentette ki a tudósító –, hogy életjelet sem adtak magukról. Szabó Antal első alispánt és Lukács Ignác főjegyzőt választották meg.[125] Ugyanakkor a korábbi temesi tudósítások arról szóltak, hogy itt három párt létezett: a konzervatív kormánypárt, az ellenzéki és a centrum. A „centrum párt" – nyilatkozta a tudósító – a legutóbbi tisztújítás alkalmával alakult, azonban megbukott, de igyekezett a konzervatívok erejét aláásni. A „centrum párt" ugyanis csak „köpönyege" azoknak, akik az ellenzéket akarták támogatni, nyíltan azonban nem mertek fellépni mellette, mert hivatalos állásuk nem tette lehetővé.[126] A párt létezését báró Ambrózy Lajos temesi adminisztrátor és Lonovics József csanádi püspök is megerősítette.[127] Tolnában szintén a konzervatív irányzat volt a meghatározó, az ellenzék néma szerepet játszott a *Jelenkor* tudósítója szerint. Forster Károly főügyészt és Gaál Eduárd táblabírót választották meg. A *Pesti Hirlap* sem tagadta, hogy ott a konzervatívok rendelkeznek a többséggel, és az utasítások is e szellemben születtek. Azonban „a szabad elvek iránti szimpátia – vélte a lap levelezője – nem halt ki, a konzervatív többség nem [volt] olyan szilárd."[128] Az ellenzék Torontál megyében sem vett részt az

jelentése István főhercegnek. Szegvár, 1847. okt. 13.; Követválasztások. Pesti Hirlap, 1847. október 19. 255.

[123] *Varga János:* Megye és haladás a reformkor derekán (1840–1843) (Első rész). In: Somogy megye múltjából Szerk. Kanyar József. (Levéltári évkönyv 11.) Kaposvár 1980. 206–211.

[124] *Sz. n.:* Szatmárból. Pesti Hirlap, 1847. november 5. 297–298.

[125] *Sz. n.:* Temesből. Budapesti Hiradó, 1847. október 21. 274.

[126] *Csiki Emanuel:* Temesből. Budapesti Hiradó, 1846. május 21. 341–342., *Sz. n.:* Temesből. Budapesti Hiradó, 1847. június 11. 399.; *Sz. n.:* Temesből. Pesti Hirlap, 1846. szeptember 15. 179–180.; *Sz. n.:* Temesmegyei közgyűlés. Jelenkor, 1846. december 10. 584–585.; *Csiki Emánuel*: Temesből. Nemzeti Ujság, 1845. október 7. 634.; *Uő:* Temesből. Nemzeti Ujság, 1846. május 19. 313.; *Sz. n.:* Temesből. Nemzeti Ujság, 1847. július 6. 422.

[127] MNL OL A 45 619/1845. Ambrózy Lajos jelentése a kancellárnak. Temesvár, 1845. szept. 24.; uo. 647/1846. Ambrózy Lajos jelentése a kancellárnak. Temesvár, 1846. máj. 1.; uo. 183/1847. Ambrózy Lajos jelentése a kancellárnak. Temesvár, 1847. márc. 2.; uo. 222/1847. Lonovics József csanádi püspök levele a kancellárnak. Temesvár, 1847. márc. 5.

[128] *Sz. n.:* Tolnamegye. Jelenkor, 1847. november 18. 549.; *Pap Lajos:* Tolnából. Pesti Hirlap, 1847. október 28. 276. Tolna megyében is hasonló helyzet játszódott le, mint Csongrádban. Tolna megye élére Ürményi Józsefet nevezte ki főispánnak az uralkodó, majd ezután 1845 augusztusában

utasítások kidolgozásában. Gyertyánffy Dávid, az egykor ellenzéki torontáli adminisztrátor szerint a kormány hívei erélyes fellépésének és lelkes buzgalmának volt köszönhető, hogy az oppozíció méltatlan törekvései ez alkalommal is meghiúsultak. Mocsonyi Péter táblabírót és Fodor Károly főszolgabírót választották meg (Fodor Torontál követe volt az 1839–1840. évi országgyűlésen).[129]

A politikai csatározások ellenére akadtak olyan vármegyék, ahol a konzervatívok és az ellenzékiek békésen megegyeztek a követek személyéről. Bars megyében „pártmérkőzés nélkül" választották meg Ambró Antalt és Botka Tivadart.[130] Fejér megyében a rivális pártok végül konszenzusra jutottak: az ellenzék kijelölte a követeit (Cserna Károly másodalispánt és Horváth László táblabírót), akiket meg is választottak, a konzervatívok pedig „megszállva az ég jóságos malasztjától" nem léptek fel ellenük. A követutasításokat is kölcsönös egyetértéssel dolgozták ki. A konzervatív párt végig mérsékelt maradt, az ellenzék pedig engedékeny volt velük szemben – írta a *Pesti Hirlap*.[131] Egy sajtótudósítás szerint Liptóban csak egy – politikai színezet nélküli – párt működött, itt Szentiványi Eugén első alispánt és Rakovszky Móric másodalispánt választották meg.[132] A *Pesti Hirlap* arról is hírt adott, hogy Trencsénben a konzervatív párt és az ellenzék szintén megállapodott abban, hogy mindkét pártból egy-egy személyt küldenek az országgyűlésbe, így választották meg Bacho Lajos főügyészt és Kubicza Pál aljegyzőt.[133] Máramaros megye esetében ugyancsak arról szóltak a tudósítások, hogy a követválasztó közgyűlésen béke, csend és egyetértés honolt. Mán József főszolgabírót közfelkiáltással választották meg első követnek. A második követ személyéről szóló választáson ifjabb Asztalos Pál főszolgabíró 926, Szaplonczay József főszolgabíró 731 szavazatot kapott. A két férfi rokonságban állt egymással, a szavazatszámlálás közben is egymással karöltve jártak, és nyugodtan várták az eredményt. A híradások szerint mindketten közbizalmat élveztek, és a haza érdekében akartak cselekedni. Erre minden esélyük megvolt, hiszen képzettek

tisztújításra került sor, ahol a konzervatívok kerültek többségbe. Csapó azt is megállapította, hogy a tolnai nemesség 80%-a birtoktalan kisnemes volt, akik Apponyi és Esterházy birtokain éltek, és a szegény nemesség nagy részét megvesztegették, illetve a reformok ellen hangolták őket. – *Csapó M.:* Tolna megye a reformkori politikai küzdelmekben i. m. 168–174.

[129] MNL OL A 45 933/1847. Gyertyánffy Dávid torontáli adminisztrátor jelentése a kancellárnak. Nagybecskerek, 1847. okt. 21.; uo. 964/1847. Gyertyánffy Dávid torontáli adminisztrátor jelentése a kancellárnak. Nagybecskerek, 1847. okt. 24.

[130] *Sz. n.:* Barsból. Nemzeti Ujság, 1847. november 9. 710.

[131] *Sz. n.:* Fejérvármegyének. Jelenkor, 1847. október 28. 512–513.; *Sz. n.:* Fejérmegyéből. Pesti Hirlap, 1847. október 22. 265.

[132] *Sz. n.:* Liptómegyéből. Pesti Hirlap, 1847. október 31. 284.

[133] MNL OL A 45 730/1847. Trencsén vármegye jegyzőkönyvének másolata. Trencsén, 1847. okt. 7.; uo. 884/1847. Németh János jelentése a kancellárnak. Trencsén, 1847. okt. 8.; *Sz. n.:* Trencsinmegyéből. Pesti Hirlap, 1847. október 31. 284.

voltak, és a helyi nemességgel is jó viszonyt ápoltak. Mindhárom jelölt tehát az ellenzék soraiból került ki, megválasztásuknál nem a pártszimpátia, hanem a személyes rokonszenv bizonyult döntőnek.[134] A *Pesti Hirlap* tudósítója azonban megjegyezte, hogy a békés hangulat ellenére a vármegyeház udvarán készenlétben tartották a katonaságot.[135]

Mint láttuk, több vármegyében a katonaságot is kirendelték az esetleges kihágások megakadályozására. Ez a kérdés a megyegyűléseken már korábban is heves vitákat váltott ki, mivel a Helytartótanács 1845. június 10-én kiadott rendelete kimondta, hogy a főispánoknak, az adminisztrátoroknak és az alispánoknak a katonai karhatalom bevetéséhez még utólagosan sem kell a közgyűlés jóváhagyását kérniük. A rendelet hatására 1845 augusztusában a honti adminisztrátor, Luka Sándor, majd 1845 decemberében a bihari adminisztrátor, Tisza Lajos alkalmazott katonai erőt az ellenzék szétoszlatására, és olyan intézkedéseket fogadtattak el a közgyűléseken, amelyek a konzervatívok pozícióit erősítették.[136] Az 1847. évi követválasztások alkalmával több megyében is készenlétbe helyezték a katonaságot. Arad megyében a konzervatívok a „nem adózunk" jelszóval korteskedtek, az ellenzék az „adózunk" jelszót hangoztatta. A választás során az adminisztrátor kirendelte a katonaságot, de az ellenzék addig nem akart szavazni, amíg ez a – véleménye szerint – törvénysértő beavatkozás tartott, így végül Fascho József elküldte a katonákat. Ezt követően Bohus János táblabírót 513, ifjabb Bíró Imre táblabírót 535 szavazattal választották meg.[137] Beregben a követválasztás alkalmával szintén felállították a katonaságot. A főispán kijelentette, hogy amíg a nemeseknél botok vannak, addig nem kezdi meg a követválasztást. A nemesek végül eleget tettek a felszólításnak, és elrakták azokat. Mindezek után Lónyay Menyhért táblabíró és Szintay János főügyész kapta a voksok többségét.[138] Torna megyében a választás alkalmával verekedés tört ki: mivel nem fért be mindenki a gyűlésterembe, csak a katonaság tudta szétválasztani az ingerült tömeget. A kedélyek csillapodása után gróf Andrássy Manót 379 szavazattal választották meg Soltész János 321 szavazatával szemben, a második követ közfelkiáltással

---

134 *Várady Gábor:* Mármarosból. Budapesti Hiradó, 1847. október 31. 297–298.; *Szőllősy Balázs:* Mármarosmegye. Jelenkor, 1847. november 11. 537.; *Nagy Miklós:* Mármarosból. Nemzeti Ujság, 1847. október 31. 690.

135 *Sz. n.:* Máramarosból. Pesti Hirlap, 1847. október 31. 284.

136 *Molnár A.:* Katonai karhatalom a reformkori megyegyűléseken i. m. 75., 81.; *Pajkossy Gábor:* Vármegyei tisztújítások, követválasztások és katonai segédlet a reformkori Magyarországon. In: Homályzónák. Felvilágosodás és liberalizmus. Tanulmányok Kecskeméti Károly 80. születésnapjára. Szerk. Borsi-Kálmán Béla. Bp. 2013. 74–82.

137 *Sz. n.:* Aradmegyei közgyűlés. Jelenkor, 1847. október 28. 512.; *Sz. n.:* Aradból. Nemzeti Ujság, 1847. november 9. 709–710.; Követválasztások. Pesti Hirlap, 1847. október 26. 271.

138 *Sz. n.:* Beregből. Pesti Hirlap, 1847. november 9. 309.

Zsarnay Imre főügyész lett.[139] Vas megyében a követválasztás után kitűzték a megválasztott Vidos József és Szabó Miklós táblabírák neveit a vármegyeház ablakára. A vesztes párt elégedetlen volt, fát és köveket kezdett dobálni, ugyanis az adminisztrátor, gróf Zichy-Ferraris Bódog szavazás elrendelése nélkül jelentette ki, hogy ki lesz a két követ.[140] A rendzavarás miatt egy dzsidás ezredet vetettek be. Emberhalál nem történt, de több ártatlan nézőnek átlyuggatták a ruháját, másoknak vérben úszott a feje, vagy megsebesítették a végtagjaikat, egyeseket pedig elhurcoltak a helyszínről.[141] Ez volt az egyetlen helyszín, ahonnan komoly erőszakos incidenst jelentettek.[142]

A sajtóbeszámolók szerint más megyékben viszont rövid idő alatt és rendben zajlott le a választás. A sajtó arról tudósított, hogy Gömörben két perc alatt választották meg Szentiványi Károlyt és Darvas Pált,[143] Borsod és Heves megyében pedig öt perc alatt szavaztak.[144] Pozsonyban tíz perc alatt született döntés arról, hogy Olgyay Titusz főjegyző és Bartal János főszolgabíró fogja képviselni a törvényhatóságot.[145] Sárosban szintén pár perc alatt választották meg közakarattal Semsey Albert és Máriássy Ágoston táblabírókat. A sajtótudósítás és gróf Andrássy György sárosi főispán jelentése egyaránt azt hangsúlyozta, hogy nem voltak pártmozgalmak és korteskedések.[146]

A főispáni és adminisztrátori jelentések többségükben nem voltak tárgyilagos beszámolók. Kifejezték a kormányzat iránti szimpátiájukat és a megválasztott konzervatív követekkel való elégedettségüket. Az ellenzék választási mozgalmait mélységesen elítélték, és erőszakosnak minősítették. Ha egy megyében ellenzéki követeket választottak, a főispánok és az adminisztrátorok azzal védekeztek, hogy a konzervatívoknak nem volt elegendő támogatottságuk, az ellenzék pedig korteskedéssel és a választók megvesztegetésével tudott nyerni. A sajtóorgánumok politikai irányultságuktól függően, de hasonló módon jártak el. Tudósításaikkal nem egyszerűen tájékoztattak, hanem komoly erőfeszítéseket tettek a közvélemény befolyásolására. Míg a *Budapesti Hiradó* és a *Nemzeti Ujság* örömét fejezte ki a konzervatív követek megválasztásával kapcsolatban, és elmarasztalta az ellenzék választási

[139] MNL OL C 44 455/1847. Bárczay József tornai adminisztrátor jelentése a Helytartótanácsnak. Torna, 1847. okt. 28.
[140] *Molnár A.:* Katonai karhatalom a reformkori megyegyűléseken i. m. 86.
[141] *Sz. n.:* Szombathely. Jelenkor, 1847. október 28. 513.; *Sz. n.:* Vasból. Nemzeti Ujság, 1847. október 28. 682–683.
[142] MNL OL A 105 692/1847.; *Tilcsik Gy.:* Tisztújítások és követválasztások i. m. 34–35.
[143] *Sz. n.:* Gömör. Jelenkor, 1847. november 4. 525.
[144] *Sz. n.:* Hevesből. Nemzeti Ujság, 1847. november 2. 694.; Követválasztások. Pesti Hirlap, 1847. október 17. 251.
[145] *Sz. n.:* Pozsony. Jelenkor, 1847. november 4. 524.
[146] MNL OL A 45 907/1847. Andrássy György sárosi főispán jelentése a kancellárnak. Eperjes, 1847. okt. 12.; *Sz. n.:* Sárosból. Nemzeti Ujság, 1847. október 21. 666.

mozgalmait, addig a *Pesti Hirlap* a kormányzat és a konzervatívok választási tevékenységét ítélte el. Az is megállapítható, hogy a hírlapok szűkszavúbban számoltak be azokról az esetekről, amikor nem a saját politikai nézetüknek megfelelő követet választottak. Nem is próbálták leplezni, hogy melyik oldallal szimpatizálnak, miközben a másik felet rendszerint erőszakkal, korteskedéssel vádolták.

Összegzés

Általánosságban megállapítható, hogy a választások kisebb kicsapongásoktól eltekintve rendben zajlottak, nem történt olyan botrány, mint az előző követválasztások alkalmával, 1843-ban Fejér és Zala megyében.[147] A 49 megyében a tisztikarból 50 fő (15 első alispán, 9 másodalispán, 10 főjegyző, 2 aljegyző, 7 főügyész, 6 főszolgabíró, 1 alszolgabíró), a karok és rendek (táblabírók) közül pedig 48 fő lett követ. 26 vármegyében az egyik követ a tiszti karból, a másik követ a táblabírók sorából került ki. 12 megyében mindkét követet a tisztikarból, 11 megyében pedig mindkét követet a táblabírók közül választották. 33 vármegyében közfelkiáltással választották mindkét követet, 16 megyében pedig legalább az egyik vagy mindkét követet fejenkénti szavazással. A legtöbben Bihar vármegyében szavaztak, összesen 5332-en, utána Pest vármegyében volt a legtöbb szavazó, 4262 fő.[148] A legkevesebben Krassó megyében voksoltak, mindössze 120 fő,[149] Makay Sándor másodalispánt közfelkiáltással, Szerényi Ferenc főjegyzőt 113 szavazattal választották meg Petrovics Tivadar 7 szavazatával szemben.[150] A legszorosabb eredmény Nógrád vármegyében született, mindössze tíz szavazat döntött Dessewffy Jób és Kubinyi Ferenc között. Más megyében nem volt ilyen szoros verseny. Az 1843–1844. és 1847–1848. évi vármegyei követi névjegyzékeket összehasonlítva megállapítható, hogy 1847-ben 26 személyt választottak újra, 72 követ pedig ekkor kapcsolódott be az országos politikába. Jól látta tehát István főherceg, hogy az 1847–1848. évi országgyűlésen nagy számmal jelennek meg új emberek, s ezt a kormányzatnak végül nem sikerült megakadályoznia.[151]

---

147 *Horváth M.:* Huszonöt év Magyarország történelméből i. m. II. 378–383.; *Molnár A.:* Deák Ferenc és a zalai liberális ellenzék i. m. 47–59.

148 Fényes Elek adatai szerint 1845-ben Bihar megyében a nemesség száma 30816 fő volt, és 10272 szavazó nemest írtak össze. Pest megyében pedig 13950 fő volt a nemesség száma. – *Fényes E.:* Magyarország leírása i. m. II. 211., 385.

149 Fényes Elek adatai szerint 1845-ben Krassó megyében 1845-ben a nemesség száma 1374 fő volt, és 363 szavazót írtak össze. – *Fényes E.:* Magyarország leírása i. m. II. 329–330.

150 *Sz. n.:* Krassóból. Budapesti Hiradó, 1847. november 7. 315–316.

151 Felséges Első Ferdinánd Ausztriai Császár, Magyar- és Csehországnak e' néven ötödik apostoli királya által szabad királyi Pozsony városába 1843dik esztendei pünkösd hava 14dik napjára rendeltetett magyarországi közgyűlésnek naplója a' tekintetes karoknál és rendeknél. Pozsony–Pest 1843–1844. V., VI–IX.; Felséges Első Ferdinánd ausztriai császár, Magyar- és Csehországnak e néven

A főherceg azt feltételezhette, hogy az új követek személyes képességeiről, politikai pártállásáról kevesebbet lehet majd tudni, ezért szeretett volna olyan kipróbált követeket megválasztatni, akik már az előző országgyűléseken is jelen voltak, és bizonyították a kormányzat iránti elkötelezettségüket.

A politikai csoportosulások nemcsak programokkal, hanem különböző szimbólumokkal és színekkel igyekeztek egymástól elkülönülni a követválasztó és a tisztújító közgyűléseken. A pártok használtak fehér, vörös, kék, zöld szalagot, vörös, zöld, kék, fekete, fehér tollat, héjatollat, zöld gallyat, zöld bokrétát, galagonyát, vörös rózsát, fehér rózsát, árvalányhajat, nemzeti színű, továbbá vörös, kék, fekete zászlót. Ezeknek a szimbólumoknak azonban valószínűleg nem volt mélyebb jelentésük, csak arra szolgáltak, hogy a pártok hívei felismerjék egymást.[152]

A követválasztások alkalmával a bécsi udvar és a konzervatívok, valamint a liberálisok is éltek a korteskedés módszereivel (etetés-itatás, szavazatvásárlás, tömegek becsődítése a választásra).[153] Dobszay Tamás megjegyezte, hogy míg a kormányzat a közhatalom nyomását és az államjövedelmek egy részét használta korrupcióra, addig az ellenzék a maga erejére volt utalva.[154]

Összehasonlítva a korábbi hónapok jelentéseit a követválasztások eredményeivel, megállapítható, hogy nem feltétlenül azok nyerték el a követi megbízatást, akiket korábban a megyei kormányzók erre kiszemeltek, vagy akiknek a jelöltségéről tudomással bírtak. Jól látható az is, hogy a főispánok, adminisztrátorok egy időben jelentettek István főhercegnek, Apponyi György kancellárnak és a Helytartótanácsnak. Az Informations-Protocolle 1847. évi jegyzőkönyvei nem számolnak be részletesen a követválasztásokról, kivéve a Baranya, Esztergom, Moson, Pest, Sopron, Szepes és Zala megyei választásokat, de ezek a titkos jelentések nem tartalmaznak több információt a sajtóhírekhez képest: csak a

---

Ötödik Apost. királya által szabad királyi Pozsony városában 1847-ik esztendei Szent-András hava 7-ik napjára öszvehivott magyarországi közgyűlésnek naplója a tekintetes Karoknál és Rendeknél. Pozsony–Pest 1848. VIII–X.

[152] *Sz. n.:* Lugoson. Pesti Hirlap, 1845. március 20. 184.; *Schne László:* Hevesből. Pesti Hirlap, 1845. május 20. 330–331.; *Sz. n.:* Trencsénből. Pesti Hirlap, 1845. május 25. 342–343.; *Lukács György:* Biharból. Pesti Hirlap, 1845. július 10. 21–22.; *Sz. n.:* Torna. Pesti Hirlap, 1846. október 6. 235.; *Sz. n.:* Barsból. Pesti Hirlap, 1847. augusztus 17. 112.; *Sz. n.:* Trencsinből. Budapesti Hiradó, 1845. április 22. 269–270.; *Sz. n.:* Borsodból. Budapesti Hiradó, 1846. január 11. 26–27.; *Sz. n.:* Esztergomból. Budapesti Hiradó, 1847. október 14. 257–258.; *Sz. n.:* Torontálból. Budapesti Hiradó, 1847. október 31. 298.; *Szigethy Ágoston:* Hontból. Nemzeti Ujság, 1845. május 4. 278–279.; *Maglódi:* Ellenszózat Trencsénből. Nemzeti Ujság, 1845. október 24. 674.; *Sz. n.:* Biharból. Nemzeti Ujság, 1845. november 4. 698.; *Sz. n.:* Borsodból. Nemzeti Ujság, 1846. január 16. 38.; *Sz. n.:* Esztergomból. Nemzeti Ujság, 1847. október 15. 654–655.; *Sz. n.:* Szepesből. Nemzeti Ujság, 1847. október 21. 666–667.; *Sz. n.:* Trencsénymegyei viszonyok. Jelenkor, 1845. szeptember 14. 444.; *Sz. n.:* Esztergommegye. Jelenkor, 1847. október 10. 482.; *Sz. n.:* Baranyamegye. Jelenkor, 1847. november 14. 543–544.

[153] Kossuth Lajos az utolsó rendi országgyűlésen i. m. 31–32.

[154] *Dobszay Tamás:* A rendi országgyűlés utolsó évtizedei (1790–1848). Bp. 2019. 96–98.

megválasztott követek neveit jegyezték fel, ezek alapján nem lehet megállapítani, hogyan zajlottak a választások.[155]

Heves vármegyében Almásy Pál és Recsky András, Komáromban Ghyczy Kálmán nem vállalta a követséget. Ghyczy 1847 őszén már biztos volt ítélőmesteri kinevezésében, ezért maga helyett unokatestvérét, Milkovics Antalt ajánlotta, akit a rendek ifjabb Pázmándy Dénessel együtt meg is választottak.[156] Abaúj megyében Patay Sámuel, Hontban Majthényi László, Szerémben Zsitvay József, Zalában Deák Ferenc nem fogadta el a jelölést. Közülük Deák Ferenc, Ghyczy Kálmán, Patay Sámuel és Zsitvay József jelen volt az előző országgyűléseken. Bars, Gömör, Komárom, Liptó, Máramaros, Nógrád, Pest, Sáros, Szabolcs, Szatmár, Ung megyében viszont azon személyek mellett döntöttek (vagy egyik vagy mindkettő esetében), akikről a főispáni, adminisztrátori jelentések már hetekkel, hónapokkal korábban beszámoltak. Megállapítható az is, hogy a követi karban generációváltás következett be, hiszen számos olyan személyt megválasztottak, akik még nem vettek részt az országgyűlési munkában, miközben a korábbi, nagy tapasztalattal rendelkező követek közül többen nem vállalták a megbízatást. Az 1847–1848. évi diétára küldött követek közül 23 fő később, az első népképviseleti országgyűlésen is képviselőként volt jelen.[157]

Apponyi György kancellár több esetben képes volt érvényesíteni az akaratát: Nógrádban Kubinyi Ferenc megválasztását sikerült megakadályozni, Széchenyi Istvánét pedig elérték Mosonban. A korábbi ellenzéki megyékben, Biharban, Csongrádban, Szatmárban, Temesben és Torontálban megbuktatták az oppozíciót, és kormánypárti követeket választottak. Ezzel szemben Pest megyében nem sikerült Kossuth Lajost távol tartani az alsótáblától. Az ellenzék másik meghatározó alakja, báró Eötvös József – aki apósa, Rosty Albert révén már 1842-ben bekapcsolódott a Békés megyei közéletbe – szintén a követi kar tagjaként akart részt venni a pozsonyi tanácskozásokon. Mivel a megye viszonyait döntően meghatározó Harruckern-örökösök nem támogatták megválasztását, felmérve az erőviszonyokat, még a választás előtt visszalépett a jelöltségtől.[158] Így végül

[155] MNL OL A 105 670/1847., 671/1847., 672/1847., 692/1847.

[156] *Szigeti István:* „Hazámnak hasznos polgárja kívánok lenni". Ghyczy Kálmán élete és politikai pályája (1808–1888). Bp. 2012. 86–88.

[157] Az alsótábláról ifj. Asztalos Pál, Balogh Kornél, Beöthy Ödön, Bónis Sámuel, Egry János, Gábriel István, Kossuth Lajos, Kubicza Pál, Kubinyi Ferenc, Lónyay Gábor, Lónyay Menyhért, Madarász László, Mán József, Nagy Ignác, Pázmándy Dénes, Perczel Miklós, Szallopek Lajos, Széchenyi István, Szemere Bertalan, Szentkirályi Móric, Szintay János, Tarnóczy Kázmér, Tolnay Károly vett részt az utolsó rendi diétán és az első népképviseleti országgyűlésen. Beöthyt, Deákot, Kubinyit, Madarászt, Nagyot, Perczelt csak 1848 tavaszán választották követté az utolsó rendi országgyűlésen. – *Pálmány Béla:* Az 1848–1849. évi első népképviseleti országgyűlés történeti almanachja. Bp. 2002.

[158] *Völgyesi Orsolya:* Az Eötvös–Teleki-levelezés kontextusairól. In: *Uő:* Excerpták i. m. 181–183.; *Völgyesi O.:* Eötvös József báró i. m. 201–204.

Tomcsányi József másodalispán és Tormássy János főjegyző lett Békés követe.[159] Egy 1847. június 30-án kelt titkosrendőri jelentés szerint számos arisztokrata az alsótáblán szeretett volna bekapcsolódni az országgyűlés munkájába, gróf Andrássy György Zemplén, gróf Batthyány Kázmér Fejér, gróf Batthyány Lajos Vas, gróf Pálffy József Pozsony, báró Wenckheim Béla Békés, gróf Zichy Aladár Somogy, gróf Zichy Emánuel Moson és gróf Zichy Ottó Győr vármegye követeként. Ebből végül nem valósult meg semmi.[160]

Apponyi és a bécsi udvar a masszívan ellenzéki megyéket (mint például Borsod, Heves, Pest, Szabolcs) nem is próbálták megnyerni, inkább a „billegő" törvényhatóságokat (Abaúj, Csanád, Trencsén, Turóc) igyekeztek a konzervatívok oldalára állítani. Abaújban sikerrel jártak: az egyébként ellenzéki követeket, Szentimrey György főjegyzőt és Gábriel István táblabírót nem látták el reformpárti utasítással.[161] Csanádban számos reformkérdést támogattak, az adminisztrátori rendszer iránti sérelmeket azonban nem adták utasításba, így egy ellenzéki és konzervatív követet küldtek Rónay János táblabíró és Posonyi Ferenc főszolgabíró személyében.[162] Trencsénben szintén egy ellenzéki és egy konzervatív követet választottak.[163] Turócban a titkosrendőri jelentések szerint két ellenzéki követet választottak, báró Révay Simon táblabírót és Justh József másodalispánt, de nem látták el őket korszerű utasításokkal.[164] Ugyanakkor a masszívan konzervatív vármegyékben – Árvában, Szepesben, Verőcében, Pozsegában és Szerémben – az ellenzéki erők nem tudtak sikereket elérni.[165]

A kormányzat, a Konzervatív Párt és az Ellenzéki Párt is élénken figyelte a vármegyékben folyó eseményeket, s – mint láttuk – mindkét oldal igyekezett minél több megyét a maga oldalára állítani és programjának támogatókat szerezni. A megyék politikai állását Kossuth Lajos és Joseph Sedlnitzky gróf, a bécsi Polizei- und Zensur-Hofstelle vezetője is igyekezett felmérni az országgyűlés

[159] MNL OL A 45 910d/1847. Károlyi György békési főispán jelentése a kancellárnak. Gyula, 1847. okt. 11.; *Gángó Gábor:* Báró Eötvös József és Békés megye. Századok 147. (2013) 5. sz. 1082–1083.
[160] MNL OL A 105 439/1847.
[161] *Sz. n.:* Abauj. Jelenkor, 1847. október 31. 520–521.
[162] *Deák Ádám:* Csanád vármegye politikai viszonyai az 1840-es évek második felében. Aetas 40. (2025) 1. sz. 9–20.
[163] *Sz. n.:* Trencsinmegyéből. Pesti Hirlap, 1847. október 31. 284.
[164] *Sz. n.:* Turóczmegye. Jelenkor, 1847. november 14. 543.; Kossuth Lajos az utolsó rendi országgyűlésen i. m. 233.
[165] Árvában ifj. Szmrecsányi János táblabíró és Zmeskál Ferdinánd főszolgabíró, Szepesben Jóny Vince első alispán és Kray Miksa főjegyző, Verőcében Szallopek Lajos másodalispán és Dellimanich István szolgabíró Pozsegában Jankovich Gyula első alispán és Farkass Sándor főügyész, Szerémben Dubravay János főjegyző és Marsó Alajos, főügyész lett a követ. – *Sz. n.:* Pozsegamegye. Jelenkor, 1847. október 28. 513.; *Sz. n.:* Árvamegye. Jelenkor, 1847. október 31. 519.; *Sz. n.:* Szepesmegye. Jelenkor, 1847. október 31. 520.; *Sz. n.:* Szerémmegyének. Jelenkor, 1847. november 4. 526.; *Sz. n.:* Verőczéből. Budapesti Hiradó, 1847. október 29. 294–295.

megnyitása előtt. Kossuth készített egy feljegyzést, amelyben a megyéket politikai orientációjuk szerint osztályozta. Ezek alapján arra a következtetésre jutott, hogy az ellenzék szempontjából 18 „jó", 15 „megnyerhető", 3 „határozatlan színű" és 14 „Pecsovics" vármegyével lehet számolni.[166] Sedlnitzky úgy látta, 21 vármegye teljesen megbízható a kormányzat számára (*ganz verlässliche*), 8 vármegye az utasításuk vagy jó felfogású követei alapján inkább a kormánypártot támogatja (*die Vermöge ihrer Instruktion oder gutgesinnten Deputirten sich zur Regierungparthei herüber neigen*), 7 vármegye kétséges (*zweifelhafte*), 14 vármegye pedig ellenzéki (*Oppositions*).[167] Kossuth és Sedlnitzky adatait összevetve megállapítható, hogy lényeges különbségek nem figyelhetők meg a két helyzetértékelés között, mindketten helyesen azonosították a határozottan ellenzéki és a kormánypárti megyéket, illetve a „billegő" megyék esetében is többségében helyes következtetésre jutottak. Kossuth azonban Baranyát és Torontált megnyerhető megyének tekintette, amelyek végül határozottan kormánypártiaknak mutatkoztak. Kecskeméti Károly történész három kategóriába osztotta a vármegyéket aszerint, hogy egy-egy megye támogatta vagy ellenezte az országgyűlésen az adminisztrátori rendszer sérelemként való tárgyalását, valamint a polgári átalakulás legfontosabb reformjavaslatait, például a közteherviselést vagy a kötelező örökváltságot. Ez alapján 18 liberális, 19 kormánypárti és 12 centrumpárti megyét különböztetett meg. Ez utóbbi csoportba Kecskeméti azokat a megyéket sorolta, melyek egyes kérdésekben inkább az ellenzékkel, másokban viszont inkább a kormánypárttal szavaztak.[168] Centrum-, azaz „középutas" pártokról a korabeli hírlapi tudósítások is beszámoltak az országgyűlést megelőző időszakban, például Csanádból, Nyitrából és

[166] „Jó" vármegyék: Arad, Békés, Bihar, Borsod, Gömör, Heves, Komárom, Liptó, Máramaros, Nógrád, Nyitra, Pest, Pozsony, Somogy, Szabolcs, Trencsén, Zala, Zólyom. „Megnyerhető" vármegyék: Baranya, Bereg, Csanád, Fejér, Győr, Hont, Sopron, Torna, Torontál, Turóc, Ugocsa, Ung, Vas, Veszprém, Zemplén. „Határozatlan színű" vármegyék: Abaúj, Bars, Verőce. „Pecsovics" vármegyék: Árva, Bács, Csongrád, Esztergom, Krassó, Moson, Pozsega, Sáros, Szatmár, Szepes, Szerém, Temes, Tolna és Horvátország. – Kossuth Lajos az utolsó rendi országgyűlésen i. m. 203.

[167] Egészen megbízható vármegyék: Árva, Baranya, Bars, Bács, Csongrád, Esztergom, Győr, Hont, Krassó, Moson, Pozsega, Sáros, Sopron, Szatmár, Szepes, Szerém, Temes, Tolna, Torontál, Verőce és Horvátország. Inkább kormánypárti vármegyék: Bereg, Csanád, Liptó, Ugocsa, Trencsén, Turóc, Vas, Veszprém. A kormányzat számára kétséges vármegyék: Bihar, Fejér, Máramaros, Nógrád, Nyitra, Ung, Zólyom. Ellenzéki vármegyék: Abaúj, Arad, Békés, Borsod, Gömör, Heves, Komárom, Pest, Pozsony, Somogy, Szabolcs, Torna, Zala és Zemplén. – Kossuth Lajos az utolsó rendi országgyűlésen i. m. 230.

[168] Liberális megyék: Arad, Békés, Borsod, Gömör, Heves, Komárom, Máramaros, Nógrád, Nyitra, Pest, Pozsony, Somogy, Szabolcs, Ung, Vas, Zala, Zemplén, Zólyom. Kormánypárti megyék: Árva, Bács, Baranya, Csongrád, Esztergom, Győr, Hont, Krassó, Moson, Sáros, Sopron, Szatmár, Szepes, Szerém, Temes, Tolna, Torontál, Trencsén, Verőce. Centrum megyék: Abaúj, Bars, Bereg, Bihar, Csanád, Fejér, Liptó, Pozsega, Torna, Turóc, Ugocsa, Veszprém. – *Kecskeméti Károly:* Magyar liberalizmus 1790–1848. Bp. 2008. 373–374.

Temesből. Ez azonban nem volt országosan jellemző, és a követválasztásra ezek a csoportok a megyéken belül beolvadtak az ellenzéki vagy a konzervatív táborba.[169]

A különböző hírlapi tudósítások szerint a hagyományosan ellenzéki megyékben (Pestben, Pozsonyban, Szabolcsban) haladó, liberális szellemű utasításokkal látták el a követeket.[170] Ezzel szemben Sárosban és Szerémben konzervatív utasításokról számoltak be.[171] Egyes megyék esetét, a megválasztott követek pártállását és az utasítás tartalmát is figyelembe véve azonban árnyalni lehet a képet. Győrben például annak ellenére, hogy konzervatív követeket választottak, a közgyűlés számos ponton korszerű utasítást fogadott el, többek között a sajtószabadság, az ősiség eltörlése, az esküdtszék bevezetése, illetve a nem nemeseknek a megyegyűléseken adandó szavazati jog kapcsán.[172] Verőcében szintén konzervatív követekre voksolt a többség, ennek ellenére támogatták a sajtószabadságot, az esküdtszék bevezetését és az ősiség eltörlését is.[173] Biharban és Nógrádban a kormányzat által támogatott követek kaptak mandátumot, ugyanakkor az utasítások számos korszerű javaslatot tartalmaztak: a teljes köztherviselést, a kötelező örökváltságot és a sajtószabadságot.[174] Abaújban és Turócban pedig ellenzéki követeket választottak, de mérsékelten reformpárti utasításokkal látták el őket, hiszen nem támogatták a köztherviselést vagy az ősiség eltörlését.[175] Habár Trencsén egy ellenzéki és egy konzervatív követet küldött, az utasítás inkább ellenzéki szemléletű volt: a követek az ősiség eltörlését, a népképviseletet, a jobbágyfelszabadítást és a köztherviselést is pártolták.[176] A nemesség Csanádban is megosztott volt, az alaputasítás azonban döntően ellenzéki színezetűnek tekinthető, hiszen támogatták az ősiség eltörlését, a kötelező jobbágyfelszabadítást és

[169] *Markhot János:* Nyitrából. Pesti Hirlap, 1846. június 11. 396–397.; *Csiki Emánuel:* Temesből. Nemzeti Ujság, 1845. október 7. 634.; *Uő:* Temesből. Nemzeti Ujság, 1846. május 19. 313.; *Sz. n.:* Temesből. Nemzeti Ujság, 1847. július 6. 422.; *Deák Á.:* Csanád vármegye politikai viszonyai i. m. 5–20.
[170] *Sz. n.:* Pestmegye. Jelenkor, 1847. szeptember 5. 422.; Jelenkor, október 31. 521.; *Sz. n.:* Pozsony. Pesti Hirlap, 1847. november 7. 302.
[171] *Sz. n.:* Szerémmegyének. Jelenkor, 1847. november 4. 526.; *Sz. n.:* Sárosból. Nemzeti Ujság, 1847. október 21., 666.
[172] MNL Győr–Moson–Sopron Vármegye Győri Levéltára, IV.1.d. Megyei törvényhatóságok, Országgyűlési iratok (acta dietalia) 1649–1848. Győr vármegye utasítása az 1847. évről; *Sz. n.:* Győrből. Nemzeti Ujság, 1847. október 29. 685–686.
[173] *Sz. n.:* Verőczéből. Budapesti Hiradó, 1847. október 29. 294–295.; Kossuth Lajos az utolsó rendi országgyűlésen i. m. 233.
[174] MNL OL A 96 Magyar kancelláriai levéltár, Acta diaetalia II. 1790–1848, 12. d. 765. sz.; MNL OL N 119 Archivum regni, Takáts Sándor hagyatéka 1563–1848 (a továbbiakban N 119), 16. fasc. 1824. sz.
[175] Abaújból. Nemzeti Ujság, 1847. október 22. 670.; *Sz. n.:* Turóczmegye. Jelenkor, 1847. november 14. 543.; Kossuth Lajos az utolsó rendi országgyűlésen i. m. 233.
[176] MNL OL N 119 18. fasc. 2023. sz.

a teljes köztehervisel ést, az adminisztrátori rendszer okozta sérelmek napirendre tűzését és a teljes sajtószabadságot azonban nem.[177]

Mindezeket figyelembe véve 18 megyét a kormánypárthoz (Árva, Bács, Baranya, Csongrád, Esztergom, Győr, Hont, Krassó, Moson, Pozsega, Sáros, Sopron, Szatmár, Szepes, Szerém, Temes, Tolna, Torontál), 18 megyét az ellenzékhez (Arad, Békés, Borsod, Gömör, Heves, Komárom, Máramaros, Nógrád, Nyitra, Pest, Pozsony, Somogy, Szabolcs, Torna, Vas, Zala, Zemplén, Zólyom), 13 megyét a centrumhoz (Abaúj, Bars, Bereg, Bihar, Csanád, Fejér, Liptó, Trencsén, Turóc, Ugocsa, Ung, Verőce, Veszprém) lehet sorolni. A centrummegyék közül Bars, Bereg, Bihar, Csanád, Fejér, Trencsén, Ugocsa, Ung inkább ellenzéki, Abaúj, Liptó, Turóc, Verőce, Veszprém inkább konzervatív orientációjú volt. Ezt az osztályozást a korabeli sajtó- és levéltári források, a követutasítások, valamint Kossuth és Sedlnitzky felmérései alapján készítettem. Kecskeméti összeállításával szemben Pozsegát a jobboldalhoz, Trencsént és Verőcét a centrumhoz soroltam.

Az 1843–1844. évi országgyűlési erőviszonyokat figyelembe véve megállapítható, hogy a kormányzat képes volt erősíteni pozícióit, hiszen néhány korábban ellenzéki megyét (Csongrádot, Szatmárt, Temest, Tolnát és Torontált) a maga oldalára tudott állítani, illetve Csanádban és Biharban is sikerült az oppozíciót megingatni. A kormányzat ezekben a törvényhatóságokban a főispánokon és az adminisztrátorokon keresztül érvényesítette az akaratát, mivel 1845-től kezdődően személycserék történtek a vármegyék élén. Biharban Tisza Lajos, Csanádban Aczél Antal, Csongrádban, Bene József, Szatmárban Szerdahelyi Pál, Temesben Ambrózy Lajos, Tolnában Ürményi József, Torontálban Gyertyánffy Dávid támogatta a kormányzat célkitűzéseit. Korábban Ambrózy, Gyertyánffy és Tisza alispánként, Bene főjegyzőként aktívan részt vett a megye életének irányításában: Gyetyánffy és Tisza közéleti pályája elején egy ideig az ellenzékkel tartott, Bene azonban kezdetektől fogva a kormányzatot támogatta, Ürményi alnádorként pedig már eleve kormányzati pozíciót töltött be.[178] Ugyanakkor Máramaros és Somogy az ellenzék oldalára állt, ami azzal magyarázható, hogy az ellenzék ezekben a megyékben a korábbi évekhez képest megerősödött. Ezt tükrözi a liberális követutasítás is.[179] Jól látható, hogy az utolsó rendi országgyűlés előtt az erőviszonyok megváltoztak. A kormányzat az adminisztrátori rendszer bevezetése által kétségtelen sikereket ért el, mivel az 1843–1844. évi országgyűlésen még ellenzéki többségű, reformpárti követi karból 1847-re egy kiegyenlített erőviszonyokat felmutató alsótábla lett.

---

[177] MNL OL N 119 16. fasc. 1820. sz., 17. fasc. 1868. sz.

[178] *Pálmány B.:* A reformkori magyar országgyűlések történeti almanachja 1825–1848 i. m. I. 229–230., 270–272., 817–818., 932–933., 1202–1203.

[179] *Kecskeméti K.:* Magyar liberalizmus i. m. 361–363., 369–371.

DEPUTY ELECTION MOVEMENTS IN THE COUNTIES BEFORE THE DIET OF 1847–1848

By Ádám Deák

SUMMARY

The paper surveys the political campaign that preceded the parliamentary elections of 1847 and the connected intentions of the government. As the upcoming diet was to be of crucial importance from the perspective of the country's future development, both the liberals and the conservatives regarded the composition of the Lower Chamber as a decisive issue. The government aimed to secure the delegation of pro-government MPs in most counties through the introduction of the so-called administrator system. The paper seeks before all to ask the question of how the electoral assemblies worked in the autumn of 1847, and determine the extent to which the efforts to rearrange the structures of power in the counties and consequently in the Lower Chamber proved successful.

Albert Zoltán Máté

A NYILASKERESZT ÉS MÁS HUNGARISTA JELKÉPEK TÖRTÉNETE

1944 és 1945 fordulóján a Szálasi-kormány[1] új államcímert határozott meg Magyarország számára. A párt és a mozgalom (Nyilaskeresztes Párt – Hungarista Mozgalom) szimbólumára, a „H" betűs nyilaskeresztre mint pajzstartóra helyezték a koronás kiscímert (1. kép).[2] Ezzel először fordult elő a magyar történelemben, hogy egy politikai párt, illetve mozgalom jelképe megjelent az állam címerében. (Az 1919-es Tanácsköztársaság időszakában nem szabályozták a kérdést, jelképként főleg a vörös csillagot használták a hivatalos pecséteken és más helyeken is.) Ezt a gyakorlatot – miszerint egy diktatúrát bevezető, állampárttá vált politikai erő saját jelvényeit állami szimbólummá teszi – Szovjet-Oroszországban (később Szovjetunió) alkalmazták először a 20. század elején,[3] majd valamivel később a fasiszta Olaszországban[4] és a nemzetiszocialista Németországban is megjelent.[5] A két világháború közötti időszak magyar szélsőjobboldali pártjainak, mozgalmainak szimbólumpolitikáját, jelképrendszerét, jelvényeit és ezek korabeli értelmezését érdemes közelebbről is megvizsgálni. Jelen tanulmányban a hatalmat is megszerző Szálasi Ferenc és pártformációinak szimbólumhasználatára fókuszálok, amelyet a címertan és a zászlótan szemszögéből is tárgyalok. Az elemzés középpontjában a nyilaskereszt áll, melynek fejlődéstörténete mellett a kapcsolódó jelmondatokat, öltözködési formákat és szimbolikus tárgyakat is vizsgálom. Mindez lehetővé teszi, hogy a korábbinál árnyaltabb, érthetőbb és rendezettebb képet kapjunk a Szálasi Ferenc által vezetett politikai csoportosulás gondolkodásmódjáról, elsősorban a jelképek vonatkozásában.

---

[1] Szálasi Ferenc ún. Nemzeti Összefogás Kormánya (1944. okt. 16. – 1945. márc. 28.).

[2] Hivatalos Közlöny, 1945. január 27. Sopron 2.

[3] A bolsevikok 1917-es hatalomátvételét követően az ötágú vörös csillag, a sarló és kalapács állami jelképekké váltak.

[4] Olaszország címerében megjelent a fasces. A Napkelet lexikona című, 1927-ben kiadott kétkötetes mű leírása szerint a fasces „piros szalagokkal (fasciae) összekötött vesszőnyalábok beléjük dugott bárddal, amely a város területén rendesen kivétetett. A római imperium jelvényei. A magistratus előtt lictorok vitték. Róluk nevezik el magukat mai nap az olasz fascisták, kik szintén használják a F.-t." – A Napkelet lexikona I. A–K. Bp. 1927. 371–372. Megjegyzendő, hogy a fasces a mai napig előfordul egyes országok (például Franciaország, Ecuador, Kuba) állami jelképeiben, de ennek természetesen semmi köze sincs a két világháború közötti szélsőséges ideológiához.

[5] A horogkeresztet tartó sas lett Németország jelvénye. A Napkelet lexikona szerint a horogkereszt (Hakenkreuz) „Az őskorban sokhelyütt, így a germánoknál is a Nap jelvénye, utóbb a németek nemzeti szimboluma és kedvelt amulettje. Politikai jelentőségre a vil.-háb.-t követő békediktátum után emelkedett, mikor is Németország és Ausztria nemzeti irányú radikálisai a keresztény fajvédelem jelvényévé választották. Azóta a birodalom és Ausztria német nemzeti keresztény köreiben egyre terjed a H.-es mozgalom, mely antiszemita jellegű." – Uo. 559.

Kereszttípusok a nemzetiszocialista szimbólumkészletben

A magyar nemzetiszocialisták előszeretettel hivatkoztak az olasz fasizmusra és a német nácizmusra, azonban rendelkeztek magyar előképekkel is.[6] Az „új típusú szélsőjobboldalhoz" tartozó magyar nemzetiszocialisták közül egyes csoportok („magyar fasiszták") az olasz, míg mások („magyar horogkeresztesek") inkább a német mintát követték. Ez utóbbiak kezdetben a horogkeresztet használták jelképükként.[7]

Adolf Hitler 1933. január 30-án került hatalomra Németországban.[8] Pártja, a Nemzetiszocialista Német Munkáspárt (Nationalsozialistische Deutsche Arbeiterpartei, NSDAP) többféle jelképet is használt. Megkülönböztették például a pártjelvényt (horogkeresztet, amelyet a párt neve vett körül), illetve a nemzeti jelvényt (ahol egy nyitott szárnyú sas koszorúval körülvett horogkeresztet tartott). Utóbbi régi verzióján a sas balra fordította a fejét, az újnál már jobbra.[9] Hitler birodalmi kancellár 1933 decemberében törvénnyel fejezte ki, hogy a „nemzetiszocialista forradalom" győzelme után pártja lett a német állameszme hordozója, így az elválaszthatatlanul kapcsolódik az államhoz.[10] Az 1935. szeptemberi birodalmi zászlótörvényben már az állt, hogy a birodalmi, a nemzeti és a kereskedelmi zászló egyaránt a fekete–fehér–vörös színű horogkeresztes zászló.[11] A horogkeresztet tartó sas Hitler 1935. november 5-én kelt rendeletével vált Németország hivatalos jelképévé. A rendelet szövegében a „Führer" úgy fogalmazott, hogy pártja és a Német Birodalom egységét a szimbólumok terén is kifejezésre kívánja juttatni. Értelmezése szerint az állam szuverenitásának jeleként viselte ezentúl a náci párt emblémáját.[12] Ezt a rendeletet 1936. március 7-én egészítették ki a jelkép hivatalos leírásával, miszerint a

[6] A keresztényszocialista Prohászka Ottokár és Bangha Béla is nagy hatással voltak a magyar szélsőjobboldali mozgalmakra. Szálasi Ferenc pl. Prohászkától vette át a „hungarizmus", Banghától az „aszemita" kifejezést. – *Paksa Rudolf:* Magyar nemzetiszocialisták. Az 1930-as évek új szélsőjobboldali mozgalma, pártjai, politikusai, sajtója. Bp. 2013. 9–11.

[7] Uo. 17–18.

[8] „Hindenburg ma [1933. január 30-án – A. Z. M.] kihallgatáson fogadta Hitler Adolfot, valamint Papen volt birodalmi kancellárt. A birodalmi elnök Hitlert birodalmi kancellárrá nevezte ki." – Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (a továbbiakban MNL OL), K 428 Sajtó levéltár 1914–1950, Magyar Távirati Iroda Rt. 1920–1950, Kőnyomatosok 1920–1949, a-291. Magyar Távirati Iroda, Napi hírek. 1933. jan. 30. 13 óra 15 perc, 14. lap.

[9] Lásd ezeket Abzeichen der NSDAP. In: Organisationsbuch der NSDAP. Hrsg. Der Reichsorganisationsleiter der NSDAP [Dr. Robert Ley]. München 1937. 48–49. Tafel 17.

[10] Gesetz zur Sicherung der Einheit von Partei und Staat. Vom 1. Dezember 1933. In: Uo. 489.

[11] Reichsflaggengesetz. Vom 15. September 1935. In: Uo. 518.

[12] Verordnung über das Hoheitszeichen des Reiches. Vom 5. November 1935. In: Uo. 540.

birodalom nemzeti jelvénye a tölgykoszorúval körülvett horogkereszt, amelyet egy fejét jobbra fordító, nyitott szárnyú sas tart.[13]

Magyarországon már igen korán, 1933. szeptember 18-án betiltották a horogkereszt használatát.[14] Keresztes-Fischer Ferenc belügyminiszter a rendelet szövegében a következőképpen fogalmazott: „a horogkeresztjelvénynek – minthogy ez újabban egy idegen állam hivatalos jelvényének minősül – bármely formában való használatát ezennel megtiltom".[15] Ezután terjedt el a magyar nemzetiszocialisták körében új jelképként két kereszttípus: az úgynevezett kaszáskereszt és a nyilaskereszt.

1931–1932-ben Böszörmény Zoltán és Meskó Zoltán jelentős pártszervező munkát végzett, ám a köztük lévő ellentétek és a kölcsönös féltékenység miatt együttműködésük már a kezdetekkor megszakadt.[16] Böszörmény Zoltán pártja, a Nemzeti Szociálista Magyar Munkáspárt főleg az Alföldön rendelkezett erős bázissal. Pártja megerősítésére – a német mintát követve – mozgalmat is szervezett, amelynek jelvénye a horogkereszt lett. Egyenruhájuk részeként barna inget viseltek[17] a német SA-hoz (Sturmabteilung, vagyis 'rohamosztag') hasonlóan.[18] Böszörmény tehát programját, pártja szervezetét és jelképeit a hitleri példa alapján formálta, amit a névválasztás és a pártjelvényen központi helyet elfoglaló horogkereszt is jelez.[19] Jelvényük abban tért el a német eredetitől, hogy sas he-

---

[13] Verordnung über die Gestaltung des Hoheitszeichens des Reichs. Vom 7. März 1936. In: Uo. 541. Vektorgrafikus ábrán lásd The Imperial Eagle or Emblem of the German Empire (German Reich, used 1935–1945), Wikimedia Commons / RsVe, https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Parteiadler_Nationalsozialistische_Deutsche_Arbeiterpartei_(1933%E2%80%931945).svg#/media/File:Reichsadler_Deutsches_Reich_(1935%E2%80%931945).svg (letöltés: 2025. nov. 1.).

[14] Árnyalja ugyanakkor a képet, hogy a gyakorlatban a belügyi tárca nem minden esetben tiltotta meg a horogkereszt használatát a német állampolgároknak. – *Balogh Atilla:* A M. Kir. Belügyminisztérium (1931–1935) – a rendészeti szervek osztálya, a közbiztonsági alosztály és az igazgatási rendészeti alosztály szakterületeinek vizsgálata. PhD-disszertáció (KRE). Bp. 2023. 146.

[15] A Keresztes-Fischer Ferenc belügyminiszter által 1933. szeptember 6-án aláírt rendelet a kihirdetését (szeptember 10.) követő 8. napon (szeptember 18.) lépett hatályba. – A m. kir. belügyminiszter 145.500/1933. B. M. VIII. a. számú körrendelete a horogkeresztes jelvény használatának eltiltása tárgyában. Budapesti Közlöny, 1933. szeptember 10. 1. (A levéltári dokumentumokból és a hírlapokból vett idézeteket a központozás és a helyesírás mai szabályai szerint közlöm, a hírlapok címeit viszont az eredeti írásmódnak megfelelően tüntetem fel.)

[16] *Paksa R.:* Magyar nemzetiszocialisták i. m. 60–61.

[17] Lévai Jenő hírlapíró közvetlenül a háború után megjelent művében így emlékezett meg róluk: „1932. augusztus 20-án a Böszörmény-mozgalom már tízezreket tudott táborában felmutatni. Ezen a napon 500 barnainges rohamosztagos élén vonult fel a [Budai] Várba Böszörmény Zoltán. [...] Zászlókkal és zenekarral vettek részt az ünnepi körmenetben." – *Lévai Jenő:* Horogkereszt, kaszáskereszt, nyilaskereszt. Bp. 1945. 49. A tényfeltáró újságíróként a vészkorszakról fontos riportokat, illetve dokumentumokat is közzé tevő Lévai írásai a témában értékes kiegészítő források, hiszen kortársként látta és élte át a történéseket.

[18] *Paksa R.:* Magyar nemzetiszocialisták i. m. 69.

[19] A később kaszáskeresztesnek nevezett párt programpontjait összefoglalóan lásd *Papp Barbara:* A kaszáskeresztesek és Dévaványa. Kálvinizmus, „szekta", lázadás. Bp. 2014. 18–20.

lyett szablyán álló turulmadár tartotta karmaival a szvasztikát (2. kép).[20] Ezt a jelképet szerepeltette Böszörmény Zoltán az általa szerkesztett és „a Nemzeti Szociálista Magyar Munkáspárt országos politikai hetilapja"-ként megjelenő újság, a *Nemzeti Szociálista* fejlécén is.[21] A horogkereszt betiltása után Böszörmény pártja az úgynevezett kaszáskeresztet kezdte el használni („kaszáskeresztesek"). Ez a szimbólum két, egymást keresztező stilizált kaszát ábrázol, amelyek elrendezése egyértelműen a szvasztikára utal.[22] 1933-ra a kaszáskeresztes rohamosztagosok[23] felszerelése a barna ing mellett kiegészült a vörös alapon, fehér körben zöld kaszákat ábrázoló kar- és gombjelvénnyel, üdvözlésük pedig – német mintára – a felemelt és előrenyújtott jobb kar, valamint az „Éljen Böszörmény!" felkiáltás lett.[24] A kaszáskeresztes rohamosztagok zászlaja is ehhez igazodott, középen a kaszáskereszt metszéspontjánál halálfejjel kiegészülve.[25]

Meskó Zoltán 1932. június 16-án a parlamentben jelentette be önálló pártja, a Nemzeti Szocialista Magyar Földmíves- és Munkáspárt megalakulását.[26] Ekkor barna inget öltött magára, amelynek gomblyukába horogkeresztes jelvényt tűzött, illetve „Hitler-bajuszt" is viselt.[27] Kezdetben az ő pártjának is a horogkereszt volt a jelvénye, amelyet aztán kiegészítettek Nagy-Magyarország rajzolatával (3. kép).[28] Meskó pártja főleg Budapesten és a Dunántúlon volt aktívan jelen. A horogkereszt betiltását követően ők az úgynevezett nyilaskeresztet kezdték el használni, ezért magukat „nyilaskeresztesnek", röviden „nyilasnak" nevezték.[29]

A heraldikai szakirodalom a kereszttípusok esetében megkülönbözteti egymástól az úgynevezett nyílvégű keresztet (*crux sagittata*),[30] a háromszögvégű

---

[20] *Vonyó József:* Jobboldali radikálisok Magyarországon 1919–1944. Tanulmányok, dokumentumok. Pécs 2012. 207.

[21] Nemzeti Szociálista, 1932. december 14. 1.

[22] Böszörmény mozgalmának 1932-es, 1934-es és 1936-os jelképeit lásd *Paksa R.:* Magyar nemzetiszocialisták i. m. 61.

[23] Böszörmény már a kezdetekkor megszervezte az úgynevezett rohamosztagokat. – *Papp B.:* A kaszáskeresztesek i. m. 21.

[24] *Lévai J.:* Horogkereszt i. m. 49.

[25] Ennek rajzát lásd a „Jönek [sic!] már a rohamosztagok" című kaszáskeresztes sajtóterméken. – *Papp B.:* A kaszáskeresztesek i. m. 29.

[26] Az 1931. évi július hó 18-ára hirdetett országgyűlés képviselőházának naplója X. Bp. 1932. 32.

[27] *Bartha Ákos:* Egy nyughatatlan homo politicus: Szüts Iván (1900–1973) életútja. Történelmi Szemle 65. (2023) 3. sz. 599.

[28] A Meskó Zoltán főszerkesztésében 1927. augusztus 12-től kiadott Pesti Ujság fejlécének két oldalán 1932. június 17-én jelent meg a horogkereszt. Ennek a számnak a címlapja azt hirdette, hogy „Megalakult a Nemzeti Szocialista Párt". A szvasztikát – módosított kinézettel – a következő számban is (1932. június 26.) önmagában tüntették fel. A Nagy-Magyarország rajzolatával kiegészült horogkereszt 1932. július 3-tól 1933 januárjának elejéig szerepelt az újságon. – Pesti Ujság, 1933. január 8. 1. A hónap végétől jelkép nélküli fejléccel adták ki a lapot. – Pesti Ujság, 1933. január 22. 1.

[29] *Paksa R.:* Magyar nemzetiszocialisták i. m. 18.

[30] *Bárczay Oszkár:* A heraldika kézikönyve. Bp. 1897. 117. 324. ábra 1. Vektorgrafikus ábrán a nyílvégű keresztet lásd Wikimedia Commons / Madboy74, https://hu.wikipedia.org/wiki/

keresztet (*crux triangularis*),[31] illetve a rutavégű keresztet (*crux in rhombi figuram definens*).[32] A különbség a szárak formájában mutatkozik meg: a kereszt szárai a nyílvégű keresztnél nyílfejben, a háromszögvégűnél háromszögben, míg a rutavégűnél négyszögben végződnek. Mindhárom típus ábrázolása előfordult a korszakban (bár utóbbi csak elvétve), s ezeket következetesen „nyilaskeresztnek" nevezték. Meskóéknak és később Szálasiéknak is a „nyilaskereszt" volt a jelvényük, azonban heraldikailag Meskó pártja a nyílvégű keresztet (4. kép), Szálasi pártformációi pedig a háromszögvégű keresztet használták (5. kép). Érdekességként meg kell említeni gróf Festetics Sándor *Mezőföld* című hetilapját is,[33] amelynek ábrái: a fejléc hátterében nagy alakban megjelenő jelkép és az alatta lévő díszítősor jelképei az ábrázolás módját tekintve leginkább rutavégű keresztre emlékeztetnek.[34] Összességében elmondható, hogy egyik politikai formáció sem tartotta magát szigorúan a heraldikai szabályokhoz és kifejezésekhez. A továbbiakban az itt tárgyalt, háromszögvégű kereszt formájában véglegesedett jelképre a korabeli szóhasználat szerinti és a mai napig is a köztudatban lévő „nyilaskereszt" elnevezéssel utalok, szükség esetén zárójelben a heraldikai megnevezést is megadom.

A *Magyar Katolikus Lexikon* leírása szerint a nyilaskereszt nyílhegyekben végződő, vallásos tartalom nélküli görög kereszt, amelynek „állítólagos kitalálója" Mecsér András[35] volt.[36] Paksy Zoltán viszont azt állítja, hogy miután Meskó megegyezett a Szász Béla és Szüts Iván által vezetett Magyar Nemzeti Szocialista Párttal, átvette ennek a pártnak a jelképrendszerét és szokásait is (a barna helyett zöld inget,[37] a „Testvér!" megszólítást és a „Bátorság!" köszöntést). A nyilaskereszt

---

Ny%C3%ADlv%C3%A9g%C5%B1_kereszt#/media/F%C3%A1jl:Coa_Illustration_Cross_Arrow_2.svg (letöltés: 2025. máj. 22.).

[31] *Bárczay O.:* A heraldika i. m. 117.; uo. 116. 322. ábra 4.; *Nyulásziné Straub Éva:* Magyarország címerkönyve. A heraldika alapjai. Bp. 2001. 66. 303. ábra. Vektorgrafikus ábrán a háromszögvégű keresztet lásd Wikimedia Commons / Madboy74, https://hu.wikipedia.org/wiki/Ny%C3%ADlv%C3%A9g%C5%B1_kereszt#/media/F%C3%A1jl:Coa_Illustration_Cross_Arrow_1.svg (letöltés: 2025. máj. 22.).

[32] *Bárczay O.:* A heraldika i. m. 117. 324. ábra 2. Vektorgrafikus ábrán a rutavégű keresztet lásd Wikimedia Commons / Madboy74, https://hu.wikipedia.org/wiki/Ny%C3%ADlv%C3%A9g%C5%B1_kereszt#/media/F%C3%A1jl:Coa_Illustration_Croix_Retranch%C3%A9e.svg (letöltés: 2025. máj. 22.).

[33] Alcímében: A magyar jövő új nemzeti mozgalmának vezérorgánuma.

[34] 1933. december 24-i számának címlapképét közli *Szele Áron:* The Arrow Cross. The Ideology of Hungarian Fascism. A conceptual approach. PhD-disszertáció (CEU). Bp. 2015. 321.

[35] Mecsér András (1883–?): katonatiszt, szélsőjobboldali politikus. Gömbös Gyula köréhez tartozott, majd idővel csatlakozott Szálasi Ferenchez. – Mecsér András (szócikk). In: Magyar Életrajzi Lexikon II. L–Z. Főszerk. Kenyeres Ágnes. Bp. 1982. 177–178.

[36] Nyilaskereszt (szócikk). In: Magyar Katolikus Lexikon IX. Meszr–Olt. Szerk. Diós István – Viczián János. Bp. 2004. 878.

[37] Szüts Iványék irányzatát „zöldinges magyar szocialista mozgalom"-nak is nevezték. – *Bartha Á.:* Egy nyughatatlan homo politicus i. m. 596.

egy pártvezetőségi ülésen, Meskó fiának, ifjabb Meskó Zoltánnak az ötletére vált jelképükké.[38] Nézetük szerint ez a szimbólum egyszerre utalt az Árpád-házi királyok időszakában megszületett keresztény államra és a lovasnomád hagyományokra.[39] A horogkereszt betiltása elleni tiltakozásul 1933. október 5-én Meskó Zoltán, a „Nemzeti Szociálista Párt"[40] országos vezérének felhívását szerepeltető plakátok jelentek meg Budapest utcáin, amelyek képét az *Esti Kurir* is közölte. A plakát szövegében Meskó a következőképpen értelmezte a nyilaskeresztet: „A betiltott horogkereszt helyén diadalmasan leng zászlóinkon a NYILASKERESZT! A legnagyobb magyar király ezzel a jellel tette hatalmassá szent hazánkat. Nagy Lajos uralkodása idején három tenger mosta Magyarország határait! A nyilaskereszt a megszállott részeken is szervezkedik, és előkészíti az utat Kassa, Kolozsvár, Szabadka felé![41] A nyilaskereszt nem tűri, hogy aranyhegyek emelkedjenek a szükség idején, hogy kivonják magukat egyesek a trianoni kereszt gyötrelme alól. A nyilaskereszt magyar szellemet hoz a megmételyezett [sic!] zsidó uralom helyébe, harcot indít az uzsora és [a] kamatrabszolgaság ellen!"[42] Az országgyűlés képviselőházának 1933. november 29-én tartott ülésén, amikor az egyetemi zavargásokról,[43] illetve az ifjúság oktatásáról volt szó, Tabódy Tibor kormánypárti képviselő Meskóék mozgalmára utalva hangsúlyozta: „ennek az országnak nem a nyilaskeresztre van szüksége [...], ennek az országnak Krisztus keresztjére van szüksége, amely békét és szeretetet hirdet, és [amelyet]

[38] Meskó Zoltán dédunokája, ifj. Meskó Zoltán unokája, Meskó Zsolt is alátámasztotta ezt egy vele készült interjúban. Elmondása szerint nagyapja a nyilaskeresztet a konyhaasztalon tervezte meg. „A dédapám alapította az első nyilaskeresztes pártot." – Exkluzív páros interjú (Hidas Judit interjúja Fullajtár Andrea színésznővel és Meskó Zsolt író-rendezővel), a Neshama Tv Párban című műsorának különkiadása, 2025. október 17. 10:25–10:50, lásd Youtube / Neshama TV, https://www.youtube.com/watch?v=yGsypspBLWY (letöltés: 2025. okt. 21.). Figyelmet érdemel még egy, a két világháború közti, Meskó Zoltánról szóló dalocska is, amelyet Zoli bohóc (Hirsch Zoltán artista, aki aztán az auschwitzi koncentrációs táborban halt meg) énekelt a cirkuszban. Ennek szövegét is felidézte Meskó Zsolt: „Nem félünk a Meskótól, Meskótól, akkor se, ha megkóstól, megkóstól. Nem vagyunk se hirig-, se horogkeresztesek, csak nyilaskeresztesek. Pam-pararampam-pam-pam." – Uo. 15:22–16:09.

[39] *Paksy Zoltán:* Nyilas mozgalom Magyarországon 1932–1939. Bp. 2013. 79.

[40] Meskó pártjának nevét kezdetben több alakban is használták: Magyar Nemzeti Szocialista Földműves- és Munkáspárt, Magyar Nemzeti Szocialista Párt, Nemzeti Szocialista Párt. – *Paksa R.:* Magyar nemzetiszocialisták i. m. 73.

[41] Tehát a négy égtáj felé nyilat mutató kereszt szimbolikájában a revíziós igényeket is megjeleníti: Kassa (észak), Kolozsvár (kelet), Szabadka (dél).

[42] A plakátot közlő, nem nevesített szerző a következő kommentárt fűzte a cím nélküli cikkhez: „Ezek a különös plakátok jelentek ma meg Budapest utcáin. Mindenesetre tisztázni kell, hatósági engedéllyel történt-e a plakátok kiragasztása." – Esti Kurir, 1933. október 5. 4.

[43] Az 1933-as egyetemi zavargásoknak számos oka volt, és ezek egymást erősítették. Megfigyelhetők vallási, szociális és nemzetiségi motivációk is. Egyik aspektusával, a Trianon után a nemzetiségekkel szemben fölerősödött türelmetlenséggel kapcsolatban lásd *Orosz László:* A budapesti egyetemisták utcai zavargásai Bleyer Jakab 1933. májusi parlamenti beszédét követően. In: Trianon és a magyar felsőoktatás V. Szerk. és lekt. Ujváry Gábor. (VERITAS Könyvek 25.) Bp. 2022. 191–224.

ezer éven keresztül hordozott ez a nemzet". Meskó Zoltán erre röviden így reagált: „Ez a nyilaskereszt a kereszteshadjárat jelvénye volt II. Endre alatt."[44]

Az 1930-as évek közepére megszűnt Böszörményék kaszáskeresztes mozgalma, helyét a nyilaskeresztesek/nyilasok vették át. Ekkorra a „nyilaskeresztes" elnevezés már a magyar nemzetiszocialisták megjelölésére szolgált. Az ekkortájt alakuló újabb formációk közül a legismertebb a Szálasi Ferenc köré gyűlő „hungaristák", más néven a „nyilaskeresztesek" csoportja volt. A csak átmeneti sikereket elérő Nemzeti Front[45] hívei pedig „magyarszocialistának" nevezték magukat.[46] Szálasiék köre is átvette a „Testvér" megszólítást, üdvözlésük pedig a „Kitartás!" lett.[47] Jóval később, a Szálasi-kormányzat idején a „Kitartás! Éljen Szálasi!" elköszönési formulát használták a hivatalos levelezésekben.[48]

A Nyilaskeresztes Párt – Hungarista Mozgalom jogelődjei és jelképei

A téma szempontjából az egyik legfontosabb levéltári forrás a Szálasi által vezetett párt és mozgalom történetét ismertető nyolckötetes, *Hungarista napló* elnevezésű irategyüttes.[49] A kollekció első kötetében Jobbágy Lajos, az Országépítési Iroda helyettes vezetője az 1945 januárjában Velemben megírt *Előszavá*ban[50] felsorolta – pontos megnevezéssel, hivatalos rövidítéssel, a vezetők nevével, illetve dátumokkal – „a nacionalista és szocialista forradalmat vezető és végrehajtó"[51] Nyilaskeresztes Párt – Hungarista Mozgalom jogelődjeit. A továbbiakban ennek alapján mutatom be szimbolikájuk változásait, különös figyelmet szentelve a legfontosabb sajtóorgánumaiknak.

---

[44] Az 1931. július hó 18-ára hirdetett országgyűlés képviselőházának naplója XVIII. Bp. 1933. 330.

[45] A Salló János által alapított Nemzeti Front – Magyar Szocialista Néppárt 1936–1939 között működött, jelképként szintén a nyilaskeresztet használta. A párt 1939 augusztusában egyesült a Pálffy Fidél-féle Magyar Nemzeti Szocialista Párttal. – Nemzeti Front – Magyar Szocialista Néppárt (NF–MSZN) (szócikk). In: Magyarországi politikai pártok lexikona (1846–2010) I. Parlamenti választásokon jelöltet állító pártok. (Pártok és politika) Főszerk. Vida István. Szerk. Izsák Lajos et al. Bp. 2011. 232.

[46] *Paksa R.:* Magyar nemzetiszocialisták i. m. 18.

[47] *Karsai László:* Szálasi Ferenc mozgalmának zászlói, jelképei és jelvényei. In: Az árpádsáv tegnap és ma. Szerk. Molnár Judit. Bp. 2011. 57.

[48] Lásd ehhez például az MNL OL K 800 Igazságügyminisztérium 1867–1949, Szombathelyi részleg 1945, Elnöki iratok 1. csomójában lévő hivatalos levelezéseket.

[49] A Hungarista napló nyolc kötetben összefűzött irategyüttes, amely az 1918–1945 közötti időszakból tartalmaz Szálasiék köréről szóló, tőlük származó levelezéseket, feljegyzéseket, naplószerű bejegyzéseket. Az iratok sokszor kuszán követik egymást, különösen a második kötetben, amelyben a levéltári lapszámozás sem következetes (néhol átjavították, illetve a lapok hátoldalán is vezették). Ezért ezen kötet esetében a módosított lapszámozásokat is feltüntettem.

[50] MNL OL K 750 Államfői hivatali levéltár 1890–1948, Hungarista napló 1945 (a továbbiakban K 750 Hungarista napló), 1. köt. *Jobbágy Lajos:* Előszó. Velem, 1945 jan. 1–3. lap.

[51] Uo. 2. lap.

Nemzet Akaratának Pártja

Szálasi Ferenc 1935. március 1-jén alapította a Nemzet Akaratának Pártját (NAP),[52] Honszeretet Ifjúsági Szakosztály (HISZ) elnevezésű ifjúsági szervezete pedig 1936. március 15-én alakult meg. Ezen szervezetnevek mozaikszavas rövidítése szimbolikus értelmű betűszó volt. Az sem tekinthető véletlennek, hogy a felkelő napot és a HIT szó rovásírásos betűiből álló ábrát jelképként használó párt egy Nap utcában lévő ingatlant választott székhelyéül.[53] Ebben az időben jelent meg Szálasi *Út és Cél* című munkája, amelyben összefoglalta nézeteit. A szerző a hungarizmust a nemzetiszocialista világnézet magyar gyakorlataként definiálta, illetve olyan eszmerendszernek tekintette, amely egyszerre képviseli a szocializmust és a nacionalizmust, valamint – az antiszemitizmus (zsidóellenesség) helyett – az aszemitizmust (zsidómentességet). A hungarizmust a „Kárpátok-ölelte Dunamedence területén fekvő ezeréves Nagy-Hazára és az abban élő összes honképes és talajgyökeres népcsaládokra" kívánta kiterjeszteni. A külpolitikában „az európai nemzetközösség nemzetiszocialista rendjének" elismerését sürgette, és a nemzetközösségi lét alapjának a „connacionalizmust" tekintette.[54] A NAP hivatalos lapja a Szálasi szerkesztésében megjelent *Új Magyar Munkás* volt.[55] Az egyetlen számot megélt, magát „a magyar szellemi, ipari és földmunkások lapja"-ként és a „Nemzet Akaratának Pártja hivatalos közlönye"-ként meghatározó újság címlapján nem szerepelt pártjelvény, csupán a NAP rövidítést emelték ki.[56]

Szálasi 1936 októberében Németországban tanulmányozta a náci párt és állam működését, majd ezt követően elkezdte szervezni a hungarista mozgalmat. 1937. április 15-én azonban letartóztatták, és izgatásért háromhavi fogházra ítélték, a NAP-ot pedig április 16-án feloszlatták. Ismertsége és népszerűsége ezután kezdett el igazán növekedni, mivel nézeteiért akár börtönt is vállaló vezetőt láttak benne.[57] 1937. április 16. és október 23. között a Hungarista Mozgalom (H) illegalitásban működött.[58]

---

[52] Uo.

[53] *Paksa R.:* Magyar nemzetiszocialisták i. m. 109. A Nap utca 19. szám alatti ház földszintjén, a 2-es számú kétszobás helyiségben alakították ki székhelyüket. Bár Szálasi bérelte ki ezt a lakást, ő maga a Hollán utca 10. szám alatti házban lakott. „A kapu mellett, a ház falán kis fehér tábla volt kiszögezve, piros a kerete, zöldek a betűi, szövege a következő: A NEMZET AKARATÁNAK PÁRTJA / NAP / ÚJ MAGYAR MUNKÁS SZERKESZTŐSÉGE. A párthelyiség ajtaján kis tábla volt, Szálasi Ferenc nevével." – *Lévai J.:* Horogkereszt i. m. 56.

[54] *Szálasi Ferenc:* Út és cél, 1936. [megjelent „valahol a menekülésben", nagy valószínűséggel Argentínában, legalábbis a könyv végén lévő spanyol nyelvű szöveg erre utal – A. Z. M.] 1954. 9–10.

[55] Nemzet Akaratának Pártja (NAP) (szócikk). In: Pártok lexikona i. m. 225.

[56] Új Magyar Munkás, 1937. március 15. 1. Azonban az egyes országokról szóló „elemző" cikkeknél feltüntettek politikai szimbólumokat is (például Németországnál a horogkeresztet; Ausztriánál a mankós keresztet; Spanyolországnál a falangizmus jelképét, az igát az összefogott öt nyílvesszővel; illetve „Szovjetoroszországnál" [fordított állásban ábrázolva!] az ötágú csillagot). – Uo. 2.

[57] *Paksa R.:* Magyar nemzetiszocialisták i. m. 110.

[58] MNL OL K 750 Hungarista napló, 1. köt. 2. lap.

Magyar Nemzeti Szocialista Párt

Szálasi 1937 nyarán szabadult. A kisebb nyilas frakciók[59] 1937. október 24-én a Budai Vigadóban rendezett nagygyűlésen egyesültek Magyar Nemzeti Szocialista Párt néven. A formációból kimaradt Festetics Sándor, illetve Pálffy Fidél pártja, valamint a Nemzeti Front sem csatlakozott hozzá. Szálasi azonban a gyűlést kiemelten fontos eseményként kezelte, hiszen ismét lett saját pártja, és a gróf Széchenyi Lajos és Endre László vezette Fajvédő Szocialista Párt révén immár párthelyiség is rendelkezésére állt az Andrássy út 60. szám alatti épületben.[60] Sikerélményét tovább fokozta, hogy Fiala Ferenc az új formáció szolgálatába állította a szerkesztésében megjelenő *Összetartás* című hetilapot, és az is, hogy a párt Balogh István révén parlamenti képviselethez jutott. A pártunió élén Szálasi, Balogh István és Széchenyi Lajos állt. Málnási Ödön, a későbbi nyilas ideológus ekkor köteleződött el nyilvánosan is a nemzetiszocialisták mellett.[61] Még ebben az évben megjelent *A magyar nemzet őszinte története* című könyve,[62] amely – Szele Áron megfogalmazása szerint – „ideológiai és történelmi katekizmus"-ként funkcionált a későbbiekben a Nyilaskeresztes Párt tagsága körében.[63]

A párt hivatalos lapja a *Szittyakürt* lett; az *Összetartás* pedig az 1937. október 24. és 1938. február 21. közötti időszakban szolgált a párt nem hivatalos szócsöveként, amelynek *Magyar arcvonal* című rovatában párthíreket közöltek.[64] Az először 1937. március 27-én megjelent *Szittya kürt* nevét kezdetben külön írták, politikai hovatartozását pedig az alcímben elhelyezett megjegyzéssel tisztázták („Az Egyesült Magyar Nemzeti Szocialista Mozgalom politikai lapja"). Az első évfolyam számainak címlapján egy kürtöt fújó és két lábon ágaskodó ló hátán ülő lovas alakja jelent meg szimbólumként; emellett egy napkorong előtt ábrázolt színezetlen nyilaskereszt (háromszögvégű kereszt) is szerepelt az újságon.[65] Ugyanebben az évben, november 7-én az újság alcíme „A Magyar Nemzeti Szocialista Párt hivatalos lapjá"-ra módosult. A második évfolyam számainál már egybeírták az újság

[59] A feloszlatott Nemzet Akaratának Pártja, a Fajvédő Nemzeti Szocialista Párt, az Egyesült Magyar Nemzeti Szocialista Párt ifjú Balogh István vezette szárnya, kisebb párttöredékek (Magyar Irredenta Tábor, Buzogánykeresztes Párt, budapesti kaszáskeresztesek). – Magyar Nemzeti Szocialista Párt (MNSZP37) (szócikk). In: Pártok lexikona i. m. 216.

[60] Ennek a pártnak a jelvénye egy vízszintesen elhelyezett, szemből nézve balról jobbfelé mutató nyílvégű villámjel volt. Látható például egy 1937. augusztus 6-tal dátumozott, a Fajvédő Szocialista Párt pecsétjével ellátott Személyi lapon. – MNL OL P 2294 Magyar Nemzeti Szocialista Párt – Hungarista Mozgalom 1938–1939 (a továbbiakban P 2294), 1. d. No. 1–150.

[61] *Paksa R.:* Magyar nemzetiszocialisták i. m. 112–113.

[62] *Málnási Ödön:* A magyar nemzet őszinte története. Bp. 1937.

[63] *Szele Áron:* A magyar szélsőjobboldal történelemszemlélete és világnézete a 20–21. században. Múltunk 59. (2014) 2. sz. 99.

[64] Magyar Nemzeti Szocialista Párt (MNSZP37) (szócikk). In: Pártok lexikona i. m. 216.

[65] Szittya kürt, 1937. március 27. 1.

címét, alcímként pedig „A magyar nemzeti szociálista mozgalom hivatalos lapja" definíció szerepelt, de a címlapon már nem jelentek meg a korábbi jelképek.[66] A levéltári iratok között fennmaradt egy 1938. január 18-i dátummal keltezett tagsági törzslapocska, amelynek fekete színű pecsétjén egyszerű nyilaskereszt látható koszorúval körülvéve, felette pedig jobbra forduló, széttárt szárnyú, szablyát tartó turulmadár. A pecsétfelirat: Magyar Nemzeti Szocialista Párt.[67]

A Darányi-kormány[68] 1938. február 21-én feloszlatta Szálasi pártját, s őt 72 társával együtt rendőri felügyelet alá helyezték.[69] Azonban az 1938 március 12-i Anschluss következtében „[a] nácizmus elérkezett az ország határához. Szálasi Ferenc Hubay Kálmánnal a Hungarista-mozgalmat alakítja meg. Jelvénye: nyilaskereszt közepéig H-betű, ellentétben a Nemzeti Fronttal, amely NF-betűt viselt nyilaskeresztjén."[70] Mivel Szálasi Ferenc 1938 tavaszától 1940 őszéig kisebb megszakításokkal végig börtönben volt, új pártja megszervezésében nem vehetett részt tevőlegesen.[71] Ekkor rajzolta meg börtönnaplójában mozgalmának új jelvényét: a számára a magyar birodalmi gondolatot képviselő vörös–fehér sávok, a magyar nemzetiszocializmust szimbolizáló nyilaskereszt és a hungarizmusra utaló „H" betű kombinációját (6. kép).[72] Szálasi meggyőződése szerint a német *Völkische Bewegung* Európa németek lakta részeit, az olasz fasizmus a mediterrán térséget, a hungarizmus pedig a Kárpát-medencét és a Balkánt volt hivatott megszervezni.[73]

Nemzetiszocialista Magyar Párt – Hungarista Mozgalom

Az egy hónapos illegalitást követően, 1938. március 27-én alakult meg a Nemzetiszocialista Magyar Párt – Hungarista Mozgalom (NSzMP–HM), amelynek vezetőségét kezdetben a Szálasi–Hubay–Széchenyi hármas alkotta, majd 1938. július 6-tól a kiváló szervező, Hubay egyszemélyben irányította. Ezt a formációt a Teleki-kormány[74] oszlatta fel a választások előtt, 1939. február 23-án. Ekkor újabb egy hónapos illegalitás következett a hungaristák számára.[75] 1938 és 1939 között Szálasi harmadik pártjának neve, illetve jelképe is változáson ment

[66] Szittyakürt, 1938. június 5. 1.
[67] Lásd MNL OL P 2294 1. d. No. 901–1050.
[68] Darányi Kálmán kormánya (1936. okt. 12. – 1938. máj. 14.).
[69] *Paksa R.:* Magyar nemzetiszocialisták i. m. 119.
[70] *Lévai J.:* Horogkereszt i. m. 63.
[71] „Szálasi egymás után kerül a bíróság elé, s a kisebb-nagyobb büntetések után 1938. június 6-án letartóztatásba kerül, 1938. augusztus 23-án pedig háromévi fegyházra ítélik." – Uo. 64.
[72] Ilyen összeállítású zászló már megjelent a propagandájukban is. Lásd a 6. képen a „Hungarista eszme" feliratú tankon. – Összetartás, 1939. január 22. 7.
[73] *Paksa R.:* Magyar nemzetiszocialisták i. m. 120–122.
[74] Teleki Pál második kormánya (1939. febr. 16. – 1941. ápr. 3.).
[75] MNL OL K 750 Hungarista napló, 1. köt. 3. lap.

keresztül, s ezt nyomon lehet követni a tagsági iratokon is. Egy 1938. március 31-ével dátumozott, még Magyar Nemzeti Szocialista Párt névvel ellátott Ideiglenes tagsági igazolványon fekete nyilaskereszt (háromszögvégű kereszt) szerepelt, amelynek szárvégei ekkor még nem egyenesek, hanem ívelt vonalúak voltak.[76] A Nemzetiszocialista Magyar Párt – Hungarista Mozgalom, illetve Magyar Nemzetiszocialista Magyar Párt – Hungarista Mozgalom fejléccel ellátott Belépési nyilatkozaton továbbra is egyszínű fekete nyilaskereszt jelent meg. Összetettebbé a Magyar Nemzetiszocialista Párt – Hungarista Mozgalom fejléccel ellátott Belépési nyilatkozaton vált a jelkép: fehér nyilaskereszt fekete háromszögvégződésekkel, középen a végződésekig kinyúlva fekete „H" betűvel.[77] Ez utóbbi jelkép a színezésben felfedezhető eltérést leszámítva már szinte megegyezett az 1945-ös Szálasi-címer pajzstartó nyilaskeresztjével és „H" betűjével. A „H" betűs nyilaskeresztnek olyan verziója is létezett, amelynél a fekete nyilaskereszt közepén, a kereszteződésen belül maradva kapott helyet a fehér „H" betű.[78]

A nyilasok a többféle pártjelvény használata mellett magára a raboskodó Szálasi Ferencre is szimbólumként kezdtek tekinteni. Börtönbe kerülésekor „mozgalmi gyászt" rendeltek el, amelyet öltözékükkel is kifejeztek: „a nyilas férfiaknak a zöld inghez fekete nyakkendőt kellett – vagy legalább illett – hordaniuk". A nyilas nők számára a formaruha tartozékai a barna szoknya, a zöld ingblúz és a fekete nyakkendő voltak. Ajándéktárgyakat is készítettek Szálasi börtönportréjával és a Csillagbörtönben kapott 9323-as fegyintézeti törzskönyvi számával.[79] A vezérük nevére rejtetten utaló jelképet is használtak, a szárnyas sílécet, melynek megfejtése: „Száll a sí", vagyis Szálasi.[80] Kereskedelmi forgalomba is bekerültek kifejezetten nyilas ruhadarabok és kiegészítők, mint például a „Bátorság" védjegyű nyilas nyakkendő.[81] A hungaristák öltözködésének szimbolikájához fontos kiegészítés, hogy a zöld ing nyakkendő nélküli viseletét 1944 augusztusában már a „totális lelki, szellemi és erkölcsi nemzetiszocialista forradalmasodás" jeleként értelmezték.[82]

---

[76] Lásd MNL OL P 2294 1. d. No. 301–450.
[77] Ezeket lásd MNL OL P 2294 1. d.
[78] Lásd például MNL OL P 2294 1. d. No. 301–450. Magyar Nemzetiszocialista Párt – Hungarista Mozgalom. Szervezési lap, [d. n.]. Lásd még Fortepan / Lissák Tivadar, Bp. 1944. Képszám: 72903.
[79] *Karsai L.:* Szálasi Ferenc mozgalmának i. m. 57–59.
[80] *Komoróczy Géza:* A zsidók története Magyarországon II. 1849-től a jelenkorig. (Hungaria Judaica 27.) Pozsony 2012. 562.
[81] Ennek rajza (fekete nyakkendő, fenti részén fehér alapon sávozott mezővel, közepén nyilaskeresztel) látható egy következő szövegű hirdetésen: „Testvér! Viselj »Bátorság« védjegyű nyilas nyakkendőt. Ára 1.80 P Zöld ingek és karszalagok nyilas nyakkendők kaphatók." – Nemzet Szava, 1939. július 9. 4. Ennek az újságnak Meskó Zoltán volt a felelős szerkesztője.
[82] Kemény Gábornak, a Nyilaskeresztes Párt Pártkülügyek Vezetőjének megjegyzése a Veesenmayernél tett látogatásáról szóló jelentésében: „1944. augusztus 5-én 19 h-kor Pártvezető t[est]v[ér] [Szálasi – A. Z. M.]

A Szálasi Ferenc körüli kultuszépítés technikai feltételeiért Hubay Kálmán, az ideológiáért pedig Málnási Ödön felelt. A hungarista mozgalom propagandaeszközeiként jelszavakat és nyilaskereszteket festettek házfalakra és járdákra; plakátokat helyeztek el jól látható helyeken, röplapokat, brosúrákat terjesztettek, levelezőlapokat nyomtattak, saját napilapot indítottak, és nagygyűléseket, tüntetéseket, sztrájkokat szerveztek. Fontos eszközei voltak a propagandának a Szálasi-emléktárgyak, a titkos rádióadások, a pártvacsorák, a kirándulások, közös mozilátogatások, kultúrestek, előadások, taggyűlések, közös misék, sőt még az erőszakos utcai akciók is.[83] Két kedvelt jelmondatuk is ekkor született. Az eredetileg revíziós szlogennek szánt „Nagypéntek nélkül nincs feltámadás!"-t Málnási Ödön értelmezte át úgy, hogy az Szálasi és más párttagok börtönbüntetésére, illetve a hungarista mozgalom hatalomból való kimaradására utaljon.[84] Nehézségeiket és „önfeláldozó készségüket" az „Inkább hős egy pillanatig, mint rabszolga egy életen át!" Szálasi-mondás is kifejezte.[85]

1938 májusában megvonták az *Összetartás* lapterjesztési jogát, Rupprecht Olivér azonban felajánlotta a hungaristáknak saját napilapját, a *Magyarság*ot,[86] amely ettől kezdve a mozgalom hivatalos napilapja lett.[87] A *Magyarság* címlapján november 6-tól a „Nagypéntek nélkül nincs feltámadás" jelmondat is szerepelt. Az újság betiltását követően egy kis időre (1938. december 16. és 1939. február 25. között) a *Holnap* című politikai, közgazdasági és társadalomtudományi hetilap vált a mozgalom hivatalos lapjává.[88] Ezt jelezte, hogy ennek a hetilapnak a címlapján is megjelent a „Nagypéntek nélkül nincs feltámadás!" szlogen,[89] majd a december 24-i számtól kezdve már az alcímében is azt hirdette, hogy a Magyar Nemzetiszocialista

utasítására és a német követ meghívása alapján megjelentem a német követségen. [...] Távozásom előtt még elnézését [Veesenmayerét – A. Z. M.] kértem, hogy nyakkendő nélkül jelentem meg, ez nálunk a totális lelki, szellemi és erkölcsi nemzetiszociálista forradalmasodás jele. Én a magam részéről két nap előtt vetettem le a zöld ingről a nyakkendőt. Ezt rövid szünetben tréfásan közöltem vele." – MNL OL K 750 Hungarista napló, 8. köt. Nyilaskeresztes Párt Pártkülügyek Vezetője. Jelentés dr. Veesenmayer birod. megh.urnál tett látogatásomról. [H. n., d. n.] Kemény s.k., 129., 134. lap.

83 *Paksa R.:* Magyar nemzetiszocialisták i. m. 132.

84 Uo. 127.

85 Uo. 133.

86 Lévai Jenő a következőket írta erről: „Emlékezetes: Rupprecht anélkül, hogy Pethő Sándort vagy Hegedűs Gyulát, a lap szerkesztőit beavatta volna, egy szombat éjjel a Globus-nyomdában a képesmelléklet készítése közben Szálasi Ferenc, Hubay Kálmán és gróf Széchenyi Lajos képeit helyezte be abba, s ezzel dokumentálta a lapnak a nyilaskeresztesekhez való átállását." – *Lévai J.:* Horogkereszt i. m. 69. A Magyarságnak Pethő Sándor 1935. január 1. és 1938. május 20. között volt főszerkesztője. A következő számtól azonban már „ifj. virtsologi Rupprecht Olivér dr." nevével a címlapon jelent meg az újság, őt elnök-vezérigazgatóként, főszerkesztőként és felelős kiadóként feltüntetve. – Magyarság, 1938. május 21. 1.

87 *Paksa R.:* Magyar nemzetiszocialisták i. m. 130.; Nemzeti Szocialista Magyar Párt – Hungarista Mozgalom (NSZMP – HM) (szócikk). In: Pártok lexikona i. m. 243.

88 *Paksa R.:* Magyar nemzetiszocialisták i. m. 131.

89 Holnap, 1938. december 16. 1.

Párt – Hungarista Mozgalom hetilapja.[90] Karácsonyi szám lévén, az újság oldalsávjában felbukkant egy írás Rátz Kálmán, a lap tulajdonosa és főszerkesztője tollából, amely a következőképpen kezdődött, illetve végződött: „Boldog Karácsonyt kívánunk Nektek nélkülöző, szenvedő magyar nép-milliók. Hitet, erőt és kitartást a nagy Győzelem kivívásához, a dolgozók Új Magyarországának: a Hungarista Államnak megteremtéséhez. [...] Addig is – Kitartás!" A szövegbe illesztettek egy színes pártlogót: vörös alapon fehér körben elhelyezett fekete nyilaskeresztet,[91] a kereszteződésen belül maradó fehér „H" betűvel, „Magy. Nemz. Szocpárt Hungarista Mozgalom" – „Kitartás!" „Győzünk!" feliratok között.[92] Az újság címlapján 1939 márciusáig megmaradt ez az oldalsáv, amely propagandaírások közléséhez kínált felületet. Az 1939. január 23-i szám címlapján a „H" betűs fekete nyilaskereszt fehér alapon vörös színű körben jelent meg (5. kép).[93]

Rátz Kálmán 1939 márciusában szakított a hungaristákkal,[94] ezt újságjának címlapja is jelezte. Ekkortól (időnként kisebb módosításokkal) „Független Magyar Szocialista tudományos és társadalmi folyóirat" alcímmel jelent meg a lap, és a vörös körben lévő fekete nyilaskereszt közepéből eltűnt a hungarista mozgalomra utaló „H" betű.[95] A „Nagypéntek nélkül nincs feltámadás!" szlogen továbbra is ott maradt. Rátz 1939 szeptemberében újságját *A Holnap*ra nevezte át, amelynek alcímében „Magyar Nemzeti Szocialista közgazdasági, tudományos és társadalmi folyóirat" meghatározás, címlapján kör nélküli fekete nyilaskereszt szerepelt, a fent említett szlogen pedig lekerült róla.[96] Az 1940. január 23-i számtól kezdve eltűnt a címlapról a fekete nyilaskereszt is, a lap alcímében pedig ettől kezdve a „Független Magyar Szocialista közgazdasági, tudományos társadalmi folyóirat" meghatározás kapott helyet.[97]

A *Magyarság* címlapján 1938. május 29. és 1939. április 12. között felelős szerkesztőként Hubay Kálmán neve szerepelt. 1939. április 5-től 12-ig az újság neve alatt feltűnt két fehér színű, fekete körvonalú nyilaskereszt is. 1939. július

[90] Holnap, 1938. december 24. 1.
[91] Háromszögvégződéseinek oldala még enyhén ívelt vonalú.
[92] Holnap, 1938. december 24. 1. Később kiadtak hasonló megjelenésű bélyegeket is, amelyek ábráján vörös alapon, fehér körben zöld nyilaskereszt, ennek kereszteződésében maradva fehér „H" betű található. A bélyeg felső részén: „MAGY.NEMZ.SZOC.PÁRT HUNGARISTA MOZGALOM", alsó részén: „KITARTÁS! GYŐZÜNK!" felirat szerepel. – MNL OL P 1351 Nyilaskeresztes Párt 1932–1945 (a továbbiakban P 1351), 18. tétel Nemzetiszocialista propagandaanyagok, plakát 1939–1940 (a továbbiakban 18. t.). A5-ös méretű, vonalas spirálfüzet elülső borítója (számos korabeli beragasztott szélsőjobboldali propagandaanyaggal [467–531.]).
[93] Holnap, 1939. január 23. 1.
[94] *Paksa R.:* Magyar nemzetiszocialisták i. m. 131.
[95] Holnap, 1939. március 4. 1. Ennek a jelképnek volt fekete körben lévő vörös nyilaskeresztes verziója is. – Holnap, 1939. március 22. 1.
[96] A Holnap, 1939. szeptember 21. 1.
[97] A Holnap, 1940. január 23. 1.

13-tól két fekete színű nyilaskereszttel a címoldalán jelent meg egészen 1941. október 1-ig;[98] 1939. szeptember 7-től politikai irányultságát „A Magyar Nemzeti Szocialista Mozgalom Napilapja" felirat is jelezte.

Nyilaskeresztes Párt

A Nemzetiszocialista Magyar Párt – Hungarista Mozgalom betiltása után két héttel az országgyűlés képviselőházának 1939. március 8-án tartott ülésén Hubay Kálmán bejelentette, hogy elnöklete alatt megalakult a Nyilaskeresztes Párt (NyKP),[99] március 15-ére pedig annak programját is közzétette.[100] A hungarista mozgalom hivatalos hetilapjának szerepét A *Nemzeti Élet* című orgánum[101] töltötte be 1939. május 21. és 1940. január 18. között.[102] Az újság 1939. november 18-i számának címlapján a következő definíció jelent meg a nyilaskeresztről: „A Nyilaskereszt a magyar nemzetiszocialista gondolat szimbóluma."[103] Ugyanakkor 1939 és 1942 között az *Összetartás*[104] és a *Virradat*[105] számítottak a párt legfontosabb lapjainak.[106] A Nemzeti Front 1940 márciusában feloszlott,[107] szeptember 17-én pedig Észak-Erdély visszacsatolása alkalmából kormányzói közkegyelemmel Szálasi Ferenc kiszabadult a szegedi Csillagbörtönből. Ennek megörökítésére még szabadulási emlékérmet is készíttetett a Nyilaskeresztes Párt. 1940. szeptember 27-én a Pálffy-féle Magyar Nemzeti Szocialista Párt egyesült a Nyilaskeresztes Párttal.[108] Szálasi közvetlen munkatársai ekkor Csia Sándor, Gál Csaba, Hubay Kálmán, Ruszkay Jenő

---

[98] Ezt követően megjelent Imrédy Béla pártjának logója is.
[99] Az 1935. évi április hó 27-re hirdetett országgyűlés képviselőházának naplója XXII. Bp. 1939. 192. A Nyilaskeresztes Párt 1939. március 15. és 1942. február 23. között működött. Vezetője 1940. október 7-ig Hubay, majd ezt követően Szálasi volt. – MNL OL K 750 Hungarista napló, 1. köt. 3. lap.
[100] *Paksa R.:* Magyar nemzetiszocialisták i. m. 136.
[101] Az újság címlapján korábban az szerepelt, hogy a „Magyar Nemzetiszocialista Földműves- és Munkás- (Nyilaskeresztes) Párt hivatalos lapja" (erről a formációról lásd Pártok lexikona i. m. 215., 240–241.), a főcím mögött egy nagy nyilaskereszttel (háromszögvégű kereszttel). – Nemzeti Élet, 1936. szeptember 1. 1. 1936 novemberétől már „A Frontharcos és Keresztény Magyar Szocialista Párt hivatalos lapja" alcímmel és egy fölfelé mutató, gyűrűt átlövő nyíllal jelent meg. – Nemzeti Élet, 1936. november 22. 1. 1937 márciusának végétől szimbólum nélkül és „Nemzetvédelmi politikai és közgazdasági hetilap" alcímmel adták ki az újságot. – Nemzeti Élet, 1937. március 28. 1.
[102] *Paksa R.:* Magyar nemzetiszocialisták i. m. 139.
[103] Nemzeti Élet, 1939. november 18. 1.
[104] A Fiala Ferenc szerkesztésében megjelent, alcímében magát „Független politikai hetilap"-ként meghatározó újság címlapján szintén szerepelt a „Nagypéntek nélkül nincs feltámadás!" jelmondat, illetve a „H" betűs nyilaskereszt. – Összetartás, 1939. január 8. 1.
[105] Az alcímében végig mindössze „Hétfői politikai lap"-ként megjelenő újság címlapján nem szerepelt jelkép egészen 1941. július 28-ig, amikor a lap címének első betűje, a „V" koszorúdíszítést kapott. – Virradat, 1941. július 28. 1. Ennek a szimbólumnak a jelentését lásd lejjebb.
[106] Pártok lexikona i. m. 246.
[107] *Paksa R.:* Magyar nemzetiszocialisták i. m. 208.
[108] Uo. 216.; Pártok lexikona i. m. 165.

és Széchenyi Lajos voltak. Az általa létrehozott Országépítés vezérkara feladatául a totális hatalomátvétel előkészítését jelölte ki.[109] (A Szálasi-féle nyilas egységpárt legfontosabb kihívója az egységes kormánypártból kilépő Imrédy Béla által 1940 októberében megalakított Magyar Megújulás Pártja lett. A formáció két helyettes vezetője Rátz Jenő és Jaross Andor voltak.[110])

A nyilasoknak hosszú évekig nem volt hivatalos párt- és mozgalmi zászlajuk. Egyaránt használtak vörös alapon, fehér körben vagy rombuszban zöld nyilaskeresztes,[111] illetve vörös–fehér sávozású, zöld nyilaskereszttel ellátott zászlókat. Bár mindkét típust alkalmazták, általában az előbbit részesítették előnyben.[112] 1940. május 28-án, a Nyilaskeresztes Párt vezetőségi értekezletén indítványozta Cseh Ferenc (a párt akkori fő ideológusa), hogy állapítsák meg a hivatalos pártzászló kialakítását. Ötletét azonban Hubay Kálmán pártelnök ekkor még elvetette.[113] Végül 1942 novemberében egy körrendeletben rögzítették a „mozgalmizászló" és a pártzászló hivatalos kinézetét, pontos méreteit, használatának mikéntjét és a két tárgy közötti hierarchiát.

A harmadolt elosztású mozgalmi zászló rúd felőli részén lévő vörös mezőben, fehér rombuszban kapott helyet a zöld nyilaskereszt.[114] Létezett olyan változat is, amelyben a nyilaskereszt kiegészült egy középen elhelyezett fehér „H" betűvel. A zászló középső és lengő részén összesen kilenc vörös–fehér váltakozású sáv szerepelt.[115] A mozgalmi zászló (6. kép) tervét Szálasi már 1938. november 3-án felvázolta a börtönnaplójában,[116] színes rajzon ábrázolva a „szerinte »Árpádházi Béla király« címerpajzsának és harci zászlójának zöld nyilaskereszttel ellátott, stilizált változatát".[117] Természetesen sem I., sem II. Béla nem használt nyilaskeresztet, illetve III. és IV. Béla főleg a bizánci eredetű kettőskeresztet alkalmazták jelvényükként.

---

[109] Pártok lexikona i. m. 245.

[110] Az osztrák Dolfuss és a portugál Salazar mintájára a keresztény hivatásrendi állam megvalósítását tűzték ki célul. – *Paksa R.:* Magyar nemzetiszocialisták i. m. 230–231.

[111] Ez, a náci Németország birodalmi zászlajának kinézetét idéző kezdeti pártzászlóforma idővel a nyilas tisztségviselők karszalagján tűnt fel a „H" betűvel kiegészült nyilaskereszttel. – *Cs. Kottra Györgyi:* Magyar zászlók. A honfoglalástól napjainkig. Bp. 2011. 142.

[112] *Karsai László:* Szálasi Ferenc. Politikai életrajz. Bp. 2016. 262.

[113] *Karsai L.:* Szálasi Ferenc mozgalmának i. m. 59.; *Uő:* Szálasi Ferenc i. m. 262.

[114] „Zászló mérete: rúd 3 méter, zászlócsúcs 30 cm, zászlószövet 175x85 cm; zászlórudak barnára pácolandók vagy festendők. Zászlószövet lehet vászon vagy lobogószövet. [...] A piros és fehér csíkok szélességi mérete 9,5 cm" – MNL OL P 1351 3. tétel Szervezési szabályzat és körlevelek [d. n.] (a továbbiakban 3. t.), Nyilaskeresztes Párt, Pártépítés. Körrendelet a Mozgalmizászlók és Pártzászlók beszerzésére, felajánlására és felavatására. Valamennyi főkerület-, megye-, Tj. város-, járás-, megyei város- és községvezető testvérnek. Hűség Háza, 1942. nov. (a továbbiakban Körrendelet a Mozgalmizászlók és Pártzászlók beszerzésére) 243. lap.

[115] *Cs. Kottra Gy.:* Magyar zászlók i. m. 142.

[116] Szálasi rajzát a mozgalmi zászlóról közli *Karsai L.:* Szálasi Ferenc i. m. 409.; illetve *Uő:* Szálasi Ferenc mozgalmának i. m. 55.

[117] *Karsai L.:* Szálasi Ferenc i. m. 262.

A vörös alapon, fehér rombuszban zöld nyilaskeresztet megjelenítő, sávok nélküli zászló lett a hivatalos pártzászló, amely a hierarchiában alacsonyabban állt a mozgalmi zászlóhoz képest.[118] (A megmaradt, eltérő kinézetű régi zászlók ezentúl a párthelyiségek díszítésére szolgáltak.) A zászlórudak csúcsdíszéül a nyilaskeresztet tartó turulmadarat írták elő, a zászlószögeknek pedig a csúcs anyagának és színének megfelelő fémből kellett készülniük.[119] Részletesen leírták a zászlók felajánlásának, felavatásának, tartásának, megőrzésének és hordásának rendjét, továbbá pontos méreteket megadó ábrákat[120] is mellékeltek elkészítésükhöz.[121]

A karszalagok is a zászlókhoz idomultak. A fegyveres pártszolgálat karszalagja például a mozgalmi zászló kinézetéhez igazodott.[122] A váltakozó vörös–fehér sávokat idővel „Árpádsávosnak" nevezték. Érdekes, hogy még a nyilashatalom végóráiban is kiemelt jelentőséget tulajdonítottak a karszalagviselésre vonatkozó szabály betartásának. A szombathelyi járásvezető például 1945. március 11-én keltezett körrendeletében a következőkre hívta fel a figyelmet: „Árpádsávos karszalagot csak a parancsnoki vonalon működő tisztségviselők viselhetne[k]. [...] A női szervezetben még a vezető tisztségviselők sem hordhatnak Árpádsávos karszalagot. [...] az összes többi szakosztályvezetők, szaktisztviselők és irodai tisztségviselők [...] csak a pártkarszalagot hordhatják."[123] A szabály betartatására zöld színű, úgynevezett karszalagviselési igazolványt is rendszeresítettek, amelynek hiányában közigazgatási eljárást is indíthattak a „jogtalan karszalagviselésen" rajtakapott szervezeti tag ellen.[124]

A Nyilaskeresztes Párt – ifjabb Ostián Antal *Pártszervezéstani ismeretek* című munkája[125] alapján megírt és 1940. november 30-án véglegesített – „Szervezési

---

[118] A pártzászló „mérete: rúd 3 méter, zászlócsúcs 30 cm, zászlószövet 140x100 cm; zászlórudak barnára pácolandók vagy festendők. Zászlószövet lehet vászon vagy lobogószövet. A nyilaskereszt [...] ráfestve vagy rávarrva készítendő el." – MNL OL P 1351 3. t. Körrendelet a Mozgalmizászlók és Pártzászlók beszerzésére, 243. lap.

[119] Uo.

[120] Vektorgrafikus ábrán a mozgalmi zászlót lásd Wikimedia Commons / Thommy, https://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/4/4e/Flag_of_the_Hungarist_Movement_%28construction_sheet%29.svg (letöltés: 2025. jan. 29.), a pártzászlót lásd Wikimedia Commons / Thommy, https://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/2/26/Flag_of_the_Arrow_Cross_Party_%28construction_sheet%29.svg (letöltés: 2025. jan. 29.).

[121] MNL OL P 1351 3. t. Körrendelet a Mozgalmizászlók és Pártzászlók beszerzésére, 243–245. lap. A két zászlótípus gyakorlati használatához lásd Nyilas felvonulás az Andrássy úton a hatalomátvétel napján – repró pozitív fénykép. Ismeretlen fényképező, Bp. 1944. Magyar Nemzeti Múzeum Közgyűjteményi Központ (a továbbiakban MNMKK), Magyar Nemzeti Múzeum (a továbbiakban MNM), Történeti Fényképtár, leltári szám: 64.3249., https://gyujtemenyek.mnm.hu/hu/record/-/record/MNMMUSEUM1395788 (letöltés: 2025. júl. 18.).

[122] *Cs. Kottra Gy.:* Magyar zászlók i. m. 142.

[123] MNL OL P 1351 3. t. Nyilaskeresztes Párt Hungarista Mozgalom szombathelyi járás, 140/jv.-1945. VII. sz. Körrendelet. Szombathely, 1945. márc. 11. 275. lap hátulja.

[124] Uo. 276. lap.

[125] MNL OL P 1351 11. tétel Beszédek, előadások, kéziratok 1932–1945 (a továbbiakban 11. t.), No. 48. *Ifj. Ostián Antal:* Pártszervezéstani ismeretek, 4–8. lap.

Szabályzata" a párt jelvényét a következőképpen határozta meg: „középen 20 mm magas, felső szélen 17 mm széles pajzs, rajta piros–fehér[126] mezőben zöld nyilaskereszt".[127] A „H" betűvel kiegészítve ez lett később a Nyilaskeresztes Párt – Hungarista Mozgalom néven véglegesült formáció jelvénye is (7. kép). A Szervezési Szabályzat részét képező „Szervezésszaki iránytűben" megemlítették az úgynevezett ideiglenes pártjelvényt is, amelyet a „végleges párttaggá" avatandó „ideiglenesen felvett párttagok" viseltek „ünneplőben, zöldingben, a gomblyukban" a párt avató kihallgatásán.[128] Ennek kinézetét azonban nem taglalták. A párt pecsétje „köralakú, középen nyilaskereszttel; felirata köralakban: Nyilaskeresztes Párt és az illető szerv neve". Meghatározták azt is, hogy a párttagok hivatalos megszólítása a „Testvér!"; a párttisztségviselőké a tisztség megnevezése és a „Testvér" szó (például „Pártvezető Testvér!"); a párttagok egymás közti üdvözlésmódja pedig a „Nyujtott jobbkarnak a szemmagasságba való emelése és tartása, továbbá »Kitartás!« szó."[129]

A Szervezésszaki iránytűben a Nyilaskeresztes Párt által vezetett mozgalmat nem hungaristaként, hanem „magyar nemzetiszocialista népi Mozgalom"-ként aposztrofálták.[130] Külön figyelmet szenteltek annak is, hogy kitérjenek a Kárpát-medence magyarokon kívüli fő nemzetiségeire is: „A német, a tót, a rutén, az oláh, a rác, a horvát népcsoportok megszervezése a Nyilaskeresztes Pártban külön tagozatokban mint népi egység történik. Az egyes népcsoportok pajzsjelvénye népi színeikből alakul."[131] Bár nem ismeretesek a felsorolt nemzetiségek számára elkészített nyilaskeresztes jelvények, Széll Sándor 1941-ben megjelent *Városaink neve, címere és lobogója* című műve alapján elképzelésünk lehet arról, hogy miként nézhettek volna ki ezek. A könyvben ugyanis Széll javaslatot tett a történelmi Magyarország területén élő nyelvi nemzetiségek trikolórjának összeállítására (a vörös–fehér–fekete a németeket, a vörös–fehér–kék a szlávokat, a vörös–sárga–kék a románokat jelképezte volna).[132]

A nyilasok elképzelése Európáról és viszonyuk a külföldi nemzetiszocialista irányzatokhoz a jelképvilágukban is tükröződött. Ezen körök „összefogásának"

---

[126] Tehát nem heraldikailag írták le jelvényük színeit, holott azt „pajzsra" helyezték. A címertani leírás szerint vörös és ezüst mázak szerepelnének.

[127] Színes vektorgrafikus képen a Nyilaskeresztes Párt jelvényét lásd Emblem of the Arrow Cross Party. Wikimedia Commons / Thommy, https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Flag_of_the_Hungarist_Movement.svg#/media/File:Emblem_of_the_Arrow_Cross_Party.svg (letöltés: 2024. nov. 26.).

[128] MNL OL P 1351 3. t. Nyilaskeresztes Párt, Szervezési Szabályzat. Bp., 1940. nov. 30. (a továbbiakban Nyilaskeresztes Párt, Szervezési szabályzat). Szervezésszaki iránytű, 228. lap.

[129] MNL OL P 1351 3. t. Nyilaskeresztes Párt, Szervezési Szabályzat. A. A szervezés alapja, 152. lap.

[130] MNL OL P 1351 3. t. Nyilaskeresztes Párt, Szervezési Szabályzat. Szervezésszaki iránytű, 212. lap.

[131] MNL OL P 1351 3. t. Nyilaskeresztes Párt. Szervezési Szabályzat. A. A szervezés alapja. 152. lap.

[132] *Széll Sándor:* Városaink neve, címere és lobogója. Bp. 1941. 57. Szálasi elképzelését az ún. Kárpát-Duna-Nagy-Hazáról (Nagymagyarország kiegészülve Bosznia-Hercegovinával) etnikai térképen lásd *Nicholas M. Nagy-Talavera:* The Green Shirts and the Others. A History of Fascism in Hungary and Rumania. Stanford, California 1970. 117.

szimbolikus megjelenítése az 1941 júniusában kitört német–szovjet háború idején született meg. A *Magyarság* 1940. november 23-i számának címlapján először megjelent „A magyar néppel a magyar népért: az új Európa útján" szlogen, majd 1941. július 23-tól feltűnt egy koszorúval övezett „V" betű is (8. kép); végül pedig 1941. július 30-tól egy olyan jelképet is közöltek, mely a földgolyó Európát mutató felét „V" betűvel és „Europa" felirattal pajzson ábrázolta (9. kép). A koszorúval övezett „V" betű (igaz más kinézettel) az Andrássy út 60. szám alatti pártház bejáratára is felkerült.[133] Ez a szimbólum „Európa kultúrnépeinek V-mozgalmát", vagyis – nemzetiszocialista megfogalmazásban – „a pestisnél is pusztítóbb, Ázsiában kivirágzott zsidó téboly: a bolsevizmus ellen" német vezetéssel Európáért folyó harcot és végül győzelmet (Victoria) volt hivatott jelképezni.[134] A „V"-mozgalom propagandája – az erről szóló cikk írója szerint – erőteljesen jelen volt Hollandiában, Franciaországban és Norvégiában is.[135] „A magyar néppel a magyar népért: az új Európa útján" jelmondattal kapcsolatban 1941-ben vita alakult ki Szálasi és Rupprecht Olivér között, amelyről Hubay Kálmán Vöröskő utcai lakásán beszélgettek. Szálasi ugyanis arra kérte Rupprechtet, hogy inkább „A Nemzettel a Nemzetért" szlogent tegye a címlapra, ám erre Rupprecht nem volt hajlandó.[136]

1941. szeptember 14-én Pálffy Fidél – megbontva a nyilas egységet – saját pártot alapított Magyar Nemzetiszocialista Párt néven, amelynek 1942-es plakátján a „magyar nemzeti szociálista mozgalmat" hirdetve, jelképként a csőrében szablyát, karmai közt koszorúval övezett nyilaskeresztet tartó turulmadarat tüntették fel.[137] Szűts Iván ugyanekkor Nemzeti Tábor – Magyar Szocialista Mozgalom elnevezésű gyűjtőpártot hozott létre a kiábrándult nyilasok számára.[138] Szintén 1941 szeptemberében alakult meg a Magyar Megújulás Nemzetiszocialista Pártszövetség Pálffy Magyar Nemzetiszocialista Pártja és Imrédy Magyar Megújulás Pártja képviselőinek részvételével és Rátz Jenő vezetésével.[139] Az ekkoriban Pálffyék és Imrédyék oldalára álló *Magyarság* 1941. október 2-i számának címoldalán a fekete színű nyilaskereszt mellett feltűnt Imrédy Béla Magyar Megújulás Pártjának logója is, amelyen keresztet formázó kard, két „M" betű és sávozott pajzs szerepelt. Az újság 1943. június 27-ig ezzel az ábrával jelent meg a címlapján. A Magyar Megújulás Pártja jelvényének kinézete két alkalommal, 1941. október 7-én és október 8-án is módosult.

---

133 Lásd Nyilaskeresztes Párt székháza, ma Terror Háza Múzeum (a 20. századi diktatúrák áldozatainak emlékére létrehozott múzeum). Bp. VI., 1944. Fortepan / Fortepan, képszám: 200884.
134 *Sz. n.:* „V". Magyarság, 1941. július 22. 1.
135 Uo.
136 Erről részletesen lásd MNL OL K 750 Hungarista napló, 2. köt. 14. (hátoldalán: 152.)–15. (hátoldalán: 153.) lap.
137 *Paksa R.:* Magyar nemzetiszocialisták i. m. 228–229.
138 Uo. 229.
139 Uo. 234.

1943 júliusától a Magyar Megújulás Pártja logóján kívül Pálffyék koszorús nyilaskeresztet fogó, csőrében szablyát tartó turulmadár jelvénye is helyet kapott a lap címoldalán,[140] egészen 1944. április 30-ig. A fennállása alatt végig fekete-fehér kivitelezésű *Magyarság* 1944. május 2. és 4. közötti számai heraldikailag bíbor színjelzésű, a május 5. és az augusztus 24. közöttiek pedig zöld színjelzésű nyilaskereszttel jelentek meg a címlapon, miközben a Magyar Megújulás Pártja és Pálffyék logóját kivették az első oldalról. 1944. augusztus 25-től viszont már csak az „Europa" feliratú, „V" betűvel kiegészített pajzsot tüntették fel rajta.

Nyilaskeresztes Párt – Hungarista Mozgalom

A „pártviszonyok átrendeződésének" idején Szálasiék sajtójához a *Pesti Ujság* című napilap,[141] a *Magyarság Utja*[142] című hetilap és *A Nép* című újság[143] tartozott.[144] 1942 februárjának végén Hubay Kálmán és Ruszkay Jenő kilépve a Nyilaskeresztes Pártból, a Magyar Megújulás Nemzetiszocialista Pártszövetséghez csatlakoztak.[145] Ezt követően a Szálasi vezette formáció 1942. február 24. és 1944. augusztus 24. között Nyilaskeresztes Párt – Hungarista Mozgalom néven működött.[146] 1942 nyarára tehát Szálasi pártja jelentősen meggyengült, hiszen még a fő ideológus, Málnási Ödön is Imrédyék pártszövetségéhez csatlakozott.[147]

1943-ban Szálasiék célja az volt, hogy az Imrédy–Pálffy-féle pártszövetséget „szalonnyilas társaságként", míg magukat a „kisemberek pártjaként" állítsák be. Napilapjukat, a *Pesti Ujság*ot 1943. március 16-án betiltották, azonban

---

[140] Lásd Magyarság, 1943. július 7. 1.

[141] Ennek az újságnak a címlapján 1940. október 5-től jelent meg a fekete színű nyilaskereszt.

[142] Az újság 1939 márciusától egy ideig a „Keresztény Nemzetiszocialista Front. Nemzeti Front" (Nemzeti Front és Matolcsy-Meizler párt) orgánuma volt. – Magyarság Utja, 1939. március 12. 1. A címlapon 1939 júliusa és 1940 februárja között szerepelt fekete színű nyilaskereszt. – Magyarság Utja, 1939. július 30. 1.; uo. 1940. február 15. Majd jelkép nélküli címlapok következtek, egészen 1940 októberéig, amikor ismét feltűnt a nyilaskereszt. – Magyarság Utja, 1940. október 18. 1. A következő évtől már a Nyilaskeresztes Párt jelvényével (a pajzs alapszíne heraldikailag zöld [!] színjelölésű, az ezüst [fehér] körben a nyilaskereszt fekete színű) adták ki a lapot. – Magyarság Utja, 1941. január 24. 1. Az év júliusától a koszorús „V" betű is szerepelt rajta. – Magyarság Utja, 1941. július 25. 1. 1942 júliusának végétől 1944 júliusáig pedig már csak két koszorús „V" betűvel, pártjelvény nélkül jelent meg a lap. – Magyarság Utja, 1942. július 17. 1.; uo. 1944. július 1. 1. Az 1944 augusztusában újraindított lapon már nem volt szimbólum. – Magyarság Utja, 1944. augusztus 3. 1.

[143] Az addig csak „Politikai hetilap"-ként megjelenő kiadvány alcíme az 1942-es év első három számánál módosult „Nemzetiszocialista gazdasági és politikai hetilap"-ra. – A Nép, 1942. január 1. 1.; uo. 1942. január 8. 1.; uo. 1942. január 15. 1. Ezt követően alcím nélkül jelent meg az újság, amelynek címlapján egyáltalán nem szerepelt szimbólum.

[144] *Paksa R.:* Magyar nemzetiszocialisták i. m. 235.

[145] Pártok lexikona i. m. 246.

[146] MNL OL K 750 Hungarista napló, 1. köt. 3. lap.

[147] *Paksa R.:* Magyar nemzetiszocialisták i. m. 237.

szeptember 19-én Bornemisza Gábor átadta számukra a *Reggeli Magyar Szó*t, mely ettől kezdve *Összetartás* címmel jelent meg, és a Nyilaskeresztes Párt hivatalos napilapjává vált.[148] A lap első évfolyamának címlapjain zöld színjelzésű nyilaskereszt szerepelt.[149] A második évfolyam számain 1944. augusztus 24-ig középen, az újság címe alatt a Nyilaskeresztes Párt jelvényét,[150] kétoldalt pedig a koszorús „V" betűt tüntették fel. Augusztus 25. és október 15. között jelképek nélkül jelent meg a napilap, majd október 18-tól ismét visszatért a pártjelvény és kétoldalt a koszorús „V" betű.[151] A december 24-i szám címlapján a pártjelvényben lévő nyilaskeresztet a hungarista mozgalmat jelölő „H" betű egészítette ki.[152]

A német megszállást (1944. március 19.) követően nem valósult meg a németbarát és a szélsőjobboldali magyar pártok egyesítése, ugyanakkor a Nemzetiszocialista Pártszövetség is megszűnt. Imrédy pártja megerősödött, és a szintén Imrédy-féle Keleti Arcvonal Bajtársi Szövetség (KABSZ) képviselte és propagálta legerőteljesebben a háború melletti végső kitartást.[153] A Sztójay-kormány[154] teljes mértékben kiszolgáltatta a magyar katonákat és a magyar zsidóságot a németeknek, az ország javait (természeti kincsek, ipari kapacitás, infrastruktúra, mezőgazdasági termények) pedig a Német Birodalom rendelkezésére bocsátotta. Imrédy Béla magyar állami tulajdonba kívánta volna venni a deportált magyar zsidók vagyonát, ezért felhasználva zsidó származását, megbuktatták. Miniszterségéről, pártja és a KABSZ vezetéséről 1944. augusztus 7-én mondott le.[155] 1944. augusztus 24-én – Jobbágy Lajos megfogalmazása szerint – „a beteg miniszterelnök távollétében, reakciós erők nyomására" a Sztójay-kormány feloszlatta a Nyilaskeresztes Párt – Hungarista Mozgalmat. Ennek következtében 1944. augusztus 25. és október 15. között a Hungarista Mozgalom újra illegalitásba vonult.[156]

A hungarista állam felségjelvényei és Szálasi szimbólumrendszerének véglegesítése

Miután Horthy Miklós 1944. október 16-án lemondani kényszerült, a hatalom Szálasi Ferenc kezébe került, aki megalakította a Nemzeti Összefogás Kormányát.

148 Uo. 251.
149 Összetartás, 1943. szeptember 19. 1.; uo. 1943. december 31. 1.
150 Ennek „színjelölése" viszont heraldikailag hibás: a vörös pajzsot feketének, a zöld nyilaskeresztet bíbornak jelölték.
151 A december 23-i számig.
152 Címertani színjelölés szerint a pajzs alapszíne és a nyilaskereszt fekete, a „H" betű pedig ezüst (fehér).
153 *Paksa R.:* Magyar nemzetiszocialisták i. m. 272.
154 Sztójay Döme kormánya (1944. március 22. – augusztus 29.).
155 *Paksa R.:* Magyar nemzetiszocialisták i. m. 275–276.
156 MNL OL K 750 Hungarista napló, 1. köt. 3. lap.

A Szálasi-kormányzat 1944 decemberében alkotta meg a saját jelképeit is szerepeltető állami címert, amelynek használata az ellenőrzése alá került országrészben 1945. január 27-től vált hivatalossá. A koronás kiscímert vörös „H" betűvel ellátott zöld nyilaskeresztre helyezték (1. kép)[157] – ez a jelkép sugarakkal és a „Magyarország Nemzetvezetője" szöveggel kiegészülve Szálasi állampecsétjén is szerepelt (10. kép).[158] 1945. január 6-tól „hivatali tiszteletadást" is rendszeresítettek a közszolgálati alkalmazottaknak: „szolgálatuk körében hivatali tiszteletadásukat (köszöntésüket) a jobb kar előrelendítésével és akként nyilvánítsák, hogy a köszöntés szava »kitartás«, viszonzása »éljen Szálasi« legyen".[159] Ezt a köszönési formulát február 15-től az oktatási intézményekben is kötelezővé tették.[160] Február 23-tól pedig már magának a „hungarista" és a „hungarizmus" kifejezéseknek a használatát is nemzetvezetői engedélyhez kötötték az intézmények, vállalatok és sajtóorgánumok számára.[161]

Az immáron pajzstartóvá vált nyilaskereszt eredetét a nyilaskeresztesek/nyilasok/hungaristák már a kezdetektől fogva az Árpád- és az Anjou-korig próbálták visszavezetni. Valamennyi szélsőjobboldali irányzat a honfoglalás időszakára és az Árpád-korra fókuszált szimbólumpolitikájában. Böszörmény mozgalmának jelvényében már feltűnt a turulmadár, míg Meskóék a nyilaskeresztet II. András, illetve I. (Nagy) Lajos király jelképének tekintették. Szálasiék a nyílvégű kereszt történeti előképének a 14. századi *Magyar Anjou-legendárium* Szent László-ábrázolásain látható keresztet tartották.[162] Ez természetesen szakmailag teljesen megalapozatlan volt,[163] ahogy az a Szent László vagy a II. András uralkodásának idejéből származó,

---

[157] Színes vektorgrafikus ábrán lásd Coat of arms of Hungary as used by the Government of National Unity between 27 January and 7 May 1945 (Hungarian arms on red „H" on Arrow Cross emblem), Wikimedia Commons / Thommy, https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Coat_of_arms_of_Hungary_(1945;_monochrome).svg#/media/File:Coat_of_arms_of_Hungary_(1945).svg (letöltés: 2025. okt. 22.).

[158] A m. kir. minisztérium 23/1945. M. E. sz. rendelete a magyar állami címer és az állampecsét leírásáról szóló 3.970/1915. M. E. sz. rendelet kiegészítése tárgyában. Hivatalos Közlöny, 1945. január 27. Sopron 1–2.

[159] A m. kir. minisztérium 50/1945. M. E. sz. rendelete hivatali tiszteletadás (köszöntés) rendszeresítése tárgyában. Hivatalos Közlöny, 1945. január 6. Sopron 3.

[160] A m. kir. vallás- és közoktatásügyi miniszter 600/1945. V. K. M. sz. rendelete a tanulók tiszteletadása (köszöntése) tárgyában. Hivatalos Közlöny, 1945. február 15. Sopron 2.

[161] A m. kir. minisztérium 420/1945. M. E. sz. rendelete a „hungarista" vagy a „hungarizmus" elnevezés használatának engedélyhez kötése tárgyában. Hivatalos Közlöny, 1945. február 23. Sopron 1–2.

[162] Lásd 1. A király kereszttel védekezik a démon ellen; 2. Szent László harca a kunokkal; 3. Szent László megsebesül; 4. Szent László birkózik a kunnal, akinek lábát a lány elvágja. – MNMKK Országos Széchényi Könyvtár (a továbbiakban OSZK), Virtuális kiállítások, Magyar Anjou Legendárium – képtár, 52. kép, https://www.oszk.hu/sites/default/files/virtualis_kiallitasok/harom_kodex/siteeszkoz/kepek/kiallit/virtualis/3kodex/mal/n53.jpg (letöltés: 2024. okt. 28.).

[163] *Berényi Iván:* A „Szálasi-címer". Rubicon 26. (2015) 4. sz. 73.

keresztet ábrázoló pénzérméken is látható.[164] Málnási Ödön *Magyarország története* című írásának egyik részlete szerint a Kárpát-medencei honfoglalást követően a „megszállott földeket a [magyar – A. Z. M.] nemzetségek közös tulajdonban, földközösségben birtokolták, és a nemzetségtagok sorshúzással, nyílhúzással évenként felosztották maguk között az egyenlő értékű kaszálókat és szántókat /nyilas-földek/".[165] A „nyilazás", vagyis a földek sorshúzással történő szétosztásának gyakorlata valóban létezett (első írásos adata a 11. századból való), azonban az így felosztott területek megnevezése inkább a „falu nyila", a „falu nyílföldje" vagy „nyílföld" volt.[166] A „nyilas-föld" elnevezés Málnási tudatos szimbólumpolitikájával magyarázható.

A már német területen tartózkodó Szálasi Ferencet 1945. május 5-én vetették fogságba az amerikai csapatok,[167] majd október 3-án Magyarországra szállították.[168] A párt egykori székházának, az Andrássy út 60. szám alatti épületnek a pincezárkájában raboskodva, 1945. október 24-i naplóbejegyzésében foglalta össze gondolatait a politikai jelképeiről. Ebben kifejtette, hogy a hungarista lobogó az Árpád-házi lobogóra utal, s hogy a „nyilaskereszt és a hungarista lobogó ősi történelmi magyar jelvények. Szent László a pajzsán nyilaskeresztet hordott, innen vettük át."[169] Természetesen Szent Lászlónak semmi köze sem volt a nyilaskereszthez, ráadásul uralkodása idején Magyarországon még nem létezett a pajzson feltüntetett megkülönböztető jelek, szimbólumok (címerek) használatának gyakorlata. Szálasi 1945 novemberében a Hungarista Mozgalom „felségjelvényeit" is számbavette, sőt új szimbólumokat is bevezetve, gondolatban át is tervezte azokat. A „Hungarista színekben Árpád-házi" lobogó (valószínűleg a mozgalmi zászlóra célzott)[170] esetében megkülönböztette annak két oldalát. Új jelképnek szánta az úgynevezett Hétágú Hungarista Csillagot, amely a lobogó egyik oldalán magában foglalta volna a nyilaskeresztet a „H" betűvel, a másik oldalon viszont a nyilaskereszten belül kapott volna helyet a „H" betűvel. A vörös alapszínű „zászló" (valószínűleg a pártzászlóra

[164] A Szent László uralkodása (1077–1095) alatt használt dénárváltozatot lásd MNMKK MNM Éremtár B., leltári szám: 51B.922.3., https://gyujtemenyek.mnm.hu/hu/record/-/record/MNMMUSEUM1707669 (letöltés: 2025. aug. 4.). A II. András uralkodása (1205–1235) időszakában használt dénárváltozatokat lásd uo. leltári szám: 19B.1899.211., https://gyujtemenyek.mnm.hu/hu/record/-/record/MNMMUSEUM1844096 (letöltés: 2025. aug. 4.); illetve uo. leltári szám: 121.1896.2., https://gyujtemenyek.mnm.hu/hu/record/-/record/MNMMUSEUM1846668 (letöltés: 2025. aug. 4.).
[165] MNL OL P 1351 11. t. No. 47. *Dr. Málnási Ödön:* Magyarország története, 1. lap.
[166] Bővebben lásd *Török Katalin:* nyilazás (szócikk). In: Magyar Néprajzi Lexikon IV. N–Sz. Főszerk. Ortutay Gyula. Bp. 1981. 57–58.
[167] *Paksa R.:* Szálasi Ferenc és a hungarizmus i. m. 175.
[168] Uo. 179.
[169] Szálasi Ferenc naplói 1942–1946. Közread. Karsai László. Bp. 2016. 296.
[170] A vexillológia megkülönbözteti egymástól a „zászló" és a „lobogó" fogalmát, amelyeket a magyar köznyelvben gyakran egymás szinonimáiként használnak. A zászlót rúdhoz erősítik, míg a lobogót kötéllel vonják fel őrfára vagy oszlopra. – *Horváth Zoltán:* A zászlók kialakulása és fejlődése a kezdetektől napjainkig. Bp. 1995. 7.

gondolt) szintén két, egymástól eltérő oldallal rendelkezett volna: egyik oldalon a „H" betűs nyilaskereszttel, másik oldalon a „H" betűs hétágú hungarista csillaggal. Az úgynevezett mozgalmi jelvény esetében – amelynek négy fokozatát is megadta – a „H" betűs nyilaskeresztet napkorongban ábrázolta volna.[171] A „társadalmi rétegek" „felségjelvényeit" is meghatározta. Eszerint a parasztságot a sarló és búzakalász, a munkásságot a kalapács és pöröly, az értelmiséget két pálmaág, a nőket két rózsa és középen egy rózsabimbó, a gyermekeket öröklánggal és babérral körülfont szív, az ifjakat kard és fáklya, míg a katonákat két kard jelképezte volna. Az úgynevezett Világközösség[172] jelvényéről csak annyit jegyzett fel, hogy „a Gondolatok jegyzékének szövegközi részében már lefektetve".[173] Ezenkívül a Hungarista Mozgalom „rendjeleit" is kidolgozta.[174]

Összegzés

Az úgynevezett nyilaskereszt megjelenésének, ábrázolásmódjainak, valamint az egyéb – elsősorban Szálasi körében használatos – szimbólumoknak az áttekintése bepillantást enged a nyilas, illetve hungarista formációk gondolkodásmódjába. A magyar nemzetiszocialista irányzatok által alkalmazott jelképek és öltözékek alakulásának nyomon követése pedig láthatóvá teszi az egymáshoz és a példaként szolgáló nácizmushoz fűződő viszonyukat is. Kezdetben a német mintához igazodtak mind a horogkereszt használata, mind az öltözködés módja tekintetében. A szvasztika betiltása után a Böszörmény- és a Meskó-féle csoportosulás egymástól eltérő kereszttípust választott, ami a két irányzat politikai orientációjának különbségeire is rávilágít: míg a kaszáskereszt a parasztság és általában a legalsóbb társadalmi rétegek megszólítására irányult, addig Meskóék Nagy-Magyarországos jelvényei, majd maga a nyilaskereszt is elsősorban a területi revízió igényét hangsúlyozták. A kaszáskeresztes mozgalom elhalványulásával, majd megszűnésével, valamint a nyilas irányzatok térnyerésével megindult a nyilaskereszt jelkép széleskörű alkalmazása és formavilágának fejlődése. Hamarosan a magyar nemzetiszocialisták

[171] A napkorongban ábrázolt („H" betű nélküli) nyilaskeresztet (1939) lásd A Nyilas Lap- és Könyvkiadó Vállalat Rt. részvénye 10 pengőről. Klösz György és Fia nyomda. Bp., 1939. júl. 21. MNMKK MNM Éremtár D., leltári szám: 96.15.1., https://gyujtemenyek.mnm.hu/hu/record/-/record/MNMMUSEUM1697174 (letöltés: 2025. júl. 22.).

[172] Szálasi röviden a következőt írta a Világközösségről: „a világ kommuniója [sic!] – egészen biztosan be fog következni, de már az új világnézet alapján, melynek lényegbeli és alapvető igazságait a Hungarizmus tárta fel, és tárja az emberiség elé" – Szálasi Ferenc naplói i. m. 459.

[173] Uo. 500–501.

[174] A következő kategóriák lettek volna: 1. Nyilaskereszt Rend: fegyveres Nemzet Rendje; 2. Hungarista Csillagrend: dolgozó Nemzet Rendje; 3. Kőrösi Csoma Sándor Érdemrend: a Kultúrnemzet Rendje. Hat osztályát adta meg ezeknek, alulról felfelé haladva: bronz, ezüst, arany, nagyezüst, nagyarany, ékköves nagyarany. – Uo. 501–502.

egyezményes szimbólumává és – a „H" betűvel kiegészülve – a hungaristák megkülönböztető jelvényévé vált. Szálasiék idővel egyre nagyobb jelentőséget tulajdonítottak az általuk használt jelképeknek. Kezdetben ugyanis nem tartották fontosnak a jelvények, zászlók pontos meghatározását és használatuk szabályozását. Pártjuk és mozgalmuk támogatottságának növekedésével, valamint tagságuk, támogatói körük és szervezettségük erősödésével azonban szimbólumaikra is egyre több figyelmet fordítottak. Hatalomra jutásuk után pedig az állami reprezentációba és a közigazgatásba is igyekeztek bevezetni, illetve be is vezették ezeket a jelképeket és szimbolikus gesztusokat. A nyilas/hungarista szimbólumpolitika – amellett, hogy újonnan létrehozott jelvényeket ősinek állított be – magyar nemzeti és történeti jelképeket sajátított ki, értelmezett félre és használt fel új szimbólumok legitimálására, valamint a nyilas identitás erősítésére. Ez az eljárás mai napig terhet jelent az utókor számára, hiszen a jelképek tudatos félremagyarázása és ideologikus felhasználása a társadalom politikai célokat szolgáló megosztásához is hozzájárulhat.[175]

A horogkereszt számos könyv és tanulmány témája, különösen a nemzetközi szakirodalomban. Ugyanakkor hiánypótló lenne egy olyan monográfia, mely részletekbe menően vizsgálja az 1918 és 1945 közötti európai szélsőjobboldali irányzatok jelképhasználatát, azok változását, és ezek összehasonlító vizsgálatát is tartalmazza. Válaszra vár az a kérdés is, hogy miért nem vált a szvasztika egyezményes nemzetközi nemzetiszocialista jelképpé, ellentétben például a kommunizmus szimbólumával, a vörös csillaggal. A magyar nemzetiszocialistáknak – amint az a fentiekből kiderült – a horogkereszt betiltása után kellett más jelképet keresniük. Szintén érdemes lenne feltárni a koszorúval övezett „V" betűs jelkép elterjedésének, ismertségének és elfogadtatásának történetét. Emellett célszerű volna átfogó módon vizsgálni a korszak valamennyi magyarországi szélsőjobboldali, sőt a többi meghatározó ideológiai irányzat jelképrendszerét is, különös tekintettel azok alakulására, egymásra gyakorolt hatására, alkalmazására és eszmei tartalmára. Mindez lehetőséget adna arra, hogy pontosabb képet alkossunk a politikai propaganda érzelmekre ható működéséről és az embereket befolyásolni, fanatizálni képes erejéről.

[175] Az árpádsávos zászló történetét átfogóan, a leggyakrabban felmerülő kérdéseket is tisztázva feldolgozta *Pandula Attila:* Fejezetek az „árpádsávos" zászló és lobogó történetéből. In: A szimbólumok üzenete. A jogi kultúra jelképei: eljárások, szokások, formák és tárgyak. (ELTE Jogi Kari Tudomány 14.) Szerk. Mezey Barna. Bp. 2011. 383–392.

Függelék

1. kép A hungarista állam címere, az úgynevezett Szálasi-címer (1945)

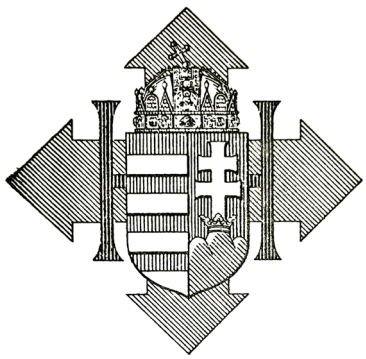

Forrás: MNMKK OSZK / Hivatalos Közlöny, 1945. január 27. Sopron 2.

2. kép A Böszörmény Zoltán-féle Nemzeti Szociálista Magyar Munkáspárt horogkeresztes mozgalmi jelvénye (1932–1933)

Forrás: MNMKK OSZK / Nemzeti Szociálista, 1932. december 14. 1.

3. kép A Meskó Zoltán-féle Nemzeti Szocialista Magyar Földmíves- és Munkáspárt horogkeresztes jelvénye (1932)

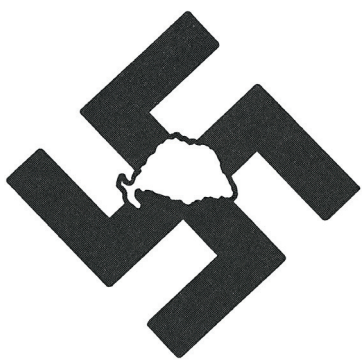

Forrás: MNMKK OSZK / Pesti Ujság, 1932. július 3. 1.

4. kép A Meskó Zoltán-féle Nemzeti Szocialista Magyar Földmíves- és Munkáspárt nyilaskeresztes (heraldikailag nyílvégű keresztes) jelvénye (1933)

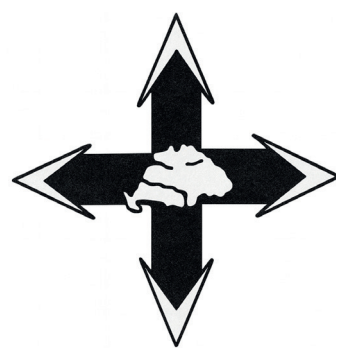

Forrás: Arcanum Újságok / Esti Kurir, 1933. október 5. 4.

5. kép A Szálasi Ferenc-féle Magyar Nemzetiszocialista Párt – Hungarista Mozgalom nyilaskeresztes (heraldikailag háromszögvégű keresztes) jelvénye (1939)

Forrás: Holnap, 1939. január 23. 1.

6. kép Szálasiék mozgalmi zászlaja a „Hungarista eszme” feliratú tankon (propagandaanyag, 1939)

Forrás: Összetartás, 1939. január 22. 7.

7. kép A Nyilaskeresztes Párt – Hungarista Mozgalom jelvénye plakáton (1944)

Forrás: Fortepan / Lissák Tivadar. Budapest. 1944. Képszám: 72843

8. kép A koszorúval övezett „V” betű (1941)

Forrás: Arcanum Újságok / Magyarság, 1941. július 23. 1.

9. kép A Földet ábrázoló, „Europa” feliratú, „V” betűs pajzs (1941)

Forrás: Arcanum Újságok / Magyarság, 1941. július 30. 1.

10. kép Szálasi Ferenc állampecsétje (1945)

Forrás: MNMKK OSZK / Hivatalos Közlöny, 1945. január 27. Sopron 2.

THE HISTORY OF THE ARROW CROSS AND OF OTHER HUNGARIST SYMBOLS

By Zoltán Máté Albert

SUMMARY

Early in 1945 the Hungarist leadership under Ferenc Szálasi introduced a new state coat of arms in that part of Hungary where their power still held sway: onto the symbol of the Arrow Cross Party – Hungarist Movement, an arrow cross forming a capital „H” as a supporter was placed the small arms with the Crown. It was for the first time that the symbol of a political party or movement was featured in the Hungarian state coat of arms. The symbol of the arrow cross was born after the use of the swastika, now the symbol of a foreign state (the German Empire) had been banned from September 1933. Most of the Hungarian national socialist movements consequently adopted the use of the arrow cross, which could be interpreted as implying connections with the conquering ancestors and the state-founding kings of the Árpád dynasty. Following the history of events, the paper presents the symbols, vestments and salutation forms of the Hungarist movements, before all those that were connected to Ferenc Szálasi.

Törő László Dávid

VÖLKISCH TUDOMÁNYOSSÁG OTTO-ALBRECHT ISBERT MUNKÁSSÁGÁBAN*

Otto-Albrecht Isbert (1901–1986) neve jól ismert a magyarországi németség, valamint a földrajz és történelem diszciplínák történetével foglalkozók körében.[1] Isbert először a Berlini Magyar Intézet, majd a stuttgarti Német Külföldkutató Intézet (Deutsches Ausland-Institut) munkatársaként a magyarországi németek történelmét, földrajzi elhelyezkedését, kulturális szokásait kutatta. Többször járt Magyarországon, és munkásságának hazai recepciója rendkívül élénk volt. Tanulmányomban új források és szempontok bevonásával elemzem Isbert munkásságát, és külön kitérek eddig kevésbé ismert tudományos vitáira, életének homályosabb epizódjaira is (például arra, hogy vajon miért lett a német tudósból a második világháború után nemzetközileg ismert jógaoktató). A téma feldolgozása historiográfiai, tágabb értelemben vett tudástörténeti adalékokat nyújt, és a tudományok, tudománypolitikák transznacionális összefüggéseire is felhívja a figyelmet. A következőkben részletesen áttekintem Isbert munkásságát, szakmai vitáit, emellett főbb műveinek gondolati rekonstrukciójára is törekszem. Ez az eljárás a historiográfia konzervatívabb megközelítését jelenti, és hagyományos forrásbázisra (művek, recenziók, levelezés) épül. Ezt a vizsgálatot néhány, a témakörben használatos korabeli német metafora és fogalom elemzésével egészítem ki, miközben olyan problémákra hívom fel a figyelmet, amelyek árnyalhatják a *völkisch* tudományokról folyó hazai és nemzetközi diskurzust.[2] Végezetül új források bevonásával Isbert kevésbé ismert, 1941 utáni magyarországi tevékenységére is kitérek.

Isbert első könyve és a hazai recepció

Az elzász-lotaringiai Hagenauban született Isbert – talán a határközeliség élménye által befolyásolva – földrajztudományokat tanult a Grazi Egyetemen, ahol két jelentős osztrák földrajztudós, Robert Sieger és Marian Sidaritsch tanítványa volt. A dunántúli németséggel foglalkozó kutatását 1925-ben kezdte el, ám

* A tanulmány elkészítését a Bolyai János ösztöndíj (BO/00246/23/2) támogatta.

[1] Isbert magyarországi tevékenységét újabban részletesen elemezte *Jankó Ferenc:* Burgenland földrajzi felfedezése. Tudomány, geopolitika és identitás a két világháború között. (Magyar Történelmi Emlékek. Értekezések) Bp. 2021. 128–144.

[2] Völkisch tudományokon olyan interdiszciplináris kutatásokat értek, amelyek középpontjában az államnemzettel szemben a népi nemzet fogalma állt, s célja az így felfogott nép felkutatása. Bár a gyökerek a 19. századig nyúlnak vissza, az irányzat a két világháború között kapott igazán erőre az első világháborút követő területrendezések következtében.

egy kirívóan szerencsétlen körülmény következtében (mindkét tanára elhunyt 1926-ban) eredményeinek publikálása 1931-ig húzódott, amikor viszont már a Berlini Magyar Intézet munkatársa volt.[3] Isbert alkalmazása az intézetben egy Németország felé tett gesztus volt a magyar kultúrpolitika részéről, ám ottani tevékenységét konfliktusok sora jellemezte: a német tudós különösen Farkas Gyula igazgatóval került összetűzésbe. Az intézményes kontextust azért érdemes figyelembe venni, mert többen úgy értelmezték Isbert első könyvét (*Das südwestliche ungarische Mittelgebirge*), mintha az az intézet hivatalos álláspontja lett volna, ami kisebb kultúrpolitikai botrányt okozott. Egy másik értelmezési keret a könyv jelentőségének megértéséhez a magyarországi németség korabeli helyzete. A nagy port kavart munka már a címével jelezte az általa felvetett probléma összetettségét és a határozott irányát is: a németség és külön a paraszti (be)település vizsgálatát egy adott földrajzi egységen belül.[4] 1920 után a magyarországi németség többsége vidéken, falvakban élt. Ennek megfelelően legjelentősebb képviseleti szervük, az 1924-ben létrehozott Magyarországi Német Népművelési Egyesület (MNNE) tevékenysége[5] is döntően ezekre a területekre koncentrált, ami emlékezetpolitikájában is megnyilvánult: a 17–19. századi német betelepülések a magyarországi német szervezetek, folyóiratok és kalendáriumok kedvelt témái voltak.[6] Isbert könyve tehát jól beleillett a hazai németség identitásépítő folyamataiba (még ha ezt az építkezést a MNNE mérsékelt politikájához képest radikálisabban is képzelte el), és várható volt, hogy katalizálja az ezzel kapcsolatos diskurzust.

A szerző első és egyben legfontosabb könyvének célja az volt, hogy merőben új fogalmak alkalmazásával kihívást intézzen a korabeli magyar földrajzi és történeti tudás irányába. A kisebbségekről szólva kerülte a „nemzetiség" kifejezést, és a „népcsoportot" használta helyette, hogy az állami kötelékek jelentőségét elhomályosítsa. A „nemzet" fogalmának legitimitását is megkérdőjelezte: Isbert egy helyen azt jósolta, hogy a jövőben el fogja veszíteni vonzerejét, és mindössze

[3] 1928 májusától dolgozott tanársegédként az intézményben. Ottani tevékenységéről lásd *Ujvári Gábor:* Kulturális hídfőállások. Külföldi intézetek, tanszékek és lektorátusok szerepe a magyar kulturális külpolitika történetében I. Az I. világháború előtti időszak és a berlini mintaintézetek. (Kodolányi János Főiskola Történeti Műhelyének kiadványai 6.) Bp. 2013. 160–164.

[4] *Otto-Albrecht Isbert:* Das südwestliche ungarische Mittelgebirge. Bauernsiedlung und Deutschtum. (Deutsche Hefte für Volks- und Kulturboden-forschung. Abhandlungen 1.) Berlin–Leipzig 1931. Az 1920-as években erőre kapó német népi megközelítések egy kiemelt témája volt a „népszigetek", azaz a nemzetállami kereteken kívül, más államok területén fennmaradt etnikai tömbök kérdése. Az 1930-as években egyre több ilyen monográfia született, Walter Kuhn például 1930-ban védte meg Bécsben a galíciai németekről szóló disszertációját.

[5] *Eiler Ferenc:* Érdekképviselet a semmiből. A Magyarországi Német Népművelődési Egyesület hálózat- és közösségépítése (1924–1940). Regio 31. (2023) 1. sz. 3–30.

[6] *Uő:* A magyarországi német szervezetek történelempolitikai törekvései és a német kisebbségi sajtó (1921–1944). In: Ünnep és felejtés. Emlékezet, identitás, politika. Szerk. Filep Tamás Gusztáv. Bp. 2018. 20–51.

az állam szellemi-kulturális alapjának leírására használt segédfogalom lesz, amelyet egyébként meg kell haladni.[7] A könyv természetesen a népi hovatartozás elsődlegessége mellett érvelt, miközben próbálta elhatárolni magát a biológiai, faji szemlélet túlhajtásától. Isbert többször hangsúlyozta, hogy a népi hovatartozás egy kollektív lelki élmény, ami végső soron egyénekből ered, ám csak csoportok tanulmányozása közben ragadható meg.[8] A népi tudat magától értetődő (alapesetben nem kell rá különösebben reflektálni), ezért csak határhelyzetekben nyilvánul meg, mint amilyen az általa vizsgált terep.[9] És mi jellemezte ezt a terepet földrajzi értelemben? Isbert – a Dunántúl fogalmát tudatosan kerülve – délnyugati magyar középhegységnek nevezte a területet, mert szerinte az egy változatos tájat jelölő sajátos magyar kulturális fogalom.[10] Ez a középhegység átmenetet képezett a fejletlen (etnikailag inkább magyar) kelet és a fejlettebb (etnikailag döntően német) nyugat között, tehát egy civilizációs választóvonal volt Magyarországon belül.[11] A népcsoportterületet tehát nem lehet csak földrajzi vagy csak népi szempontok alapján vizsgálni, hanem a két megközelítést egyesíteni kell a térség településeinek kutatásakor. Gazdaság-, társadalom- és településtörténeti/földrajzi fejtegetései alapján arra a következtetésre jutott, hogy a terület nagyon hasonló Burgenlandhoz: például itt is sok szétszórt elhelyezkedésű kisbirtok állt szemben néhány nagybirtokkal, és itt is a radikális birtokreform lenne a szociális problémák kezelése szempontjából a leghatékonyabb megoldás.[12] A történelem pedig azért volt fontos a *völkisch* tudományosság számára, hogy megmutassa a népi határok ősiségét és természetességét a közigazgatási választóvonalak újdonságával és mesterségességével szemben. Isbert így indokolta, miért nem foglalkozik érdemben a korabeli vagy régebbi közigazgatási határokkal: „annak a feladata, aki egyszer egy egész tájegységet áttekinthetően akar ábrázolni,

[7] *Isbert, O.-A.:* Das südwestliche ungarische Mittelgebirge i. m. 56. Az Isbertéhez hasonló völkisch diskurzusnak, valamint a fentihez hasonló „jóslatoknak" a két világháború közötti elterjedtsége (valamint a második világháború alatt és után történt népirtások, lakosságcserék, etnikai tisztogatások ténye) felveti a kérdést, hogy vajon a 20. században le tudta-e győzni a nemzet fogalma minden „kihívóját" (etnikum, rassz, osztály, gender); vagy ez sok tekintetben inkább fordítva történt, és valójában az etnikum, a rassz temette maga alá a klasszikus politikai nacionalizmust. A 20. századi történelem egészét nézve az etnicizmusnak a nacionalizmussal szembeni győzelméről írt például *Tamás Gáspár Miklós:* Nacionalizmus kontra etnicizmus. In: *Uő:* Világvége III. A barbárok üzenete. Bp. 2024. 239–246. A folyamat minden bizonnyal lassú és ellentmondásos volt, hiszen maga Isbert is árnyalta későbbi álláspontját, amikor kifejtette: a klasszikus patriotizmusra továbbra is szükség van.

[8] Az egyéni és a kollektív ágencia komplex és ellentmondásos viszonyáról az osztrák, német történeti gondolkodásban lásd *Romsics Gergely:* Nép, nemzet, birodalom. A Habsburg Birodalom emlékezete a német, osztrák és magyar történetpolitikai gondolkodásban, 1918–1941. (Habsburg történeti monográfiák 9.) Bp. 2010.

[9] *Isbert, O.-A.:* Das südwestliche ungarische Mittelgebirge i. m. 58.

[10] Uo. 2.

[11] Uo. 21.

[12] Uo. 15., 33.: 1. jegyz.

pontosan abban áll, hogy a mesterségesen szétválasztott részeket összeillessze és ismét felfedezze a valóságosan létező összefüggéseket a település és népcsoport tekintetében – *túl a megyehatárokon!* Ennek leginkább a messzebbre visszanyúló történetkutatások számára van jelentősége."[13] Ami a módszert és a forrásbázist illeti, Isbert könyve egy érdekes interdiszciplináris kísérlet volt. Támaszkodott a statisztikákra (a kötet közel harmadát tették ki népszámlálási statisztikák településekre lebontott eredményei[14]), interjúkra, regényekre, földrajzi és történeti szakirodalomra, városalaprajzokra, és több alkalommal is bejárta a környéket. A földrajzot történelmi alapra próbálta helyezni, ami megmagyarázza, hogy művét miért kommentálták gyakran a történészi szakma képviselői is.

A könyv nagy feltűnést keltett, nem utolsósorban azért, mert „sokan ekkor döbbentek rá, hogy egyáltalán németek élnek ezen a területen".[15] Fülep Lajos, Németh Imre, Illyés Gyula, Bajcsy-Zsilinszky Endre is kritizálták a művet, Bajcsy pedig a parlamentben vonta kérdőre Hóman Bálint kultuszminisztert, aki válaszul elhatárolódott Isbert nézeteitől.[16] Az egyik legkomolyabb szakmai bírálatot egy fiatal debreceni földrajztudós, Mendöl Tibor készítette a *Debreceni Szemle* számára, miután maga Isbert kérte fel recenzió megírására.[17] Rendkívül kritikus ismertetés volt, Mendöl a gazdasági tényezők és településföldrajz elhanyagolásával, valamint a német elem túlhangsúlyozásával vádolta a mű szerzőjét.[18] Politikai vonatkozása írásának, hogy védelmébe vette a magyar állam korábbi asszimilációs törekvéseit,[19] és kétségbe vonta, hogy Isbert határon túli németként megértheti a magyarországi magyar–német „harmonikus" együttélést. Ebben a tekintetben egy bizonyos fokú relativizmust Mendöl megengedhetőnek tartott: „Elvégre német szerzőnél, ha hazája határain kívül élő németről ír, bizonyos mértékű, legalább tudatalatti elfogultság kikerülhetetlen és érthető."[20] Isbert viszont szerinte átlépett egy határt, és műve romboló hatású. „De ez politika, ne beszéljünk róla többet" – zárta ezzel kapcsolatos fejtegetéseit, majd azzal fejezte be a

[13] Uo. 44. [Kiemelés az eredetiben.] (A tanulmányban idézett német szövegrészletek magyar fordítása a szerző munkája.)
[14] Ezekkel Isbert azt akarta bizonyítani, hogy a német lakosság számának drasztikus ingadozásai nem a természetes népességfogyás, hanem a magyar asszimilációs törekvések eredményei.
[15] *Jankó F.:* Burgenland földrajzi felfedezése i. m. 131.
[16] *Ujváry G.:* Kulturális hídfőállások i. m. 161–162.; *Bartha Ákos:* Bajcsy-Zsilinszky Endre. Életút és utóélet. (Magyar Történelmi Emlékek. Értekezések) Bp. 2019. 234.
[17] *Győri Róbert:* Mendöl Tibor (1905–1966), a budapesti tudományegyetem Emberföldrajzi Tanszékének alapító professzora. Földrajzi Közlemények 144. (2020) 4. sz. 411–427.
[18] *Mendöl Tibor:* Otto Albrecht Isbert: Das südwestliche ungarische Mittelgebirge. Debreceni Szemle 5. (1931) 6. sz. 284–292.
[19] „Az államhatalom részéről kiinduló bizonyos mértékű enyhe nyomás u. i. csaknem mindenütt tapasztalható még a legeurópaibb Európában is, ahol nemzetiségek laknak." – Uo. 287.
[20] Uo. 292.

kritikáját, hogy a „genetikus" (tehát történeti) szempontot sokkal erőteljesebben kellett volna a német szerzőnek érvényesítenie elemzésében. A határ másik oldalán viszont nagyra értékelték Isbert munkáját: Georg Lukas földrajztudós a *Geographische Zeitschrift* hasábjain közölt ismertetést, és kiemelte, hogy ez a könyv mind a tudománynak, mind a németségnek példaértékű segítséget jelent.[21]

Érdemes megfigyelni, hogy Mendölhöz hasonlóan később más magyar szerzők is a „történetiségre" hivatkozva igyekeztek elvenni a *völkisch* történetszemlélet politikai élét és gyengíteni a múltbéli magyar asszimilációs törekvések kritikáját. Jakabffy Elemér romániai magyar politikus és publicista 1938-ban a *Magyar Kisebbség* című folyóiratban így érvelt Isbert gondolkodásával szemben: „A ma szemszögéből a »Volkstum« gondolatának virágzása idejében ítélkezik olyan jelenségek és tények felett, amelyek egész más körülmények között és más behatások alatt jöttek létre. Valahogy úgy van ő is, amikor a magyarosodás problémáját nézi és bírálja, mint az, aki a mai erkölcsök alapján mond ítéletet a Borgia-család tagjainak középkori tettei felett."[22] Közvetlen és hosszasabb polémia viszont nem földrajzosokkal vagy politikusokkal, hanem egy történésszel, Mályusz Elemérrel bontakozott ki.

Történelem és földrajz határvonalai: vita Mályusz Elemérrel

Mályusz, aki maga is érdeklődött a népiségtörténeti módszerek és a kurrens német eredmények iránt,[23] két reflexiót is írt Isbert nézeteire, az egyiket a konzervatív értelmiség *Magyar Szemle* című folyóiratába, a másikat pedig a Magyar Történelmi Társulat szakfolyóiratába, a *Századok*ba. A *Szemlé*ben 1932-ben közölt tanulmányának az volt az apropója, hogy Isberttől a folyóiratban nem sokkal korábban megjelent egy német népi szempontokat népszerűsítő, programadó cikk,[24] amelyet a szerkesztők nem akartak megválaszolatlanul hagyni. „Isbert írása harcias és őszinte" volt,[25] és Mályusz mellett Gratz Gusztáv (aki éppen abban az évben mondott le az MNNE vezetéséről) is reagált rá, aki az államnemzet értelmének „világosságát" emelte ki a „népközösség" szerinte szétfolyó és meghatározatlan fogalmával szemben. Míg Gratz inkább a nemzetiségpolitikai kérdéseket taglalta, addig Mályusz a történészi kritikára

[21] *Georg A. Lukas:* Isbert, Otto-Albrecht: Das südwestliche ungarische Mittelgebirge. Geographische Zeitschrift 38. (1931) 5. sz. 310–311.
[22] *Jakabffy Elemér:* „Umvolkung". Isbert és Theil urak figyelmébe. Magyar Kisebbség 17. (1938) 1. sz. 7.
[23] *Erős Vilmos:* A Szekfű–Mályusz vita. Debrecen 2000.
[24] *Otto-Albrecht Isbert:* A magyarországi németség birodalmi német szempontból. Magyar Szemle 15. (1932) 5–8. sz. 231–240. A cikk előrevetítette a magyarországi németség radikalizálódását, s ezt a folyamatot üdvösnek tartotta, míg a magyar nemzetállami szempontokkal szemben kevésbé kritikus nemzetiségi vezetőket „renegátoknak" nevezte.
[25] *Bellér Béla:* Az ellenforradalmi rendszer német nemzetiségi politikájának válsága 1932–1933-ban. Történelmi Szemle 23. (1980) 3. sz. 484–485.

tért ki bővebben, és Isbert programadó cikke mellett a könyvét is elemezte. Mályusz Mendölhöz hasonlóan úgy érvelt, hogy a német szerző csak a terület németségével foglalkozott, miközben mellőzte a bányákban, a földbirtokokon dolgozó szláv és magyar népességet. Bár nyitott volt az új, népi szemlélet jegyében készülő térképekre és az új határfogalmakra, a magyar megyehatárok fontossága, organikussága és természetessége mellett is következetesen kiállt (mint láttuk, Isbert e határokat „mesterségesnek" nevezte): „Mi megszoktuk, hogy a megyéket történetileg kialakult és determinált területnek lássuk. Mi úgy tudjuk, hogy a megyék területei természetes képződmények, hiszen legvégső alapjuk a honfoglaló magyarság törzs- és nemzetségszervezete, s mai formájukon is mindenütt ott érezzük még az első szent király gondoskodását. Igaz, éppen itt, a Dunántúl keleti felében megszűnt egyidőre az organikus magyar élet a török hódítás következtében, ami különben a németség XVIII. századi betelepítését is lehetővé tette."[26] Mályusz írását azzal zárta, hogy a magyar népiségkutatások művelői azért lesznek a német változatoknál objektívebbek, mert a magyar, szláv és német népességet egyaránt magába foglaló „szintézist" fognak elkészíteni.[27]

A *Századok*nak írt recenzió már kizárólag Isbert könyvéről szólt, és kevésbé a *völkisch* történetszemléletről általában, így itt már szerepet kapott az irányzat politikai jelentésének mérlegelése. Mályusz kifogásai a következők voltak: Isbert nem végzett kutatásokat a megyei levéltárakban, és meghaladott, romantikus nézetei vannak a keményen dolgozó, fejlett német parasztságról (holott szerinte a magyar jobbágy szorgalma felette állt a német bevándorlókénak). Nem tartotta objektívnek, s fejére olvasta, hogy nem ismeri a magyar történelmet. Fontosnak tartotta volna a vallásos és „szellemi" kontextus ismeretét is, mert annak birtokában kiderülhetett volna, hogy a protestantizmus üldözése és nem a magyar gazdaság és társadalom fejletlensége miatt kerültek hátrányba a magyarok a németekkel szemben a térségben. Mályusz a *völkisch* tudóssal szemben itt a szellemtörténészek diskurzusával érvelt: „úgy véljük, hogy a kor jellegzetes vonásait, felfogását, »szellemét« feltétlenül tekintetbe kell venniök a magyarországi németség kutatóinak is, s hogy ezt Isbert nem tette meg, az könyvének igen sajnálatos hiánya".[28]

---

[26] *Mályusz Elemér:* Az új német nacionalizmus történetírása. Magyar Szemle 15. (1932) 5–8. sz. 247. Mályusz írásának címéhez hozzáfűzném, hogy ami Isbertnél önbesorolásként „birodalmi német" (és nem német nacionalista) volt, az magyar kritikusánál – érdekes módon – már „új német nacionalizmus", jóllehet Isbert népcsoportfogalma nem volt egyenlő a nacionalizmussal.

[27] Mályusz később úgy emlékezett vissza, hogy meglepte írásának széles körű és pozitív visszhangja, hiszen Szekfű Gyulától kezdve Bleyer Jakabig többen üdvözölték a megjelenését. – *Mályusz Elemér:* Visszaemlékezések. Szerk., s. a. r. Soós István. (Magyar Történelmi Emlékek. Elbeszélő Források) Bp. 2021. 262. A Mályusszal más kérdésekben egyébként áldáz vitákat folytató Szekfűnek bizonyára szimpatikus lehetett (azon túl, hogy a völkisch szemlélettel történetpolitikai alapon ő is kritikus volt), hogy Mályusz milyen gyakran említi a szintézis fogalmát, ami a szekfűi szellemtörténetnek is kedvelt kifejezése volt.

[28] *Mályusz Elemér:* Isbert, Otto Albert: Das südwestliche ungarische Mittelgebirge. Századok 66. (1932) 7–8. sz. 333.

A bírált mű szerzője tiltakozó levelet írt a folyóiratot szerkesztő Domanovszky Sándornak, amelyben saját objektivitását intézményes beágyazottságával próbálta bizonygatni: „Különösen az bánt, hogy ilyen mértékű elfogultságot vet [Mályusz – T. L. D.] szememre Magyarországgal szemben, holott a Magyar Intézet munkatársaként már évek óta élénken részt veszek a magyar tudományban, különösen az országismereti kutatásban, és a könyvemben már az elejétől fogva kiemelten törekedtem az objektivitásra."[29] Domanovszky úgy döntött, megjelenteti Isbert válaszcikkét a folyóiratban, annak ellenére, hogy nem ez volt a bevett publikációs gyakorlat: a professzionális folyóiratok ugyanis élesebb polémiáknak nem feltétlenül biztosítottak teret.[30] Az, hogy Isbert mégis nyilvános fórumot kapott, az összefüggésben lehetett a vitában érintett személyek pozíciójával, hiszen Mályusz ekkor a *Századok* recenziós rovatának társszerkesztője, Isbert munkahelye pedig a kultúrpolitikailag kényes helyzetben lévő Berlini Magyar Intézet volt. Ezzel együtt a szerkesztőség külön indoklást fűzött az Isbert–Mályusz vitához, különbséget téve a folyóiratban megbírált könyvek szerzőinek objektív (és ezért közlendő) és szubjektív (elutasítandó) reflexiói között,[31] nem rejtve véka alá, hogy Isbert válaszát az utóbbi kategóriába sorolták.

Az ilyen írások műfajához képest kissé terjedelmes válasza, az *Egy-két helyesbítés* a szakmák közötti határvonalra hívta fel a figyelmet, például arra, hogy ez egy földrajzi és nem történészi disszertáció: „A forrásokra vonatkozóan figyelembe kell venni, hogy munkám földrajzi monográfia, amelyben szűk téren, de mégis a szokásosnál részletesebben, történeti forrásokat is használtam, a település lefolyásának megvilágításában."[32] Isbert sajnálatát fejezte ki továbbá azért, hogy a magyar–német együttműködési kísérletet (tudniillik az ő könyvét) magyar oldalról ilyen élesen elutasítják. Mályusz ironikus hangnemben válaszolt, Szekfű Gyulát idézte a megbírált szerző sértett lelkialkatával és gőgjével kapcsolatban. Ő nem a szóban forgó könyvet, hanem Isbert folyóiratban közölt válaszát nevezte a hossza miatt gúnyosan „disszertációnak". Ezúttal is hangsúlyosan szóba hozta az egyes

[29] Magyar Tudományos Akadémia Könyvtár és Információs Központ (a továbbiakban MTA KIK) Kézirattár, Ms. 6408/436. Otto-Albrecht Isbert levele Domanovszky Sándornak, d. n. [valószínűleg 1932 és 1933 tájékán]. (Isbert német nyelvű leveleit magyar fordításban közlöm.)

[30] 1932-ben zajlott például Házi Jenő soproni történész és Otto Aull burgenlandi helytörténész vitája, amelynek során Aull reagálni szeretett volna Házi egyik kritikus recenziójára. Bár válaszát elküldte a Századok szerkesztőségének, azt végül nem publikálták, hogy ne élezzék tovább a vitát. – *Törő László Dávid:* Történelem határhelyzetben. Történeti viták Nyugat-Magyarországról és Burgenlandról (1918–1945). Bp. 2024. 120–128.

[31] A recenziók által megbántott tudósok válaszai sokszor „csak a megbírált művek szerzőjének szubjektív érzelmeit tükrözik vissza." Az objektív válaszok publikálhatók, „azaz, ha a bíráló valami ténybeli tévedést követett el s ezért szükséges a helyesbítés, vagy ha a bírálóéval ellenkező felfogás újabb tudományos érvekkel támasztható alá s így a vélemények kicserélésétől a fogalmak tisztázása remélhető." – Szerkesztőségi állásfoglalás. Századok 67. (1933) 1–3. sz. 112.

[32] *Otto-Albrecht Isbert:* Egy-két helyesbítés. Századok 67. (1933) 1–3. sz. 114.

szakmák illetékességi körét: „Nem valószínű, hogy I.-n kívül bárki is rossz néven vette volna tőlem, hogy egy történeti szakfolyóiratban nem foglalkoztam a statisztikai vagy földrajzi eredmények ismertetésével [...].”[33]

Isbert érzékenyen reagált a könyvével kapcsolatos visszhangra. A megjelenés után még tisztán „szakmai” recenziók megjelenésében reménykedett, és szeretett volna kifejezetten magyar folyóiratokban megjelent reflexiókat olvasni. 1931-ben Bulla Béla földrajztudóstól (1929-től Cholnoky Jenő tanársegédje a Budapesti Egyetemen) tanácsot is kért, hogy mely folyóiratokat érdemes megkörnyékezni ebben a vonatkozásban, mert neki elsőként a *Földrajzi Közlemények*[34] vagy a *Föld és Ember* jutottak eszébe.[35] A dolgok azonban nem alakultak a német tudós tervei szerint, a Mályusszal való vita fájó pont maradt, amit jóval később is emlegetett. 1934-ben az irodalomtörténész Bisztrai Gyulának panaszkodott, hogy könyvéből csak kevés példányt tudtak eladni. Úgy érezte, hogy Mályusz részéről a *Századok*ban nem részesült méltányos elbánásban: „ott egy magyar helyesbítést eszközöltem – amit természetesen senki nem fog elolvasni. Az természetesen valamelyest elképesztő, hogy milyen magától értetődően tekintik Mályusz gyenge kifogásait megfelelő cáfolatnak és végleges érvényű leszámolásnak. Úgy gondoltam, hogy magyar oldalról teljesen más kifogásokat lehetne tenni – persze tudományos tárgyalás keretében. És erre láthatóan Mályusz képtelen volt. Hibás a kép, amit a közönség most a könyvemről kapott! Ezt a benyomást csak fokozatosan, új teljesítmények révén lehet korrigálni. És erre szívesen törekszek majd.”[36] Törekedett is: annak ellenére, hogy Debrecenből meglehetősen elutasító kritikát kapott, szerette volna, ha a Berlini Magyar Intézet és a Debreceni Földrajzi Intézet közös konferenciát szervez *Ország- és népismeret a magyar térben* címmel. Ez azonban Isbert szerint részben Farkas Gyula közönyössége miatt nem jön majd létre.[37] Isbert és

[33] *Mályusz Elemér:* Megjegyzések. Századok 67. (1933) 1–3. sz. 116. Mint azt a polémia jól mutatja, a diszciplináris határokat általában nem lehetett végleges érvénnyel meghúzni, s ez a probléma a vitázó felek munkásságát is végigkísérte. Isbert például a történész Konrad Schünemann egyik könyvéhez földrajzi nézőpontból fűzött kritikai megjegyzéseket (például úgy vélte, hogy a közigazgatáspolitikai helyett a regionális kereteket kellett volna jobban a tárgyalás alapjául vennie), lásd *Otto-Albrecht Isbert:* Konrad Schünemann: Österreichs Bevölkerungspolitik unter Maria Theresia 1. Bd. Jahrbücher für Geschichte Osteuropas 2. (1937) 3. sz. 506–508.

[34] A folyóiratban Geszti Lajos (földrajztankönyvek szerzője a korszakban) írt recenziót, amely azonban minden bizonnyal nem váltotta be Isbert hozzáfűzött reményeit. Geszti lekezelően összegezett: „Ha már most O. A. Isbert könyvéről mértéket kell készíteni, ki kell emelni, hogy nagyon szorgalmas könyv. Új vagy lényeges eredményekről nem igen számolhat be.” – *Geszti Lajos:* Domokos Pál Péter: A moldvai magyarság; Isbert, Otto Albrecht: Das südwestliche ungarische Mittelgebirge. Földrajzi Közlemények 61. (1933). 1–3. sz. 34. (Geszti Lajos kettős recenziója.)

[35] MTA KIK Kézirattár. Ms. 5271/201. Otto-Albrecht Isbert levele Bulla Bélának, 1931. jún. 8.

[36] MTA KIK Kézirattár. Ms. 5563/190. Otto-Albrecht Isbert levele Bisztray Gyulának, 1934. ápr. 21.

[37] MTA KIK Kézirattár. Ms. 5563/191. Otto-Albrecht Isbert levele Bisztray Gyulának, 1934. júl. 26.

Mályusz egyébként később is folytatták a polémiát, a német tudósnak egyértelműen Mályusz volt a legkitartóbb vitapartnere.[38]

Német identitásépítés és a magyarországi viszonyok kritikája

Isbert az 1930-as évek első felében több területen is kipróbálta magát: országismeret, elméletalkotás, német identitásépítés, történelmi és földrajzi ismeretterjesztés. Az alaphangot egy, a magyarországi németségről írt kis könyve (*Das Deutschtum in Rumpfungarn*) adta meg, amelyet a német közönség számára írt egy határmenti és külföldi németséggel foglalkozó könyvsorozat (*Taschenbuch des Grenz- und Auslandsdeutschums*) darabjaként.[39] Isbert gyakran elismételt alaptétele az volt, hogy a hivatalos statisztikák eredményeihez képest sokkal több német él Magyarországon (az 1930-as magyar népszámlálás hiába írt össze csupán 478 630 német anyanyelvű lakost, szerinte valójában közel 600 ezerre volt tehető a számuk). Ennek okát abban látta, hogy a magyar és német felfogás eltért a hovatartozás kritériumait illetően: Isbert szerint az egyéni hovatartozás megállapításánál a szülők származása a lényeges, az előnyben részesített nyelv helyett pedig az anyanyelvet kell a legfontosabbnak tekinteni. „Magyarország tehát ma se nem földrajzi fogalom, se nem népi egység" – vonta le ebből a következtetést.[40]

A kötet legnagyobb részét település- és kultúrtörténet, valamint politikatörténet teszi ki. Isbert történelemképe eltért a magyar népiségtörténészek (különösen Mályusz Elemér, Szabó István) alább kifejtett elméletétől[41] a magyar „néptalaj" (azaz homogén etnikai tömb) folyamatosságát illetően: szerinte ugyanis nem lehetett ezeréves néptalaj-kontinuitásról beszélni Magyarország belső területein, hiszen ott a terület egy része a 18. századig a török megszállás miatt lakatlan volt.[42] Míg a hazai népiségtörténészek a német kultúrfölény-elmélettel szemben az önálló, magyar alapítású városok történelmi példáit szegezték szembe, Isbert ezt a kérdést is másként látta: „És amikor végül a 16. században Debrecenben magyar kereskedelem bontakozott ki, akkor ott is németek voltak az úttörők, csakúgy, mint Szeged és Miskolc esetében a 15. és 16. századokban."[43] A 18. századi német betelepülést a magyarokra nézve is üdvösnek tartotta. Úgy érvelt, hogy amennyiben nem ők jöttek volna, helyüket románok és szláv népek foglalták volna el. Nem is beszélve arról,

[38] A szellemi csörte Burgenland, különösen Felsőőr/Oberwart településtörténetéről zajlott köztük. Erről, valamint Isbert Burgenlanddal kapcsolatos nézeteiről lásd *Törő L. D.:* Történelem határhelyzetben i. m. 210–211.
[39] *Otto-Albrecht Isbert:* Das Deutschtum in Rumpfungarn 2. Auflage. Berlin 1933.
[40] Uo. 11.
[41] *Erős Vilmos:* Populus, plebs, rusticus. Szabó István „harmadik utas" társadalomtörténete. Bp. 2022.
[42] *Isbert, O.-A.:* Das Deutschtum i. m. 15.
[43] Uo. 18.

hogy a német telepesek szerinte jobban is értettek a gazdálkodáshoz, mint a magyarok (Mályusz korábban ismertetett ellenérvei tehát nem győzték meg).[44] A *völkisch* tudósoknak azonban komoly dilemmát jelentett, hogy az általuk idealizált és a német népiség kulcselemének tekintett parasztságban természetszerűleg nem volt meg a német „patriotizmus", hisz őseik még a német nemzetté válás előtt hagyták el az egykori német államokat. Isbert azonban úgy látta, a parasztok körében meglévő „primitív talajérzet" (*Bodengefühl*) német „államtudattá" (*Staatsgefühl*) fejleszthető.[45] Látható, hogy bár Isbert ellenséges volt a nemzetállam fogalmával, időnként maga is üdvösnek tartott valamiféle „patriotizmust", feltehetően a jövőre nézve, amikor a német parasztság német állami fennhatóság alá kerül – ebben a gondolatmenetben talán az állam feladata a népi öntudat felébresztése, ehhez azonban egy bizonyos fokú német „patrióta" lojalitás üdvös lenne a folyamat elején.

1934-ben megjelent tanulmánya – amelyet a magyarországi német politikus, Bleyer Jakab halálának (1933. december 5.) apropójából írt, és amelyben a német és a magyar nép-, illetve nemzetfogalmat elemezte – az elméletalkotás szempontjából is figyelemreméltó próbálkozás volt, jóllehet sokat merített a kortárs német fogalmakból.[46] Míg Bleyer a „németmagyar" fogalom használatával a német nép- és magyar államgondolat (*Volksgedanke* és *Staatsgedanke*) szintézisére törekedett, Isbert úgy vélte, ez az út téves, mivel a népet (*Volk*) élesen el kell választani a nemzettől (*Nation*). Amellett érvelt, hogy a magyar államnemzethez hűnek tartott németek (Gratz Gusztáv) és a Bleyerről megemlékező magyar politikusok (Kornis Gyula) koncepciói legfeljebb a német felső rétegek számára lehetnek vonzóak, a parasztság számára azonban semmiképp. A számukra megfelelő fogalmat a németországi „népcsoportban" (*Volksgruppe*) találta meg, amely „önmagában nem feltétlenül politikai, ám organikus fogalom".[47]

Az adaptált fogalom tartalma Isbert szerint nem kizárólag biológiai volt, hiszen ennek élmény, vallomás az alapja: a népközösség valójában szellemi közösség. A származás mégis fontos volt: a „zsidókérdés" miatt nem volt elég csupán a szellemi, nyelvi szempontok figyelembevétele.[48] A *völkisch* gondolkodás vissza akart térni valami ősihez, mélyhez és természeteshez, szellemi ellenfele pedig a

---

[44] Uo. 20.
[45] Uo. 24.
[46] *Otto-Albrecht Isbert:* Volk und Nation bei Deutschen und Ungarn. Ungarische Jahrbücher 14. (1934) 1–2. sz. 165–192.
[47] Uo. 181.: 4. jegyz. A völkisch diskurzust elemző szakirodalom viszont felhívja a figyelmet arra, hogy az apolitikus „etnikummal" szemben, a „nép" kifejezés eleve hordoz magában politikai töltetet, mert a néphez gyakran a politikai uralom képzete társul. – *Manfred Hettling:* Volk und Volksgeschichten in Europa. In: Volksgeschichten im Europa der Zwischenkriegszeit. Hrsg. Manfred Hettling. Göttingen 2003. 10.: 8. jegyz.
[48] *Isbert, O.-A.:* Volk und Nation i. m. 185.

felvilágosodás volt. Jól szemlélteti ezt Isbert saját korábbi eredményeit (különösen az 1931-es könyvét) méltató érvelése: „Különösen az úgynevezett »nemzetiségnek« a felvilágosodás államfelfogásából eredő, statisztikai–mechanikus értelmezésével szemben kellett hangsúlyozni, hogy miben látjuk mi a népi élet mélységét. [...] A parasztságra való jelentős leszűkítés csupán egy kezdeti állomás, azonban mindenekelőtt nem szociológiai egységeket akartam megragadni, hanem sokkal inkább a forrásokat és a mélyen fekvő okokat felmutatni, tehát inkább a valódi állapotot a maga ősi formájában: az »anyatalajt«!”[49]

Isbert egyik legérdekesebb műfajú tanulmánya csupán kéziratban maradt fenn. Az *Ungarn: Land und Volk* című írása egy magyar–német együttműködés keretében készült kötetben jelent volna meg a Müncheni Német Akadémia (Deutsche Akademie) igazgatója, Franz Thierfelder szerkesztésében. A gyűjteményes kötetbe Kánya Kálmán külügyminiszter, Hóman Bálint, Kodály Zoltán és Farkas Gyula is írtak volna – Isbert valószínűleg Farkas révén kaphatta a megbízást, hogy írjon bevezető tanulmányt. A bevezető Magyarország földrajzának és történelmének részletes áttekintése lett volna útibeszámoló formájában. A terv az volt, hogy összefoglalja, mit láthat egy utazó (Isbert) északnyugatról, a Duna mentén Magyarországra érkezve.[50]

Bizonyos fokig empatikus volt a trianoni veszteségekkel kapcsolatban, és kiemelte, Magyarország legnagyobb problémája az, hogy az állam, a táj és a nép határai nem esnek egybe. Elfogadta a magyar nacionalista érvelést, mely szerint a Kárpát-medence egy földrajzilag egységes terület, amely adottsága folytán egységes uralmat tesz lehetővé,[51] és igazat adott abban a kérdésben is, hogy egy ilyen egységes térben könnyű középről uralkodni.[52] A magyar történelem tragédiájának azt tartotta, hogy a térséget uraló centrum az attól távol eső népeket is aszszimilálni akarta. Úgy vélte, hogy ez a tanulság a jelenre nézve is fontos üzenettel bír: a hasonló tragédiák elkerülése érdekében pontosan meg kell húzni a magyar és német „néptalaj” határait Magyarországon belül. Valójában ez lett volna volt Isbert útibeszámolójának az egyik üzenete.

---

[49] Uo. 167.

[50] Österreichisches Staatsarchiv, Haus-, Hof- und Staatsarchiv (Osztrák Állami Levéltár, Házi-, Udvari és Állami Levéltár) (a továbbiakban ÖStA HHStA), Nachlass Otto-Albrecht Isbert, „Isbert”. *Otto-Albrecht Isbert:* Ungarn. Land und Volk (kézirat), d. n. [valószínűleg 1935 és 1937 között, a kötettel egy időben készült]. Isbertnek az Osztrák Állami Levéltárban található hagyatéka két dobozból áll, az egyik az „Isbert”, a másik az „NL Isbert” címet viseli. Hivatkozásaimban jelezni fogom, hogy az idézett dokumentum melyik dobozból származik.

[51] *Péter Balogh:* The Concept of the Carpathian Basin. It’s Evolution, Counternarratives, and Geopolitical Implications. Journal of Historical Geography 71. (2021) 1. sz. 51–62.

[52] „És csakugyan, Közép-Európában alig van még egy olyan, természet által előre meghatározott tér, amelyik ennyire alkalmas lenne arra, hogy egy egységes államalakulat összefogja és középről szorosan uralma alatt tartsa, mint a Kárpát-medence.” – *Isbert, O.-A.:* Ungarn. Land und Volk i. m. 2–3.

A szöveg nagyon kritikus volt a magyarországi városokkal, leginkább Budapesttel szemben: a főváros egyes részeit, így az elővárosát rondának (*häßlich*) nevezte, a városkép egésze pedig szerinte mesterséges, összetákolt (*unorganisch*) jellegű. Az olyan magasztosnak tartott épületek, mint a Parlament vagy a Halászbástya szerinte kifejezik ugyan a pompa iránt rajongó magyar nemzeti gondolkodást, mégis elfedik a tengernyi szegény házat, sőt a „Budapest" név Pest-Buda ellentétet is elrejti.[53] Az Alföldnél is hosszasan elidőzött, mert elsősorban ezt a térséget tartotta a magyar néptalaj központjának, ahol szerinte a magyar nemzeti karakter legfőbb jellemvonásai leginkább megfigyelhetők: „A nagy Alföldön alig vannak igazi városok, a magyar nem városépítő. Amit pedig a Dunától jobbra vagy a felső-magyarországi bányavidéken igazi régi kisvárosi képződményt találunk, az legtöbbször németek munkája."[54] A szerző történelemképe annyiban hasonlított Szekfű Gyuláéhoz, hogy a magyar történelem egyik legnagyobb tragédiájának a török veszélyt tartotta, s az alföldi tanyásodás, pusztásodás jelenségét is részben az oszmán hódítással kötötte össze (részben pedig – mint azt láttuk – a magyar nemzeti karakter városidegen jellegével).[55] Az utazás Nyíregyházán ért végét, ahol levonta a konzekvenciát: Nyugat-Magyarország lakossága az ottani német kolonizációnak köszönhetően aktívabb, mozgékonyabb, Kelet-Magyarországé pedig inkább passzív, kisigényű (*genügsam*).[56]

Hóman Bálint a kézirat olvasása után arról értesítette a szerkesztőt, hogy ha Isbert nem változtat írásának hangnemén, akkor a magyar szerzők visszavonják a közlési szándékukat. Nem csupán a szemléletbeli különbségeket rótta fel, hanem műfaji és tematikai kifogásokat is emelt, mert szerinte egy úti beszámoló nem szerepelhet a könyv elején, legfeljebb a legvégén (mindez a szubjektív beszámolók versus objektív szaktanulmányok közötti hierarchiát hangsúlyozó professzionális érvkészlet része volt). Nehezményezte, hogy Isbert általános országleírás örve alatt valójában csak a magyarországi németekkel foglalkozott. A tervezett kötet meghiúsulásának további okairól nem sokat tudunk.[57] Akár módosították a kötet szerkezetét és a kifo-

[53] Uo. 18.
[54] Uo. 41.
[55] Isbert később annyiban árnyalta nézeteit, hogy a törökök mellett a Habsburgokat is megemlítette. 1940. november 11-én a Tübingeni Egyetemen tartott előadást Délkelet-Európa népeiről és népcsoportjairól. Ebben a magyar történelemről a bevett völkisch érvelés mellett így nyilatkozott: „Népi szempontból idegenek ebben a térben és csak Európa északi és keleti részein vannak rokonaik. [...] Jelentős politikai múltjuk van, amelyet azonban a török megszállás és a Habsburg uralom megakasztott." – ÖStA HHStA Nachlass Otto-Albrecht Isbert, „NL Isbert". *Otto-Albrecht Isbert:* Völker und Volksgruppen in Südosteuropa [előadás kézirata], 1940. nov. 11.
[56] *Isbert, O-A.:* Ungarn. Land und Volk i. m. 51.
[57] Tübingenben található a könyv bekötött kefelenyomata, amire Orosz László hívta fel a figyelmet. Minderről lásd *Ujváry G.:* Kulturális hídfőállások i. m. 164.

gásolt tanulmány tartalmát, akár nem, az biztos, hogy a müncheni intézet 1938-ban pályázott támogatásért a kiadáshoz, kérelmüket azonban elutasították.[58]

Az utolsó könyv: *Ungarn* (1941)

Isbert munkásságában a legnagyobb visszhangot az első és az utolsó könyve váltotta ki, tudományos működésének virágkora tehát kis túlzással 1931 és 1941 közé esik. 1941-ben Berlinben jelent meg tőle egy országismertető könyv *Ungarn* címmel a második bécsi döntés utáni magyarországi állapotokról. Isbert ebben megismételte korábban már ismertetett téziseit a magyar gazdasági és társadalmi egyenlőtlenségekről, a keleti részek elmaradottságáról, az erőszakos iparosítás által elnyomott, és az elmaradt földreformok miatt tűrhetetlen állapotban lévő parasztságról, a kormányzó politikai elit korrupciójáról és a kormányok németellenes politikájáról. Abból indult ki, hogy az 1938 utáni területváltozások nem oldották meg Magyarország egyik fontos problémáját: a területi revízió ellenére továbbra sem estek egybe az etnikai és politikai határok. A korábbi műveivel szemben, itt már hangsúlyosan szerepel az antiszemitizmus: helyesnek tartotta volna, ha a magyar hatóságok külön népcsoportként tartották volna számon a zsidóságot, élesen elválasztva őket a német és magyar népcsoportoktól. Azért is vélte ezt szükségesnek, mert ellenkező esetben a zsidó „álcázás" (*Tarnung*) elferdítheti a népszámlálási statisztikák eredményeit, mivel az akkori szabályozás szerint a zsidók magyarnak számítottak.[59]

Isbert szerint a *völkisch* szemlélet más problémák megtárgyalására is alkalmas, például a zsidóság számának pontosabb meghatározását tenné lehetővé, hiszen az asszimilációt nem veszi figyelembe, és a származásra fókuszál. A földtulajdonosok népi össztetételéről is meg lehetne tudni valami pontosabbat, mert sokuknak csak a nevük német: „ebben az esetben nem népi német nagybirtokosról van szó, hanem a főnemesek azon, közömbös rétegéről, akiknek részben német nevük

[58] A kérelmet Gustav Fochler-Hauke adta be, aki Thierfelder utódja vot a müncheni intézet (Deutsche Akademie) élén. Az elutasítás tényét online lásd Gepris Historisch 1920–1945, https://gepris-historisch.dfg.de/einrichtung/691#faelle (letöltés: 2025. nov. 30.). Az intézmény a nácizmus németségfelfogásához képest konzervatívabb beállítottságú volt, kultúrpolitikáját döntően a német nyelv ápolásán és terjesztésén keresztül akarta érvényesíteni, az agresszívabb módszerektől tartózkodott. 1938-ban Thierfelder sokkal marginálisabb pozícióban volt, mint 1935-ben, amikor a kötet tervezése megindult. Anyagi gondok is közrejátszhattak a kudarcban, mivel az intézet 1933-tól kezdve állandóan pénzügyi problémákkal küszködött. – *Eckard Michels:* Deutsch als Weltsprache? Franz Thierfelder, the Deutsche Akademie in Munich and the Promotion of the German Language Abroad, 1923–1945. German History 22. (2004) 2. sz. 206–228.

[59] *Otto-Albrecht Isbert:* Ungarn. Berlin 1941. 20. A zsidósággal kapcsolatban az „álcázás" (Tarnung) bevett náci kifejezés volt a korszakban. – *Victor Klemperer:* LTI. A Harmadik Birodalom nyelve. Egy filológus feljegyzései. Bp. 2022. 231.

van, részben viszont zsidóként érvényesülnek".[60] Azt is problémának látta, hogy az utóbbi évtizedekben a kis- és középnemesség soraiba „beszivárogtak" a zsidók, ezt a folyamatot pedig szerinte vissza kell csinálni.[61] Ami pedig a magyarországi németek számát illeti, azt sokkal többre becsülte a magyar statisztikák adatainál, mert a német népcsoportok saját becsléseit vette alapul.[62]

A könyv jelentős részét a történelmi áttekintés tette ki, amelyben Isbert a *völkisch* történetírás kategóriáit próbálta alkalmazni – kevés következetességgel és sikerrel. Figyelemreméltó, hogy megpróbálkozott a magyar történelem népi periodizációjával, amelyben elvileg a politikai változások kevesebb szerepet kaptak. Sajátos korszakolását így indokolta: „A magyar történelem második korszaka államtörténetileg, dinasztikus szempontból nézve az Árpádok kihalásával kezdődik, amikor is egy rövid választási királyság után átmenetileg az Anjouk kerülnek hatalomra. Néptörténetileg azonban a második korszak kezdetét a mongol betörés utánra kell tenni, amikor az ország teljes újjáépítése vált szükségessé."[63] Isbert azonban nem tudta végigvinni a szemléletét, így könyvében az első két korszakot leszámítva politikatörténeti évszámok határolták a magyar történelem periódusait (például 1711–1867, 1867–1918). És bár voltak egyedi megállapításai (szerinte a magyar alkotmány nem 1000, hanem 700 éves, mert azt az Aranybullától kell számítani),[64] mindez arra utal, hogy egy *völkisch* szemléletű történelmi szintézis elkészítéséhez még nem volt meg a szükséges tudása, inkább kisebb területi egységek bizonyos korszakait tudta alaposabban feldolgozni. Az utolsó fejezetekben kitért az aktuális magyarországi fejleményekre, kiemelve néhány fontos kérdést: a birtokproblémát, a sajtót (a „németellenes" *Magyar Nemzet* és a *Népszava* nem tartoztak kedvencei közé), a generációs ellentéteket, a szakszervezeteket és a munkások nyomorúságos helyzetét.[65]

A könyv ezúttal is nagy figyelmet keltett a magyar–német határ mindkét oldalán. Rónai András földrajztudós, Teleki Pál kollégája és a Teleki által alapított Államtudományi Intézet[66] igazgatója a *Földrajzi Közlemények* hasábjain bírálta Isbertet.[67] Recenziójának eleje és vége pozitív kitételeket tartalmazott (a német szerző tárgyilagosságra törekedett, érdekes az általa megrajzolt kép, az összbenyomás a művéről végső soron kedvező), a kritika lényegi része azonban erősen

[60] *Isbert, O.-A.:* Ungarn i. m. 22.
[61] Uo. 55.
[62] Uo. 15.
[63] Uo. 27–28.
[64] Uo. 32.
[65] Uo. 61.
[66] *Romsics Ignác:* Kosáry Domokos és a Teleki Intézet, 1941–1949. Magyar Tudomány 174. (2013) 12. sz. 1458–1465.
[67] *Jankó F.:* Burgenland földrajzi felfedezése i. m. 144.

elutasító volt. Egyik centrális kifogása szerint például: „Alig lehet megérteni a statisztikai dolgokban művelt embertől, hogy a népszámlálás igen nehéz és óriási gépezetet igénylő munkájának megerőtlenítésére népcsoportok, azaz pártszervezetek saját érdekeiknek megfelelő becslését állítja szembe."[68]

Az akkor már Eckhardt Sándor által szerkesztett *Magyar Szemle* névtelen szerzője szintén kifogásolta azt az eljárást, amely a nemzetiségi vezetők becsléseit részesíti előnyben a hivatalos adatokkal szemben.[69] A közgazdászok reakciói eltérőek voltak a nyilvános és a belső fórumokon. A *Közgazdasági Irodalmi Szemle* rövid tartalmi ismertetőt közölt, dicsérve Isbert „német alaposságát".[70] Isbert ezután megkérte a korszak egyik vezető magyar közgazdászának számító Surányi-Unger Tivadart, írjon levélben kommentárt és hibajegyzéket művéhez. Surányi-Unger eleget tett a kérésnek, és – arra hivatkozva, hogy Isbert szemmel láthatóan elég jól beszéli a nyelvet – magyar nyelven, *Megjegyzések* címmel elküldte neki korrekciós javaslatait. A magyar közgazdász szerint a hazai munkásság helyzete nem annyira rossz és szabályozatlan, mint azt Isbert sugallja. Egy példa erre, hogy 1937-ben bevezették a nyolcórás munkanapot. A statisztikai fejtegetésekben is számos hibát, önkényes értelmezést fedezett fel. A magyar iparosítási folyamatokat pedig úgy vette védelmébe, hogy egy odaszúrással emlékeztette Isbertet a magyar–német háborús szövetségre: „Szerző ugyanakkor, amikor az erőszakos iparosítást és annak a parasztságra való káros hatását hangsúlyozza, megemlíthetné, hogy a magyar ipar milyen nagy szerepet játszik jelenleg a tengelyhatalmak hadianyaggal való ellátása terén."[71]

Ezúttal német nyelvterületen is megfogalmazódtak kritikák Isbert munkájával szemben. Walter Schneefuß földrajztudós szerint a népesedési viszonyokról szóló fejezetek jól sikerültek, ám a magyarországi politikai életet a szerző hibásan ábrázolta, mert nem méltatta eléggé a magyar konzervatív elit antibolsevista küzdelmeit.[72] Randolf Rungaldier, a gazdaságföldrajz ausztriai szakértője viszont a lehető legpozitívabban értékelt: rövid, lényegre törő könyvnek tartotta Isbert munkáját, és különösen a népesedési viszonyokról, azon belül is a „zsidóstatisztikáról"

---

[68] *Rónai András:* Isbert, Otto Albrecht Dr.: Ungarn. Földrajzi Közlemények 70. (1942) 1. sz. 66. Rónai tehát annak ellenére nem spórolt a kritikával, hogy memoárja alapján a Teleki Intézetben dolgozó történész kollégáihoz (Kosáry Domokoshoz, Deér Józsefhez, akiket túlzásba vitt politizálással, konkrétabban egyoldalú németellenességgel és baloldalisággal vádolt) képest nem volt annyira ellenséges a völkisch tudományosság képviselőivel szemben. – *Uő:* Térképezett történelem. Bp. 1993.

[69] *Sz. n.*: Isbert: Ungarn. Magyar Szemle 42. (1942) 1–6. sz. 109–110.

[70] *Sz. n.:* Isbert: Ungarn. Közgazdasági Irodalmi Szemle 2. (1941) 5–16. sz. 20–24.

[71] ÖStA HHStA Nachlass Otto-Albrecht Isbert, „NL Isbert". Surányi-Unger Tivadar levele Otto-Albrecht Isbertnek, 1942. márc. 27.

[72] *Walter Schneefuß:* Isbert, O. A.: Ungarn. Geographische Zeitschrift 49. (1943) 6. sz. 280.

írtakat nevezte hasznosnak.[73] Mint az látható, a magyar és a német, osztrák szerzők között az alapvető eltérés különösen a népesedési adatok megítélésében volt.

Isbert a kritikák egy visszatérő elemére 1942-ben válaszolt, amikor megjelent az utolsó, magyar–német problémákkal foglalkozó írása a Pukánszky Béla szerkesztette, a magyar történészek számára is publikálási fórumot jelentő *Ungarn* című folyóiratban. Mint azt korábban láttuk, a német szerzőt rendszeresen vádolták azzal, hogy kívülállóként nem értheti igazán a magyarországi kultúrát és történelmet, valamint a nemzetiségek helyzetét. Elfogadva a külsős szerepét, megpróbálta azt inkább javára fordítani: „Elbizakodottnak tűnhet, hogy birodalmi németként magyar olvasóközönség számára Magyarországról átfogó képet rajzolok. Azonban talán pont kívülről lehetséges a nép és tér értelmezéséhez valami olyat hozzáfűzni, ami az országban belülről kevésbé látható. Nekünk is tudnak új szempontokat nyújtani Németországról a nem németek."[74] Írása egyébként arról szól, hogy ideje lenne végre a népi felfogás szerint politizálni Magyarországon, és nem a történelmi határokhoz ragaszkodni, mert az Isbert szerint már elavult gondolkodás.

Fogalomtörténeti kitérő: kultúrtalaj, néptalaj, anyatalaj

A *Volksgeschichte* elemző historiográfiai irodalma gyakran kitér két központi kifejezés, a kultúrtalaj és a néptalaj fogalom magyarázatára. A néptalaj (*Volksboden*) olyan terület, ahol még él az adott néphez tartozó lakosság. A kultúrtalaj esetében (*Kulturboden*) már nem szükséges a lakosság folytonos jelenléte, az ilyen terrénum elsősorban a kulturális emlékek és egyéb (általánosan felfogott) történelmi hatások következtében tartozik az adott nép érdekszférájába. A burgenlandi *völkisch* eszmeiségű helytörténészek (különösen Heinrich Kunnert) írásait forgatva lettem figyelmes egy harmadik jelentős (bár az előző kettő elterjedtségéhez nem mérhető) metaforára is, az „anyatalaj"-ra (*Mutterboden*), valamint a parasztságra használt „anyaréteg" (*Mutterschicht*) kifejezésre. Miután ez utóbbi Isbertnél is visszatérően előfordul, ráadásul fontos szöveghelyeken, érdemesnek tartom e fogalom re- és dekonstruálását.

Mit árult el Isbert és a hozzá hasonló *völkisch* tudósok tudományos és politikai diskurzusairól az, hogy időnként társadalmi nemi konstrukciók jelentek meg szövegeikben? Korábban felhívtam a figyelmet arra, hogy 1934-es *Volk und Nation* című tanulmányában érzékelhető az eredeti ősállapothoz, az anyatalajhoz való visszatérés szándéka. A *Magyar Szemle*ben közölt írásában azonban bővebben is nyilatkozott a népi fogalmak érzelmi töltetének jelentőségéről: „[...] az állam nem

[73] *Randolf Rungaldier:* Isbert, O. A.: Ungarn. Zeitschrift der Gesellschaft für Erdkunde zu Berlin 87. (1943) 3–10. sz. 79.
[74] *Otto-Albrecht Isbert:* Ungarn, Volk und Raum, in deutscher Betrachtung. Ungarn 3. (1942) 11. sz. 657.

a haza, az állam azonban területi fennhatóságával előtérbe nyomult az egyes ember tudatában. Ez nemcsak Magyarországon volt így. A földhözkötöttség érzését betakarta és elfedte az alkotmány tudata, a törvényhűség és a patriotizmus. Így Németországban is a »Vaterland« fogalma, szemben azzal az inkább női-érzésbeli élménnyel, amit az »anyanyelv« fejez ki, a római gondolkodás befolyása (páter, patria, patriotizmus) és fiatalabb keletkezésű. Ma ez a fogalom, midőn inkább a nép és a hon élményére térünk vissza, mint érzelmi alapra, jelentőségében csökken. De az új érzésből ismét keletkezhetik egy új »nemzeti« hitvallás."[75]

1931-es könyvében különbséget tett a társadalom úgynevezett „anya- és lányrétegei" között. „Az új néprajzi tanítás a nép egy bizonyos fokú tagoltságát hangsúlyozza anya- vagy talajrétegre (ismert még vulgusként[76] is) és lány- vagy felső rétegre [osztva azt]."[77] A lány a fiatalabb, kevésbé ellenállóképes a férfias jelzőkkel leírt állam asszimilációs törekvéseivel szemben. A parasztságot viszont szerinte a felső társadalmi rétegekkel szemben nem tudták asszimilálni Magyarországon, mivel az „anyatalaj termőképessége" megmaradt.[78] A népi tudat, az anyatalajhoz való ragaszkodás érzelmi alapú, ezért számokkal, statisztikákkal nem lehet teljesen megragadni.[79] Az organikus anyatalajnak nem része a vidéki proletariátus és az ipari munkásság: „Erről a rétegről nem lehet a vulgus értelmében vett nép- vagy anyatalajként beszélni, hanem [ezt a réteget – T. L. D.] ezen előzetes vizsgálódás során ki kell metszeni mint szervetlen, mozgékony és néprajzilag nehezen megfogható népelemet, amely állandóan változó eleme a népszámlálási adatoknak."[80] Az anyaság metaforája nemzetközi viszonylatokba ágyazva még egy másik jelentést is kapott: a birodalmi és a magyarországi németség viszonyában a bakonyi németek az „anyanép" elfelejtett gyermekei.[81]

Isbert fogalmai, valamint az azokhoz társított érzelmi tartalmak jól szemléltetik a magyarországi németséggel kapcsolatos nézeteit. Ezek alapvetően különböztek Bleyer Jakab korábbi, magyar állampatrióta szemléletétől. Bleyer 1917-ben arról írt Neugeboren Emil erdélyi szász képviselőnek, hogy németségét és magyarságát egyformán szereti, csakúgy, mint ahogy az anya és apa iránti szeretet mértékében sem tesz különbséget.[82] Ehhez képest Isbertnél a család felbomlik: a *Vaterland* kon-

[75] *Isbert, O.-A.:* A magyarországi németség i. m. 240.
[76] Nép, tömeg, sokaság (latin).
[77] *Isbert, O.-A.:* Das südwestliche ungarische Mittelgebirge i. m. 58.
[78] Uo. 60.
[79] Uo. 88.
[80] Uo. 66.
[81] Uo. 192.
[82] *Fata Márta:* Bleyer Jakab nemzetiségi koncepciója és politikája (1917–1933). Regio 5. (1994) 1. sz. 176.

cepciója elavult, helyette az érzelmes, ősi anyai nép kap pozitív értékelést – ha úgy tetszik, a magyar apa helyett a német anya. Honnan eredtek ezek a képek?

A *völkisch* gondolkodás korabeli, nagyobb hatású szerzőinél normatív igénnyel merült fel a nép, nemzet, állam nemi tulajdonságokkal való felruházása, jóllehet időnként zavarosan, következetlenül.[83] Walter Kuhn, a nyelvszigetkutatás megalapítója 1934-ben megjelent művében (*Deutsche Sprachinselforschung*) arról írt, hogy a nép egyenlő a nővel, mert a múltban gyökerező alapot, a megőrző, passzív talapzatot (a parasztságot) jelenti. Ezzel szemben a nemzet a férfi, amely jövőorientált, mozgékony, tudatos: ennek a polgárság és a felső rétegek felelnek meg.[84] Amennyiben viszont a parasztság aktív szerepet vállal valamilyen társadalmi vagy politikai folyamatban, egyből „férfivá válik".

Gunther Ibsen, a *völkisch* szociológia nagy hatású osztrák alakja szerint a „paraszt által válik az ember a föld urává és hitvesévé, valamint azon teljesítményével, amellyel az anyai földet férfias cselekedet által anyaságára ébreszti".[85] A szerepek tehát ezekben a teóriákban változékonyak. A terminológia Isbert esetében így is alkalmas néhány következtetés levonására. Egyrészt a *völkisch* tudós csak férfi lehet, hiszen ő kutatja aktívan a német nép történetét, és próbálja öntudatra ébreszteni, felkelteni a mélyben szunnyadó népi energiákat – ezek a metaforák tehát egyszerre reflektálnak a férfiaknak a tudományt művelői közötti túlsúlyára, és egyszerre tartják életben a patriarchális diszkurzív rendet. Másrészt a családi kötelékek *völkisch* képei természetességüknél fogva alkalmasak voltak a nemzetiségi politika radikalizására is, a legitimnek tartott kultúrahodozók köréből pedig kizártak minden „idegent" (munkásság, zsidóság). Az ősi, természetes állapothoz való érzelmes visszavágyás, a passzív, nőies német néptalaj reaktiválásának (és így lényegében férfiasításának) politikája[86] persze finoman szólva nem mindig sikerült a *völkisch*

[83] A népek, államok, társadalmi osztályok, tudományos módszerek társadalmi nemi jelzőkkel való ellátása egy általánosabb diszkurzív eljárás volt, és természetesen nem csak német nyelvterületen figyelhető meg. Az ezt a jelenséget elemző újabb historiográfiai és elméleti irodalom áttekintéséhez lásd *Törő László Dávid:* A társadalmi nemek historiográfiája. BUKSZ 36. (2024) 2. sz. 159–170.

[84] *John C. Swanson:* Nation, Volk, Minderheit, Volksgruppe. Die deutsche Minderheit in Ungarn in den Begriffskämpfen der Zwischenkriegsära. Zeitschrift für Ostmitteleuropa-Forschung 55. (2006) 4. sz. 534.

[85] Idézi *Willi Oberkrome:* Volksgeschichte. Methodische Innovation und völkische Ideologisierung in der deutschen Geschichtswissenschaft 1918–1945. (Kritische Studien zur Geschichtswissenschaft 101.) Göttingen 1993. 118.

[86] Horkheimer és Adorno klasszikusa szerint a természet civilizáció általi meghódítása a nemi szerepeket úgy rögzítette, hogy a nőit a passzív természet, a férfit a hódító civilizáció szférájában helyezte el. „Ő maga, a nő, cserébe az egész kizsákmányolt természetért elérte, hogy fölvétessék az uralom világába, de mint megtört természet. Leigázva, spontán alárendeltségében, a győztes győzelmének tükreként, a vereséget odaadásnak, a kétségbeesést szép léleknek, a megszégyenített szívet szerető kebelnek mutatva. A praxistól való radikális elválasztottság, a védettség bűvkörébe való visszahúzódás árán a természet megkapja a teremtés koronájától a neki kijáró tiszteletet." – *Max Horkheimer – Theodor W. Adorno:* A felvilágosodás dialektikája. Filozófiai töredékek. (Kísértések) Bp. 2020. 298. Lásd

tudománynak. A magyarországi német falvak lakosságának például erősen lokális horizontja volt, a birodalmi német népkutatóknak már gyakran az is komoly kihívást jelentett, hogy a nyelvjárások miatt megértessék magukat. Arról is panaszkodtak (például Rudolf Kriss osztrák néprajzkutató), hogy a falvakban még élénken élt a babonákban, a mágiában való hit, és a keresztény vallásosság sokak számára összefonódott a falusi „gyógyítók" szentként való tiszteletével.[87]

Az anyatalaj fogalma nem terjedt el annyira a *völkisch* gondolkodás képviselői körében, mint a nép- vagy a kultúrtalajé. Utóbbiak általánosabb értelmüknél fogva sokkal alkalmasabbak voltak egy új történeti és történetpolitikai felfogás megalapozásához. Érdemes azonban előbbit is számításba venni, és feltárni, mit árul el ez a segédfogalom a *Volksgeschichte* elméleti forrásvidékéről és a megjelent történelmi, földrajzi munkákról.

A Deutsches Auslandsinstitut munkatársaként és az Abwehr megbízottjaként Budapesten

Isbert karrierje a Berlini Magyar Intézetben 1935-ben ért véget, miután Farkas Gyula igazgatóval megromlott a viszonya. Az intézet könyvtárát a későbbiekben is használta, így nem szakadt meg teljesen a kapcsolata az intézettel. Ezután a stuttgarti Német Külföldkutató Intézetben dolgozott, kezdetben a kartográfiai részleg beosztottjaként, majd vezetőjeként. Feladata a kapcsolattartás, továbbá a térképek, könyvek és újságcikkek gyűjtése volt.[88] Isbert 1943-ban a „totális háborúra" való tekintettel egy javaslatcsomagot terjesztett elő az intézet vezetésének. Ennek lényege az volt, hogy erősíteni kell az addig elhanyagolt kapcsolatokat Fritz Valjavec müncheni Südost-Institutjával, továbbá a népkutatásokkal foglalkozó folyóiratokkal.[89] Isbert személyesen nem tudott sokat foglalkozni a tervek kivitelezésével és a tudományos munkával, mert a felterjesztés megírásának időszakában már a

Isbertnek a passzív, mozdulatlan német parasztság iránti csodálatát. A fent bemutatott terminológiai ellentmondások, következetlenségek abból adódtak, hogy bármennyire is csodálta a mozdulatlan természet ellenállását például a magyar asszimilációs politikával szemben, ezt a réteget Isberték most aktivizálni, kis képzavarral „férfiasítani" kívánták.

87 *Swanson, J. C.:* Nation, Volk, Minderheit, Volksgruppe i. m. 545.

88 1941 júliusában összeállított egy irodalomjegyzéket „Délkelet-Európáról" az intézet számára. A Magyarországgal kapcsolatos lista nem volt túl bőséges, a hat tételből kettő a saját könyve volt. Fritz Valjavec és Walter Schneefuß kötetei szerepeltek még benne. – ÖStA HHStA Nachlass Otto-Albrecht Isbert, „Isbert". Schrifttum über Südost-Europa, 1941 júl. A Délkelet-Európa kutatójaként ismertté vált Valjavecről és Isbertnek a vele való összeköttetéseiről lásd *Orosz László:* Tudomány és politika. Fritz Valjavec (1909–1960) a két világháború közötti magyar–német tudománypolitikai kapcsolatokban. (Kodolányi János Főiskola Történeti Műhelyének kiadványai 8.) Bp. 2014. 181–183.

89 ÖStA HHStA Nachlass Otto Albrecht Isbert, „Isbert". Erfordernisse für die DAI-Arbeit unter den Gesichtspunkt des totalen Kriegseinsatzes, 1943. febr. 15.

hadseregben szolgált, ugyanis 1942-ben másfél évre besorozták. 1944 elején mentette fel a Wehrmacht az akkor „vadászként" (*Jäger*) szolgáló Isbertet. 1944-ben hosszú idő után ismét Magyarországra utazott, és huzamosabb ideig ott is tartózkodott.

1943 decemberében a Budapesten dolgozó Hans Freyer[90] szociológusnál Isbert aziránt érdeklődött, hogy tudna-e számára tartós szálláslehetőséget találni a városban. „Mert ezúttal a tanulmányaimnak alaposabbaknak kell lenniük, mint korábban, és ezek [a tanulmányok – T. L. D.] biztosan Önt is érdekelni fogják."[91] Nem sokkal később azt kérdezte tőle, hogy megkeresné-e Rónai András egy beutazási vízum megszerzése érdekében.[92] Személyesen is érdeklődött Rónainál, akivel épp egy földrajzi-politikai kérdésről leveleztek. Vitájuk arról szólt, hogy hol van Európa közepe és Magyarország, és hol helyezkedik el Németország az európai térben. Rónai a Kárpát-medencét nevezte Közép-Európának, Németországot pedig e középpont peremén helyezte el: „Ahhoz, hogy a Kárpát-medencét és környékét Közép-Európának nevezzük, nem kell magyaroknak lennünk, és e területet magyarként néznünk, hanem tisztán földrajzi szempontból kell tanulmányoznunk Európa földrajzi fekvését és helyzetét. A tengerektől való távolság, az éghajlati viszonyok, a hegyrajz és a talajtípusok, a növényzet, Európa nagy nyelvi és vallási területei mind itt vagy a Kárpát-medence körül találkoznak össze."[93] Isbert nem akarta kiélezni a vitát, de azért a népi és földrajzi érvelés kombinálásával határozottan ellentmondott Rónai állásfoglalásának: „Igaza van, amikor megállapítja, hogy Németország egy része Nyugat-Európában van, csakhogy keleten éppúgy van része; míg Magyarország a tulajdonképpeni Nyugat-Európától sokkal távolabb fekszik. Ezen kívül a német nép népi politikai helyzete középjellegű. [...] Közép-Európa szívterének [*Herzraum*] tisztán földrajzi szempontból a cseh medencét tekintjük."[94]

A német tudós vízumügyének elrendezését Bécsben várta meg, ahol a számára kellemetlen élményt jelentő Collegium Hungaricumban szállt meg. Feleségének a következőt írta januárban: „a Collegium Hungaricum, ahol épp

[90] 1935 és 1944 között Freyer vezette a budapesti Német Tudományos Intézetet (Deutsches Wissenschaftliches Institut), 1938-ban pedig kinevezték a német kultúrtörténet vendégprofesszorának a budapesti egyetemen.
[91] ÖStA HHStA Nachlass Otto-Albrecht Isbert, „NL Isbert". Otto-Albrecht Isbert levele Hans Freyernek, 1943. dec. 27.
[92] ÖStA HHStA Nachlass Otto-Albrecht Isbert, „NL Isbert". Otto-Albrecht Isbert levele Hans Freyernek, 1944. febr. 8.
[93] ÖStA HHStA Nachlass Otto-Albrecht Isbert, „NL Isbert". Rónai András levele Otto-Albrecht Isbertnek, 1944. jan. 12.
[94] ÖStA HHStA Nachlass Otto-Albrecht Isbert, „NL Isbert". Otto-Albrecht Isbert levele Rónai Andrásnak 1944. febr. 7.

táborozok, egy rideg és elhanyagolt kőpalota".[95] Bécsi tartózkodása során szervezhették be Isbertet az Abwehrbe,[96] tudván, hogy eleve Magyarországra készült. Magyarországra eredetileg azzal az indokkal érkezett, hogy a Deutsches Auslandsinstitut számára figyeli és fordíttatja a magyar hírlapokat, a fontosabb történetpolitikai vitákat – a fordítást női irodisták, középiskolai tanárok végezték. Eközben azonban részletes jelentéseket küldött Bécsbe az Abwehr ottani részlegének (Abwehr II) a magyarországi politikai és társadalmi állapotokról.[97] A leveleket a Sicherheitsdienst (SD) egyik embere közvetítette Budapest és Bécs között. A háború előrehaladtával azonban a kommunikáció egyre lassabbá vált.[98]

Egy német konzuli alkalmazott lakását használta szállásként Budapesten, igazolványán pedig a sajtóosztály (Presseabteilung) állt munkahelyként. Eközben németre fordított újságcikkeket, kivonatokat küldött a Deutsches Auslandsinstitut számára. Erről a munkáról az intézetet 1941-től vezető Hermann Rüdiger geológusnak a következőképp számolt be, miután késlekedve postára adott néhány fordítást: „Így talán későn, ám valamivel mégis hozzá tudok járulni az intézet támogatásához, ami az itteni tevékenységemet igazolja. [...] Ténylegesen végzünk sajtómunkát is, amelyben két népi német segít nekem, elsősorban egy budapesti tanárnő, akinek most nincs más tennivalója, ám a fordításokkal még nehezen boldogul. Azonban a legfőbb dolog az, hogy az értelmüket megkapjuk tőlük. És feltételezem, hogy máskülönben az újságok elég sokára jutnak el Önhöz."[99] Bár Hans Freyernek arról írt, hogy alapos tanulmányokat fog folytatni, tudományos kutatásaival végül nem haladt előre.[100] Munkájával nem volt elégedett: leveleiben rendszeresen panaszkodott arra, hogy haszontalannak érzi ittlétét, a körülmények szegényesek, sok munkát bíznak rá, és nem kap megfelelő segítséget.[101]

Egy terjedelmesebb történelmi kézirat maradt fenn ebből az időszakból tőle, amely – Isbert polemikus hajlamait tekintve nem meglepő módon – vitairatként készült, és Mikó Imre erdélyi politikus (a bécsi döntések után az Erdélyi Párt

[95] ÖStA HHStA Nachlass Otto-Albrecht Isbert, „NL Isbert". Otto-Albrecht Isbert levele Wilhelmine Karlnak, 1944. jan. 21.
[96] Az Abwehr a náci Németország katonai hírszerző és elhárító szervezete volt.
[97] Isbert Alfred Piff hadnaggyal levelezett, és neki küldte jelentéseit. Piff az Abwehr II Romániával és Magyarországgal kapcsolatos akciókat felügyelte, specialitása a „szabotázsakciók" elhárítása volt.
[98] Isbert panaszait a háborús helyzetre lásd ÖStA HHStA Nachlass Otto-Albrecht Isbert, „Isbert". Otto-Albrecht Isbert levele Alfred Piffnek, 1944. nov. 26.
[99] ÖStA HHStA Nachlass Otto-Albrecht Isbert, „Isbert". Otto-Albrecht Isbert levele Hermann Rüdigernek, 1944. nov. 30.
[100] A bécsi földrajztudós Hugo Hassinger 1944-ben szerette volna beszervezni egy Burgenland településtörténetét kutató szakmai vállalkozásba, ám végül ebben Isbert nem vett részt. – ÖStA HHStA Nachlass Otto-Albrecht Isbert, „NL Isbert". Hugo Hassinger levele Otto-Albrecht Isbertnek, 1944. febr. 3; uo. Otto-Albrecht Isbert levele Alfred Piffnek, 1944. nov. 29.
[101] ÖStA HHStA Nachlass Otto-Albrecht Isbert, „Isbert". Otto-Albrecht Isbert levele Alfred Piffnek, 1944. nov. 29.

országgyűlési képviselője és vezetőségi tagja) és jogász nézeteivel szállt szembe. Mikó 1944 júniusában az *Ellenzék* című kolozsvári lapba írt a német népcsoportkérdésről; írásában méltatta az 1868. évi magyar nemzetiségi törvényt, hozzátéve, hogy a jogfolytonosság biztosítása érdekében ezt kellene – módosítások nélkül – ma is alkalmazni. Isbert egy kéziratos reakciót küldött Franz Baschnak, a magyarországi Volksbund vezetőjének az alábbi kommentárral: „Nem vagyok tisztában azzal, hogy milyen messzire lehet ma a törekvéseink megfogalmazásában elmenni. De azért úgy gondolom, hogy Mikó tézisének bírálatán keresztül közvetve lehet kritizálni a jelenlegi állapotokat."[102] Az alábbiakban bővebben idézek a háromoldalas szövegből, mert Isbert történelemmel kapcsolatos nézeteiről sokat elárul. Jól látszik benne a szerzőnek a liberális nacionalizmussal szembeni kritikája és a népi, etnikai szempontok előtérbe helyezése. A dualizmus kori magyar nemzetiségi politikát antidemokratikusnak tartotta, centralizációs tendenciáit elítélte. Látszik, hogy a német népi különállás programja felől értelmezte a közelmúlt eseményeit.

„Ezzel szemben a mi oldalunkon kétségtelenül fel kell vetni azt a kérdést, hogy a nemzetiségi vita a régi Magyarországon egyáltalán honnan eredt, és miért volt probléma a magyarosítás, ha a magyar jogintézmények a népcsoportok számára olyan kielégítőek voltak, mint annak bizonygatását Mikó ma szükségesnek érzi. Ezzel kapcsolatban mindenekelőtt nem hagyhatjuk figyelmen kívül, milyen értékkülönbséget tettek Magyarországon (és széles körökben ma is) a régi erdélyi és szepesi német települések, illetve a 18. századi betelepülési időszak dunai németjeinek új, nagy csoportjai között, és hogy e csoportok életének 1914-ig egyáltalán semmilyen különálló jogi alapja nem volt, leszámítva az 1868-as formális nemzetiségi jogot. Ami ezt a törvényt illeti, én a maga Mikó által idézett tanulmányomban (»Volk und Nation bei Deutschen und Ungarn«, Ungarische Jahrbücher 1934, Heft 1. u. 2.) már felhívtam rá a figyelmet, hogy az a gyakorlatban egyáltalán nem érvényesült, továbbá nem népcsoport-, hanem nyelvtörvény volt, és csak az egyes állampolgárok egyenlő bánásmódját írta elő. Az ennek alapját képező liberális-demokrata elv az egyén és népcsoport kötelékét gyakorlatilag megszüntette. Ráadásul nem az akkori nemzetiségekkel egyetértésben készült, akik vezető szószólói mindenkor szerbek és románok voltak, nem pedig németek. Továbbá ne felejtsük el, hogy a magyar centralizáció az azt követő időkben miképp nivellálta, azaz egyenesítette ki jelentősen a népcsoportterületek különállásait, így a székelységét is, amivel a régi Magyarország népcsoportkötelékeinek rugalmassága elveszett."[103]

---

[102] ÖStA HHStA Nachlass Otto-Albrecht Isbert, „NL Isbert". Otto-Albrecht Isbert levele Franz Anton Baschnak, 1944. jún. 30.

[103] ÖStA HHStA Nachlass Otto-Albrecht Isbert, „NL Isbert". *Otto-Albrecht Isbert:* Zur Rechtslage der Volksgruppen in Südosteuropa, 2. p. 1944. júl. közepe.

Isbertet azzal is megbízták, hogy állítson össze egy listát a magyar minisztériumokban dolgozók származási összetételéről. Ez a megbízás a Schutzstaffeltől (SS) érkezett, és a Volksbund közvetítette, így Isbert a munkában a Bund Német Házban működő tudományos osztályára támaszkodott.[104] A „kutatás" eredményét egy kétoldalas dokumentum foglalta össze, és komoly nehézségekről számolt be: „A magyar állam tisztviselői zárt és jól szervezett egységet alkotnak, amelyet nem lehet áttörni. Az egyének eredetéről és származásáról feltett kérdések bizalmatlanságot váltanak ki, akkor is, ha egy magyar vagy állami tisztviselő teszi fel azokat."[105] A jelentés arról is beszámolt, hogy még az etnikai németeket is zavarta az ilyen irányú érdeklődés – hogy félelemből vagy az állam iránti őszinte lojalitás miatt, a szöveg erre nem adott egyértelmű választ.

Amint a front egyre közelebb került Budapesthez, az SS igyekezett megszervezni a német lakosság tömeges nyugatra települését, mely munkában Isbert úgy vett részt, hogy a hatóságok számára ajánlásokat írt beosztottjairól, amelyekben méltatta népi németként vagy a német ügy szolgálatában szerzett érdemeiket. A szinte kizárólag női dolgozóknak írt ajánlások védelmet, szabad átutazást kértek az ajánlott személy számára.[106] Isbert is elhagyta a fővárost, távozásának körülményeiről nem állnak rendelkezésre pontos információk.

Aktivista tudomány a *völkisch* gondolkodás szolgálatában: összefoglalás

Isbert munkásságát viták övezték, és több magyar kutató is bírálattal illette munkáit. Polemikus hajlama mellett az is hozzájárult a konfliktusokhoz, hogy egyfajta polihisztorként számos tudományterületen véleményt nyilvánított, s bár elsősorban földrajztudós és kartográfus volt, történelmi, jogi, néprajzi szakkérdésekben is határozottan állást foglalt. Isbert életművén keresztül jól tanulmányozható az aktivista tudományosság, hiszen új, a bevett narratívákat destabilizáló fogalmakat alkalmazott (Dunántúl helyett Közép-hegység, nemzetiség/kisebbség helyett népcsoport), és korábbi egyértelműnek tűnő összefüggésrendszereikből kiemelt

[104] *Tilkovszky Loránt:* Ez volt a Volksbund. A német népcsoportpolitika és Magyarország 1938–1945. Bp. 1978. 177.

[105] ÖStA HHStA Nachlass Otto-Albrecht Isbert, „Isbert". *Eva Albricht:* Bericht über den Versuch der Feststellung der Abstammung der regulären Beamten in den jetzigen Ministerien Ungarns.

[106] Egy példa Isbert ajánlásaira: „Sebestyén Ilona asszony buda-pesti lakos több mint három éve dolgozik a magyar »Egyedül vagyunk« hetilapnál. Az Oláh György képviselő vezetése alatt működő lap a fennállása óta abszolút egyértelmű német orientációjáról ismert. Sebestyén asszonyt ezen szolgálata miatt nyílt németbarátnak kell tekinteni, és ezért lehetőség szerint a birodalom területén el kell helyezni. Kérem, segítsék ebben, és szükség esetén nyújtsanak neki védelmet. 1944. december 4. Budapest." – ÖStA HHStA Nachlass Otto-Albrecht Isbert, „Isbert".

identitásokat, témákat. Isbert a német népcsoport vizsgálatát állította középpontba, s részben emiatt vitapartnerei – köztük Mályusz és Mendöl – elfogultsággal és az összkép elhanyagolásával vádolták, s a „szintézist", a több tényezőt egyszerre figyelemre méltató feldolgozás szükségességét ajánlották figyelmébe, mivel a szintetizálást „objektívebb" eljárásnak tartották, mint a részeket középpontba állító megközelítést. Isbert figyelemre méltó érzékenységgel fordult a társadalmi egyenlőtlenségek és a kisebbségek által elszenvedett elnyomás kérdései felé, méltányolható szociális beállítottságát azonban súlyosan beárnyékolta az etnicista, később egyenesen rasszista/antiszemita nézetrendszer és a politika, amelynek szolgálatába szegődött. Írásai az egyre harciasabbá váló magyarországi németség politikai aktivitásával, valamint a Harmadik Birodalom befolyásának növekedésével párhuzamosan radikalizálódtak.[107]

Bármekkora ellentétek is feszültek a korszakban egyes német és magyar tudósok között, az intézményközi együttműködések, pozíciók tompították ezeket, és sor került higgadt hangnemben folytatott vitákra is (lásd Surányi-Unger, Rónai és Isbert viszonyát). Ezt mind a földrajz, mind a történelem területén megfigyelték már magyar–német tudománytörténettel foglalkozó kutatók.[108] Sőt még maga Mályusz is igyekezett tanulni Isberttől és a *Volksgeschichte* módszereiből; Isbert konkrét témát is javasolt neki: a felsőőri magyar „népsziget" kutatását, amit a magyar történész később egy tanítványára, Kovács Mártonra bízott.

Az Isbert-életrajz visszatérő kérdése, hogy mi történt Isberttel a háború után, miért lett a *völkisch* tudósból jógaoktató? Szemben Harold Steinackerrel, Fritz Valjaveccel, Helmut Klockéval, Johann Weidleinnel vagy Otto Brunnerrel (hogy csak a legfontosabb, magyar történelemmel foglalkozó *völkisch* szerzőket említsem), akik a háború után kisebb-nagyobb kitérőkkel, de folytatták addigi munkásságukat és/vagy a magyar szerzőkkel való polémiát, Isbert eltűnt a színről.[109] Feltehető, hogy például Valjaveccel vagy Steinackerrel ellentétben, akik komoly intézményes háttérrel, kapcsolati hálóval rendelkeztek (a Délkelet-Európa-kutatások központjával, a müncheni Südost-Instituttal való összekötettésük miatt), Isbertnek nem állt rendelkezésére ilyen segítség a háború utáni újrakezdéshez, ráadásul budapesti

[107] *Norbert Spannenberger:* A Magyarországi Volksbund Berlin és Budapest között. (Kisebbségkutatás könyvek) Bp. 2005.

[108] *Árpád von Klimó:* Volksgeschichte in Ungarn (1939–45). Chancen, Schwierigkeiten und Folgen eines „deutschen" Projektes. In: Historische West- und Ostforschung in Zentraleuropa zwischen dem Ersten und dem Zweiten Weltkrieg. Verflechtung und Vergleich. Hrsg. Matthias Mittel – Ulrike Sommer. Leipzig 2004. 151–178.; *Róbert Keményfi – Tamás Csíki:* Ungarische Volkstumsforschung. In: Handbuch der völkischen Wissenschaften. Akteure, Netzwerke, Forschungsprogramme. Hrsg. Michael Fahlbusch – Ingo Haar – Alexander Pinwinkle. Berlin 2017. 1165–1181.

[109] Az 1950-es években írt ugyan egy recenziót magyar néprajzi témában, ez azonban inkább kivételnek tekinthető. – *Jankó F.:* Burgenland földrajzi felfedezése i. m. 129.

működése inkább elszigetelte, hiszen szakmai kapcsolatait – eredeti szándékával ellentétben – nem tudta ápolni. A jóga iránti vonzalmának több oka is lehetett, és talán a nácizmus, az okkultizmus, a spiritualizmus és a hindu kultúra iránti szimpátiájával is kapcsolatba hozható.[110] Az is lehet azonban, hogy az Isbert család kórtörténetében keresendő a magyarázat. Isbert fia 1937-től gyermekbénulásban szenvedett, és állandó (nem műtéti) kezelésre szorult. Az áttörés 1944-ben következett be, amikor Isbert a feleségét és fiát Straßburgba küldte, hogy ott Wolfgang Kohlrausch, a gyógytornászat korabeli vezető alakja vegye kezelésbe.[111] Christian Isbert végül meggyógyult, és életmódvezetési tanácsadó (mai megnevezése szerint *coach*) lett belőle, és jógakönyvek fordításával is foglalkozott. Elképzelhető, hogy a fenti tényezők miatt, és mert – a korábban felsorolt történészekkel szemben – végül egyetlen intézményben sem tudta tartósan megvetni a lábát, Isbert más irányba akarta folytatni életét. Ugyanannak az embernek az életrajza valójában több különböző életet is magában foglalhat – jegyezte meg Rüdiger Safranski az ilyen esetek kapcsán.[112]

VÖLKISCH SCIENCE IN THE WORK OF OTTO-ALBRECHT ISBERT

By László Dávid Törő

SUMMARY

The aim of this paper, surveying the oeuvre of the German völkisch scientist Otto-Albrecht Isbert, is to reconstruct his conception of history and geography, as well as to present in detail the Hungarian reception of his work. It analyses the central concepts of Isbert (people, mother-soil), examines his social network, and tries critically to engage with his basic works while finding their place within the contemporary political and scientific discourses. Using new sources and approaches, the paper offers a much more detailed survey than the previous works about an author of disputed oeuvre and polemical inclinations, and about his activities. As such, it contributes to the scientific historical and historiographical discourses about the völkisch sciences.

[110] Uo.
[111] ÖStA HHStA Nachlass Otto-Albrecht Isbert, „NL Isbert". Otto-Albrecht Isbert levele Wilhelmine Karlnak, 1944. jan. 21.
[112] *Rüdiger Safranski:* Idő. Amit velünk tesz és amivé mi tesszük. Bp. 2017. 44.

Papp István

ÉSZAKI PÁRHUZAM ÉS KELETI ÚTKERESÉS

A finn nép és kultúra Szabó Dezső politikai gondolkodásában

A magyar–finn kulturális és politikai kapcsolatok történetében különleges hely illeti meg Szabó Dezsőt (1879–1945), a két világháború közötti Magyarország egyik legnagyobb hatású íróját, publicistáját és politikai gondolkodóját. Bár tudomásom szerint soha nem járt Finnországban, nyelvészeti tanulmányai, belés külpolitikai tárgyú írásai, valamint az eszmei párhuzamok okán érdemes a Finnországgal kapcsolatos munkásságát – életművének ezt az eddig alig kutatott részét – alaposabban megvizsgálni. Jelen tanulmány több metszetben tárgyalja Szabó Dezsőnek a finn nyelvhez, irodalomhoz, az ország társadalmi és geopolitikai jellemzőihez fűződő viszonyát. Az eddigi kutatások során az író személye csupán érintőlegesen került szóba a két nép kapcsolattörténetéről szóló munkákban.[1]

Szabó Dezső finnekre vonatkozó nézeteit a kontextualista eszmetörténeti modell segítségével szeretném megvilágítani, melynek klasszikus munkái az Oxfordi Egyetemen oktató történészekhez kötődnek.[2] Szabó Dezsőnek a finn népről és államról, a finn kultúráról és nyelvről, valamint a magyar–finn kapcsolatokról megfogalmazott nézetei ugyanis csak az író aktuális ideológiai felfogásából, a szellemi-irodalmi életben betöltött szerepéből, politikai befolyásából és Magyarország adott geopolitikai helyzetéből érthetők meg. Esetében a kontextusnak azért is van kiemelt magyarázó ereje, mert pályafutása során számos alkalommal fogalmazott meg egymásnak többé-kevésbé ellentmondó nézeteket, így gondolatai között nem könnyű koherenciát felfedezni. Éppen ezért soha nem hagyható figyelmen kívül, hogy milyen fórumon, kiknek, milyen szándékkal fejtette ki a finnekre vonatkozó gondolatait, és miként használta azokat eszközként politikai hatások eléréséhez.

Szabó Dezső 1918 után nem csupán a világháborús vereség okait elemezte, hanem pozitív programot is kínált, amelyhez rendszeresen visszanyúlt a finn példához. Ahogyan Finnország 1917-ben egy nagy birodalomtól, Oroszországtól vált függetlenné, úgy Magyarország az 1920-ban aláírt trianoni békeszerződés

---

[1] *Richly Gábor:* A verőfényes napsütés vagy a szomorúfüzek országa? Finn útirajzok és emlékiratok a Horthy-korszak Magyarországáról. In: Europica Varietas Centralis. Szerk. Ifj. Bertényi Iván – Géra Eleonóra – Mészáros Andor. Bp. 2015. 335–356.; *Szíj Enikő:* Szabó Dezső finnugrista antipátiái és finn szimpátiái. In: Ünnepi írások Bereczki Gábor tiszteletére. Bp. 2008. 598–609.; *Anssi Halmesvirta:* Kedves rokonok. Magyarország és Finnország 1920–1945. Bp. 2014.

[2] *Quentin Skinner:* Machiavelli. A Very Short Introduction. Oxford 2000; *Uő:* Visions of Politics I–III. Cambridge 2002. Kritikájához lásd *Robert Lamb:* Quentin Skinner's revised historical contextualism: a critique. History of Human Sciences 22. (2009) 3. sz. 51–73.

révén zárta le az Osztrák–Magyar Monarchiában, illetve korábban az Osztrák Birodalomban töltött évszázadait. Bár az első világháborúban elszenvedett vereség súlyos területi és gazdasági veszteségekkel járt, Magyarország visszanyerte szuverenitását. Népességének fele a parasztsághoz tartozott, és jelentős különbségek mutatkoztak a főváros és a vidéki területek gazdasági fejlettsége között, ráadásul az ország külpolitikai szempontból erőteljesen elszigetelődött. Ezek a sajátosságok a finn államra is jellemzők voltak. Szabó Dezső 1919-ben megjelent, *Az elsodort falu* című regényével, majd az 1920-as, 1930-as években kiadott esszéivel, kritikáival és publicisztikai írásaival a sikeres magyar modernizáció útját kereste, ezért figyelemmel követte a Magyarországot körülvevő geopolitikai teret. Ebben az összefüggésben hivatkozott több alkalommal is a finn politikai és társadalmi fejlődésre. Ám a finn nyelvhez és irodalomhoz fűződő kapcsolatai jóval korábban, még 1900 körül, egyetemi tanulmányai során kezdődtek.

A finnugor nyelvész

Szabó Dezső 1900-ban, 21 éves korában kezdte meg tanulmányait a Budapesti Magyar Királyi Tudományegyetem magyar–francia szakán. Egyúttal felvételt nyert a párizsi École Normale Supérieure mintájára létrehozott Eötvös József Collegiumba is, ahol részben középiskolai tanárokat, részben a jövő magyar tudáselitjének tagjait képezték. A magyar nyelv és irodalom szakos képzés szerves részét képezte a finnugor nyelvrokonsággal kapcsolatos ismeretek és ezen belül a finn nyelv tanítása. Ez nem meglepő, hiszen a századforduló a magyar finnugrisztika kiemelkedő időszaka volt.

Visszaemlékezéseiben részletesen írt arról, hogyan és miért kezdett el foglalkozni a finnugor nyelvészettel: „A finnugorból a magyar szakos gólyák első órája egy pénteki délután volt. Az idő a Szilasi tanár úr buzgó finnugor étvágycsinálásával és bölcs tanácsaival telt el. Mondta, hogy szerezzük meg mindnyájan a Szinnyei finn nyelvtanát[3] és finn olvasókönyvét.[4] És mert a következő óra kedden délután volt, hogy időt ne veszítsünk, kért, hogy mindenki tanuljon meg a két könyvből annyit, amennyit erőltetés nélkül megbír.”[5] Állítása szerint néhány nap alatt megtanulta a teljes nyelvtant, és lefordított tíz oldalt. A következő órán olyan sikerrel szerepelt, hogy heti két plusz órát iktattak be számára, hogy

[3] Szabó Dezső itt nem fogalmazott pontosan, mivel alighanem a Budenz József által írt Finn nyelvtan című munkára gondolt, amelynek ötödik, Szinnyei József által átdolgozott kiadása 1900-ban jelent meg.
[4] Szinnyei József Finn olvasókönyv mondattani példatárral című munkája először 1895-ben jelent meg, ezt további három kiadás követte.
[5] *Szabó Dezső:* Életeim I–II. Bukarest 1982. I. 590.

megfelelő képzésben részesüljön. Évtizedekkel később az író erős kétségeinek adott hangot a hirtelen döntés megalapozottságát illetően: „Mit jelentett az, hogy én olyan játszva felszippantottam azt a finn nyelvtant? Gyors felfogást, jó emlékezetet. Tisztán technikai, gépies képességet. Még tehetséget vagy erős elmét sem."[6]

Érzelmes, nézeteit gyorsan változtató egyéniségét ismerve azonban óvatosan kell kezelnünk több évtizeddel későbbi, határozottnak tűnő véleményét. Hiszen ugyanabban a memoárban, néhány bekezdéssel később már így fogalmazott: „[...] bementem Szinnyei tanár úrnak egy szemináriumi órájára, hol heti egy órában a *Kalevalá*t fordították. A költemény nagyszerű magyar ritmusa arcon vágott, mint a márciusi szél, mintha valami ős emlékezet rohama viharzott volna át rajtam. Mint tényleges finnugrász hagytam el az óra végén a termet."[7] Talán nem túlzás azt állítani, hogy a két tanár egyénisége közötti különbség mutatkozott meg a visszaemlékezés lapjain, hiszen míg Szilasi Mórról ironikus hangnemben esett szó, addig Szinnyei József sokkal több dicséretben részesült: „Szinnyei József tanár úr, aki a finnugor nyelvészetet és a finn nyelvet adta elő, nagyon szeretett és igen jó volt hozzám. Sokszor meghívott magához ebéd utáni feketére, és ilyenkor teleajándékozott nyelvészeti és finn könyvekkel."[8]

A nyelvészeti pályán való reményteljes indulást nem csupán a visszaemlékezések támasztják alá. Szilasi Mór az 1900–1901-es tanévet értékelő jelentésében így fogalmazott: „Az első évesek közt volt még egy magyar nyelvész tanítványom is, Szabó Dezső, aki vas szorgalmával nemcsak a finn, hanem a vogul nyelvet is jól megtanulta."[9] A következő tanév végén, 1902. március 20-án pedig magyar nyelvészeti alapvizsgát tett, melynek során az alábbi témakörökből vizsgázott: a nyelvrokonság mivolta, a „finn-ugor" nyelvek idegen elemei, illetve finn fordítás és nyelvtan. A fiatal egyetemista teljesítményét Szinnyei József professzor is kitűnő minősítéssel értékelte.[10]

Néhány hónappal később Szabó nyelvészeti kutatóútra ment Csík vármegyébe, és ezzel kapcsolatban érdekes adalékkal szolgált visszaemlékezéseiben. Nyári olvasmányként magával vitte a *Kalevala* finn nyelvű példányát, de nem is akármelyiket: „Hónom alatt a végzetes könyvvel (valaha a Hunfalvy példánya volt, rajta volt a Lönnrot saját kezű ajánlása)."[11] Hunfalvy Pál (1810–1891) azon nyelvészek egyike volt – Budenz József mellett –, akik a magyar tudományosságban

---

[6] Uo. 590–591.
[7] Uo. 591.
[8] Uo. 594.
[9] *Tóth Magdolna:* Akinek Rómába kell jönnie. In memoriam Szilasi Móric. In: Tudós tanárok az Eötvös Collegiumban. Szerk. Sepsi Enikő – Tóth Károly. Bp. 2009. 16.
[10] ELTE Egyetemi Levéltár 14. Középiskolai Tanárvizsgáló Bizottság 1864–1949, Újrendszerű tanárvizsgálati jegyzőkönyvek, 19. doboz. 1804. sz. Szabó Dezső.
[11] *Szabó D.:* Életeim i. m. I. 617.

bizonyították és elfogadtatták a finnugor nyelvrokonság tényét. Hunfalvy tanítványa volt Szabó Dezső mestere, Szinnyei József is, így logikusnak tűnik az a feltételezés, hogy tőle kaphatta ez előbb említett kötetet. Ez az 1866-ban, Helsinkiben kiadott példány minden bizonnyal azonos azzal, amely még 1924-ben is a birtokában volt.[12] A történet jól érzékelteti, hogy tanárai milyen komoly várakozásokat fűztek Szabó Dezső tudományos pályafutásához.

A szépen induló nyelvészeti pálya rendkívüli kitartást és szorgalmat igényelt. Ezeknek az éveknek a hangulatát egy néhány évvel később kelt levelében a következőképpen örökítette meg: „Belemenekültem a finn-ugor nyelvészetbe, mely a szellemi aszketizmus legaszkétább formája. Öt éven keresztül vogul, finn, votják szavak folytonos záporában"[13] élt és tanult. A szellemi erőfeszítéseknek meg is lett az eredménye, hiszen 1904-ben a Magyar Tudományos Akadémia kiadásában megjelent *A vogul szóképzés* című értekezése. Erről a korabeli bírálók a következőket állapították meg: „Szerzője rendkívüli szorgalommal és lelkiismeretességgel dolgozta föl a rendelkezésünkre álló összes használható vogul szövegeket és terjedelmes dolgozatának – amely nemcsak alaktani, hanem jelentéstani szempontból is értékes – egyes részeiben egészen új, önálló felfogást juttat érvényre."[14] Egy évvel később, az Akadémia 1905. május 10-én tartott közgyűlésén adták át Szabó Dezsőnek a Sámuel-díjat, mellyel az előző évben megjelent legjobb nyelvtudományi értekezés szerzőjét jutalmazták.[15] Ugyanekkor az Eötvös Collegiumból a kolozsvári egyetemre távozó Szilasi Mór helyét a negyedéves tanárjelölt foglalta el: „Így rám bízták, hogy az első éves magyar szakosokat vezessem a finnugor nyelvészetben és a finn nyelvben."[16] Ekkor még úgy tűnt, hogy minden adott ahhoz, hogy Szabó Dezső a magyar finnugrisztika kiemelkedő tudósainak (Budenz József, Hunfalvy Pál, Szinnyei József) munkásságát folytassa, és figyelemre méltó egyetemi/akadémiai karriert fusson be.

Ám 1905 őszén több hónapos párizsi tanulmányútra indult, amely alapvető fordulatot hozott nem csupán személyes életében, hanem a finnugor nyelvészethez és ebből adódóan a finn néphez fűződő viszonyában is. A francia nyelvvel, kultúrával, életmóddal és politikával való megismerkedés alapvetően formálta át Szabó Dezső gondolkodását. Néhány évvel az események után egykori középiskolai tanárának, Kovács Dezsőnek írt levelében így fogalmazott: „Nyelvészeti

[12] Petőfi Irodalmi Múzeum Kézirattár, V3320 Szabó Dezső könyvtárának lajstroma, 3553. sz. tétel. Az Elias Lönnrot által dedikált példány feltehetően Hunfalvytól, a magyar finnugrisztika egyik megalapítójától került Szinnyei Józsefhez, aki a másodéves Szabó Dezsőnek adományozta.
[13] Szabó Dezső levele Kovács Dezsőnek, 1909. január 21. In: *Budai Balogh Sándor:* Vad vizek futása... Mozaikok Szabó Dezső életéből. Bp. 1984. 230.
[14] Jelentés a Sámuel-díjról. Akadémiai Értesítő 65. (1905) 5. sz. 228.
[15] Jelentés a M. Tud. munkásságáról 1905-ben. Akadémiai Értesítő 66. (1906) 3. sz. 161.
[16] *Szabó D.:* Életeim i. m. I. 647.

téren elég sikert értem el. De éreztem, hogy ennek a munkának nincs valami mély emberi miértje. Sunyiban, magamtól lopva tanulgattam a nyugati nyelveket is. Párizsi tartózkodásom alatt teljesen jobblétre szenderült bennem a finnugrász."[17] Évtizedekkel később papírra vetett emlékiratában igen erős és hatásos képpel érzékeltette a finnugor nyelvészeti pálya lezárását. Két barátjával mulatoztak, és ennek során 25 ezer cédulát égettek el a kályhában, amelyeken különböző finnugor nyelvekre vonatkozó adatokat gyűjtött össze: „Aztán ettünk, ittunk, beszélgettünk, és közben folyton finnugor nyelvészettel tápláltuk a tüzet. Majdnem három órába került az egész elégetése."[18]

E radikális szakítás – amelyhez hasonlót többet is ismerünk Szabó Dezső életéből – többféleképpen értelmezhető. Egyrészt nem felelt meg lelki alkatának a szaktudósi-filológusi létből adódó fegyelmezett, korlátozott hatást és visszhangot kiváltó nyelvészi tevékenység; másrészt e tett értékválasztást is kifejezett: a finnugor kultúra, s ezen belül a finn nyelvészet sokkal csekélyebb vonzerővel bírt számára, mint a francia, s általában a korabeli nyugat-európai műveltség. Ezzel Szabó Dezső a korszak általános hangulatához igazodott, némi egyszerűsítéssel szólva, Kelet felől Nyugat felé fordult. Ugyanakkor nem szakított véglegesen a finn kultúrával sem, hiszen az első öt–hat év hatását nem lehetett kitörölni. Ezért is bukkant fel a későbbi évtizedekben újra meg újra a finn szál Szabó Dezső életművében.

A demonstratív cédulaégetést követően, 1907-ben Székesfehérvárra került középiskolai tanárként. Itt hamarosan politikai publicisztikákkal jelentkezett a megyei lap hasábjain, s ezekben újra megmutatkozott a finn hatás. Visszaemlékezéseiben így írt erről: „Talán finnugorságom utolsó vonaglása volt, hogy írói nevemül a finn Kyljättävä szót választottam, mely magvetőt jelent."[19] Bár Szabó Dezső rosszul emlékezett, hiszen csupán K. aláírással jelentek meg a cikkei, a K. szignó minden valószínűség szerint valóban a Kylväjä szót rejtette. Feltehetően azt akarta kifejezni, hogy ő mint író éppen úgy teremt új életet az elvetett szavakkal, mint az a földműves, aki a magokat szórja a földbe.[20]

1911-ben és 1912-ben Szabó Dezsőnek két elbeszélése is megjelent, amelyekben nagyon határozottan és kíméletlenül számolt le azzal az örökséggel, amely induló éveit meghatározta. Jelentőségüket növeli, hogy mindkettő a *Nyugat* hasábjain látott napvilágot. A folyóirat címében, esztétikai irányában és mögöttes politikai alapállásában egyaránt határozott irányt mutatott. A német, angol,

[17] *Budai Balogh S.:* Vad vizek futása i. m. 232.
[18] *Szabó Dezső:* Életeim i. m. II. 119.
[19] Uo. 161.
[20] A kifejezés értelmezéséről lásd Szabó Dezső, a legnagyobb szájú magyar – és finnugrista. In: nyest.hu, https://www.nyest.hu/renhirek/szabo-dezso-a-legnagyobb-szaju-magyar-es-finnugrista (letöltés: 2023. márc. 3.).

francia, olasz kultúra alkotásai mellett a keleti népek (az oroszt kivéve) ekkor még Szabó Dezső számára is másodrendű nemzeteknek tűntek, amelyek nem érdemesek az elithez tartozó költők, írók, kritikusok figyelmére. Szabó Dezső ezzel a nyugatos modernizációval azonosult, s ezért is fordult szembe a finn/ugor örökséggel. *A magyar tanárság psychéjéhez* című írásában így fogalmazott: „A másik általános lelki trágya a finnugor nyelvészet. [...] Előveszi az ember valamelyik rongy rokonságunk ostoba, kulturálatlan, értelmetlen termékét, pl. egy kötet vogult. Kell hozzá egy pár száz ív cédulákra vágott papiros. Ezekre kiírjuk pl. az m végű szavakat. Azután a cédulákat jelentésük szerint csoportosítjuk. Ebből azután egy életen át variálhatunk, kombinálhatunk, permutálhatunk."[21] Ám még ebben a cikkben is érződött, hogy nem volt egyszerű számára a finn nyelv és kultúra tanulmányozásától a francia szellemig vezető út, hiszen egy mentegetődző lábjegyzetben az alábbiakat rögzítette: „Nem laikus ember beszél. A finnugor nyelvészet éveken át hitem volt."[22]

A témánk szempontjából fontos másik szöveg, a *Miért?* című novella főhősében nem nehéz ráismerünk a szerzőre.[23] Endre, a doktorrá avatás előtt álló nyelvész az ország legkiválóbb tanárképző internátusába járt (ez nyilván az Eötvös Collegium), és „óriási szorgalommal vetette magát a finnugor nyelvészetnek [sic!]", melynek eredményeként „tudatában élesvonalú török, finn, lapp szavak" keringenek. A felsorolás önmagában is izgalmas, hiszen az ekkoriban induló magyar turanista mozgalom, amellyel később Szabó Dezső is foglalkozott, a magyarság keleti rokonait számba véve egy csoportba sorolta az előbb említett népeket. Az elbeszélés főhőse a „lapp a féle hangok történetéből" írja doktori értekezését – ez megint Szabó vogul hangtanára rezonál –, s miután Szabó korábbi professzorát, Szinnyei Józsefet is nevetségessé teszi, csalódottan és kimerülten lemond a nyelvészi pályáról.

Nehéz elkülönítenünk a *Nyugat* hasábjain megjelent írásokban, hogy mi az, ami Szabó Dezső érzelmeiről, a korszak tudományos munkamódszerével kapcsolatos ellenszenvéről szól, s mi az, ami a finn nyelv és a finnugor kultúrkör iránti általános lebecsülését tükrözi. Az azonban tény, hogy életének ebben a szakaszában érdektelennek, unalmasnak tartotta mindazt, ami pályakezdése idején még foglalkoztatta. Ebből az álláspontjából csak a Magyarország számára súlyos veszteséget hozó világháború és az azt követő szellemi útkeresés mozdította ki.

[21] *Szabó Dezső:* A magyar tanárság pscyhéjéhez. Nyugat 4. (1911) 17. sz. 354–355.
[22] Uo. 356.
[23] *Szabó Dezső:* Miért? Nyugat 5. (1912) 7. sz. 639–643.

Fordulat az 1920-as évek elején

Szabó Dezső politikai nézeteiben éles változások történetek 1918 ősze és 1920 tavasza között. Az első világháborús összeomlást követő polgári demokratikus forradalom idején még a határozott szociális és alkotmányos programmal (általános választójog, földosztás, nemzetiségi autonómiák elismerése) fellépő Jászi-féle Országos Polgári Radikális Pártot támogatta. 1919 első hónapjaiban az erősödő kommunista mozgalommal rokonszenvezett, majd 1919 őszétől a jobboldali radikális erők egyik legismertebb publicistája és gyűléseik népszerű szónoka lett. A markáns fordulatokat az író határozott antiliberalizmusa és antikapitalizmusa kötötte össze: mindig azt a politikai erőt támogatta, amelyről úgy vélte, hogy a leghatározottabban fordul szembe az 1918 előtti Osztrák–Magyar Monarchia konzervatív-liberális társadalmi és gazdasági berendezkedésével.[24] Nézeteit az 1919 májusában megjelent, *Az elsodort falu* című regényében foglalta össze. A kötet nem csupán az első világháborús vereség okait boncolgatta élesen antiszemita, németellenes, a szociális kérdés döntő jelentőségét hangsúlyozó tartalommal, hanem egyúttal pozitív programot is kínált. A mű több százezer példányban kelt el, s azon kevés alkotások egyike, amelyek az 1919 és 1944 közötti korszak politikai gondolkodását alapvetően meghatározták. Ez a befolyás kölcsönzött írójának kiemelt fontosságot, s ezért érdemes elemeznünk a finn néppel és kultúrával kapcsolatos felfogását.

Szabó Dezső úgy vélte, hogy a Magyarország lakosságának felét kitevő parasztságra alapozva kell az új nemzeteszmét felépíteni. Ez a belpolitikai program szerves összefüggésben állt nála a helyes külpolitikai irány megtalálásával is, hiszen az 1918 előtti Magyarország elvetése egyben a nyugati orientáció elutasítását is jelentette. Vagyis fokozatosan azon népek és kultúrák felé nyitott, vagy legalábbis kezdett el komolyabban érdeklődni, amelyek Kelet-Európához tartoztak. Ezzel persze közel sem állt egyedül akkoriban, hiszen a szellemi és politikai életben rendkívül mély apátia és depresszió uralkodott a trianoni békeszerződést követően, melyet sokan a nyugat-európai nagyhatalmak Magyarországgal szembeni igazolhatatlan fellépésének tartottak, s erre válaszul a keleti irányú politikai tájékozódás fontosságát pártolták. Ez érhető tetten a magyar turanista mozgalom felfutásában is,[25] melyhez egy ideig Szabó Dezső is tartozott. Ennek a szellemi irányzatnak a keretében fejtette ki a finn népre vonatkozó elgondolásait, valamint a háború előttihez képest alapvetően megváltozott véleményét.

---

[24] *Papp István:* Útkereső vagy tévelygő? Szabó Dezső 1918–1919-ben. In: Trianon után. Szerk. Hőnich Henrik – Nagy Ágoston. (Hungaria Aeterna) Bp. 2021. 259–260.

[25] *Ablonczy Balázs:* Keletre, magyar! A magyar turanizmus története. Bp. 2016.

A finnek című írás 1921 júniusában látott napvilágot *A Nép* című keresztény-szocialista napilapban.[26] Az újság a magyar fajvédő mozgalom fontos orgánumának számított, és 1921. május 1-je és július 31-e között Szabó Dezső 28 írást publikált a hasábjain,[27] vagyis rövid ideig az író első számú nyilvános fórumának számított. Sem előtte, sem pedig utána nem találunk tőle írást *A Nép* oldalain. Ez a gyakorlat jellemző volt Szabó Dezsőre: általában néhány hónapig működött együtt valamely szerkesztőséggel, ez idő alatt rendkívül intenzíven dolgozott, majd egy hirtelen összeveszést követően végleg távozott a laptól.

A fajvédő mozgalom, amelynek egyik áramlata volt a korabeli magyar keresztény-szocializmus, az első világháborús vereséget követően kezdett kibontakozni, és a kommunista Tanácsköztársaság bukását követően, 1919 őszétől erősödött meg. Markánsan antiszemita és antikommunista, a békeszerződést elutasító, a parlamentarizmus gyakorlatát elvető, számos erőszakos akciót lebonyolító irányzat volt. Társadalmi bázisát alapvetően a kispolgárságra, a munkanélküli fiatal értelmiségiekre, s nem utolsósorban a frontokról visszatérő egyetemi diákságra alapozta. 1919 őszétől Szabó Dezső számított a mozgalom első számú ideológusának.[28] 1921 közepén azonban már távolodott a fajvédőktől, 1922–1923-ra pedig el is szigetelődött a mozgalmon belül, ekkorra ugyanis már alapvetően csalódott az ellenforradalomban is, döntően az általa szükségesnek tartott szociális reformok elmulasztása miatt.

A magyar keresztény-szocializmus a századforduló osztrák irányzatát követte, s markánsan szemben állt a zsidó származású magyar polgársággal, melynek társadalmi és gazdasági súlyát is korlátozni, visszaszorítani kívánta. Szabó Dezső finnekről szóló fejtegetései ebben a közegben értelmezhetők. A fajvédők s egyben az író egyik célja a korszakban sokat hangoztatott „magyar megújulás" lehetőségeinek és egyben külpolitikai szövetségesek keresése volt. Így figyelhetett fel a függetlenségét frissen elnyert s a polgárháborún alig túljutott Finnországra. Alaptétele a következő volt: „A világháború nagy ítélkezéséből a finnek megnyert pörrel kerültek ki."[29] Ezt el lehetett mondani ugyan a kisantant államairól is, viszont őket a magyar közvélemény elutasította a békeszerződés szigorú rendelkezései miatt. Csupán két olyan állam akadt Kelet-Európában, amely az első világháborúban a nyertesek oldalán állt, és a békeszerződésekben nem részesült a történeti Magyarország területéből: Lengyelország és Finnország. Mivel az előbbihez semmilyen kapcsolat nem fűzte Szabó Dezsőt, így érdeklődése – logikusan – ismét a finnek felé fordult.

---

[26] *Szabó Dezső:* A finnek. A Nép, 1921. június 10. 2.
[27] *Budai Balogh Sándor – Hartyányi István:* Szabó Dezső bibliográfia. Bp. 1996. 60–63.
[28] *Gyurgyák János:* Magyar fajvédők. Bp. 2012. 51–72.
[29] *Szabó D.:* A finnek i. m.

Szabó *A finnek*ben 1808-tól, az orosz–svéd háborún belül kirobbant finn háborútól indította a finn történelem vizsgálatát, és – tévesen – azt állította, hogy az „orosz politika állandó programja" volt a russzifikáció. Szerinte a finnek erkölcsi szilárdságuk, makacsságuk, hősiességük révén álltak ellen az elnyomó nagyhatalom törekvéseinek, vagyis nemzetkarakterológiájában erősen konzervatív sztereotípiákkal élt. Ugyanakkor felfigyelt az oktatás fontosságára, és hangsúlyozta annak pozitív szerepét: „Analfabéta nem igen van ebben a népben s a kultúra ott az egész népnek mindennapi gondja."[30] Igazából a népköltészetnek tulajdonított döntő jelentőséget a népi tudat megőrzésében, szerinte ugyanis a „ősrégi finn népdalok" és a *Kalevala* az emberiség olyan értékeit őrzik, amelyek már nem fellelhetők Európa más részein. Ennek kapcsán felidézte saját nyelvészeti pályafutását, amelyet ekkor már egészen más megvilágításba helyezett, mint tíz évvel korábban, amikor még a nyugatos modernizációban hitt: „A Kalevala lelkesített rá, hogy négy éven át éjjel-nappal foglalkozzam finn-ugor nyelvészettel."[31]

A méltatásba azonban becsúszott egy durva antiszemita megjegyzés is: felidézte, hogy 1919-ben, az általa utólag csak „zsidó Kommünnek" nevezett Tanácsköztársaság idején találkozott régi professzorával, Szinnyei Józseffel, akinek arról panaszkodott, hogy „Irtózatos ez a zsidó uralom!", mire Szinnyei röviden úgy válaszolt, hogy „Lássa, kár, hogy otthagyta a finnugor nyelvészetet."[32] Szabó persze elsiklott a fölött a tény fölött, hogy 1919 májusában probléma nélkül megjelenhetett *Az elsodort falu* című regénye, amely belefért a magyar bolsevik irodalompolitikába is, hiszen a szerző hivatkozhatott arra, hogy ő a zsidó kapitalizmus bírálatát adta. Szabó látható nem gondolt a nyugodt, békés filológusi pályához való visszatérésre, e helyett a cikkben programot hirdetett. Nagy gondnak tartotta, hogy Magyarországon nem ismerik a finn népnek e „mély gyökérről testvérnemzetnek" az irodalmát, népdalait, műveltségét. Úgy látta ugyanis, hogy a magyarság sajátos arca csak úgy őrizhető meg, hogy „vissza kell kapcsolódni a testvérnépek ős kultúrájába".[33] Ezzel a kijelentéssel Szabó Dezső markánsan szembefordult korábbi nézeteivel, s hitet tett az állami szintű magyar–finn együttműködés mellett. Erre szerinte két úton is lehetőség nyílott: a régi előzményekre visszatekintő néprokonsági ideológia alapján,[34] illetve a már említett turanizmus keretében. A felvetett kérdésre sajátos választ adott: egyrészt elvetette a „történelmi zagyvaságnak" tartott turanista propagandát, másrészt azonban úgy vélte, feltétlenül szükséges, hogy „a finn-ugor, török-tatár népek sajátos

[30] Uo.
[31] Uo.
[32] Uo.
[33] Uo.
[34] Ennek tartalmáról lásd *Halmesvirta, A.:* Kedves rokonok i. m. 13.

kultúráját, mitológiáját, népköltészetét felöleljük a magyar lélekbe".[35] Mintha külön gondolatként tartotta volna számon a magyarság keleti rokonait tömöríteni kívánó turanizmust és a finnugor néprokonságot, miközben a finnugor népeket a turáni népek közé sorolta.

Meg volt győződve arról, hogy a *Kalevala* és a *Kantelár*[36] az a közös műveltségi alap, amely a finnek és magyarok közötti kapcsolatot megteremti, ezért „házi könyve legyen ez a két könyv minden magyar családnak".[37] Ismételten méltatta a turáni felfogást: a „mozgalom megujhodásunk egyik leghatalmasabb gondolata",[38] amelyre a magyar népnek is támaszkodnia kell. Azzal zárta fejtegetéseit, hogy a „nyugati kultúrát ki kell zsákmányolnunk",[39] és a finn kultúra ismerete is segíthet abban, hogy „lelkünk egy-egy elfelejtett ős vonását"[40] visszaszerezzük.

A cikk időzítése nem volt véletlen, hiszen néhány nappal később került sor Helsinkiben az első finnugor kongresszusra,[41] amelyet még négy további hasonló találkozó követett, a néprokonsági gondolat jegyében való együttműködést hirdetve. A szerző maga is utalt a közelgő eseményre, amikor azt írta, hogy a „kitagadott testvérnépek most Helsinkiben nagy összejövetelt fognak tartani".[42]

Szabó Dezső finn tárgyú nézetei ellentmondásosak, mivel a finnugor nyelvrokonság és a turáni gondolat keveredett bennük, bár ez a megállapítás a korszak más magyar értelmiségijeiről is elmondható. Ennél érdekesebb azonban, hogy nála ez a viszony valójában egyoldalú volt, hiszen csak az érdekelte, hogy a magyarság mit hasznosíthat, mit vehet át a finn példából, az azonban, hogy viszonzásképpen mit nyújthat a finneknek, szóba sem került. Vagyis a nézőpontja nem pán/makronacionalista, nem népek felett álló integratív program, csupán a korabeli magyar nacionalizmus egyik megnyilvánulási formájának tekinthető.

Feltehetően ugyanebben az időszakban, 1921 második felében keletkezett a *Két árva* című elbeszélése is, amely esztétikai szempontból ugyan gyönge alkotás, viszont fontos és határozott eszmei irányt sugallt a kortárs olvasóknak. A novella nem jelent meg a sajtóban, csupán az 1921 decemberében lezárt *Ölj és egyéb elbeszélések* című kötetében.[43] A sokkal inkább direkt politikai tantételnek, mintsem szépirodalmi alkotásnak tűnő rövid mű cselekménye azzal kezdődik, hogy egy magyar katona várakozik az első világháború után a müncheni pályaudvaron.

---

[35] *Szabó D.:* A finnek i. m.
[36] 1840-ben kiadott, Elias Lönnrot által összeállított finn népmese- és népdalgyűjtemény.
[37] *Szabó D.:* A finnek i. m.
[38] Uo.
[39] Uo.
[40] Uo.
[41] *Halmesvirta, A.:* Kedves rokonok i. m. 32–34.
[42] *Szabó D.:* A finnek i. m.
[43] *Szabó Dezső:* Ölj és más elbeszélések. Bp. 1921. 33–40.

Senkivel nem ért szót, az osztrák katonák, akikkel egy hadseregben szolgált, durván elküldik. Sem az olasz, sem az orosz katonák nem törődnek vele. Ám egyszer csak váratlanul bevágtat egy ló a pályaudvarra, s ekkor a magyar katona felfigyel egy ugyancsak magányos tatár katonára. A két ember egymás felé szalad: „A test értette a megmozdult testet, a szem a szemet, a száj a szájat."[44] Bár a két ember egy szót sem ért egymás nyelvén, mégis – mint két parasznép tagjai – ösztönösen megértik egymást. „De kenyéren át, húson át, szívből csordult szavakon át a két ember értette egymást" – írta Szabó Dezső. Végső következtetése, hogy a magyarságnak vissza kell találnia „az ős család tűzhelyéhez".

A mű didaktikus mondanivalója egyértelmű: Európa nagy kultúrnépei idegenek a magyarság számára, nem értik meg őt, ahogy a magyarság sem érti meg őket. A Kelet tehát a helyes irány, ahol a magyarsághoz hasonló paraszti néptömegek élnek, akikkel a nyelvi különbözőség ellenére könnyebben szót lehet érteni. Bár ez a novella nem a finnekről és magyarokról szólt, mégis megjelent a finn akadémia Karjala Társaságának szócsöve, a *Suomen Heimo* hasábjain.[45] Faragó József ültette át finn nyelvre. Ő volt az is, aki Szabó Dezsőt elsőként elemezte Finnországban. *A finnek* című programadó cikkét is lefordította, és az *Ylioppilaslehti* finnugor néprokonsággal foglalkozó különszámában[46] 1923. március 3-án megjelentette.[47]

Talán meglepő, hogy éppen ez a két írás jelent meg a finn sajtóban, főként úgy, hogy az egyik közülük nem finn vonatkozású. Ennek magyarázata a korszak külpolitikai gondolkodásában rejlik, amely főként az 1920-as évek elején, s különösen a keleti gondolat vonatkozásában nem különítette el egymástól a finnugor és a török nyelvcsaládhoz tartozó népeket. Így például 1921-ben az első finnugor kongresszuson a magyar delegációt vezető Bán Aladár, az észt nemzeti eposz, a *Kalevipoeg* magyar fordítója, egyúttal a turáni mozgalom finnugor ágának meghatározó alakja is volt.[48] Őt Szabó Dezső is sokra tartotta, név szerint méltatta idézett cikkében mint a *Kantelár* egyik tolmácsolóját. A finnugor és török népek közötti szellemi kapcsolatot sugallta az az ismeretlen szerző is, aki 1920 decemberében a következő javaslatot tette a fajvédő mozgalomhoz kapcsolódó *Nemzeti Újság* hasábjain Szabó Dezső *Csodálatos élet* című meseregénye kapcsán: „Ellenben

---

[44] Uo. 39.

[45] *Halmesvirta, A.:* Kedves rokonok i. m. 20.

[46] Szabó Dezső finnországi megjelenéséről a magyar sajtóban is szó esett, amikor az Ylioppilaslehti nevezett különszámát méltatták: „Nevezett lap többek között Petőfi jelentőségét és költészetét, Mikszáth regényeit, Szabó Dezső és Herczeg Ferenc írásait, az újabb magyar irodalmat, a magyar egyetemi mozgalmakat [...] meleghangú cikkekben ismertette." – *Aarni Penttilä:* A finn egyetemi hallgatóság nemzeti mozgalmai. Turán 6. (1923) 3–4. sz. 93.

[47] *Szíj E.:* Szabó Dezső i. m. 601., 603.

[48] *Ablonczy B.:* Keletre, magyar! i. m. 116.

próbául merném ajánlani, hogy minden török-tatár-finn nyelvre lefordítsák, mert mindennél hatásosabban elmélyítené ősi rokonságunk hitét, újraföltalálását."[49]

1923-ban saját folyóirata, az *Élet és Irodalom* hasábjain Szabó Dezső ismét érintette a finn kultúra témakörét. Átfogó ismertetést írt a korszak fontos magyar külpolitikai áramlatáról, a magyarság rokonait, s egyben politikai szövetségeseit a bizonytalan körvonalú turáni népek között kereső gondolakörről.[50] Írásában élesen elválasztotta a turanizmus meglévő gyakorlatát, amelyet csípős kritikával illetett („szükségszerűen magukkal hozták ez új mozgalom két általános típusát: a hülye, akaratlan, tétlen álmodozót s az ezeken élősködő szélhámost"), valamint az általa továbbra is kívánatosnak tartott „komoly és pozitív tartalmú" turanizmust, amely szerinte „pótolhatatlan funkció lehet a magyarság életében". Mit értett ez alatt? Úgy vélte, hogy léteznek turáni népek, amelyek közé a finn, az ugor és a török-tatár népek sorolhatók, amelyek szerinte „nyelvük berendezésében, szellemi megnyilvánulásukban, egész pszichéjükben hasonlóbbak, rokonabbak hozzánk, mint a nyugati népek". Ebben az ismételten kifejtett elég zavaros és ellentmondásos koncepcióban keverednek a nyelvi rokonság és a kulturális hasonlóság elemei, ráadásul mindehhez a „faji egyéniség" fogalmát társította, amely valamiféle etnikai rokonságot feltételezett az érintett népek között.

Csupán egyetlen konkrét példát hozott arról, hogy a gyakorlatban mit értett a turáni, így a finn–magyar művelődési kapcsolatok erősítésének szükségességén. Szerinte a „harmadrangú" német irodalom alkotásai helyett a „finn népköltészet, a Kalevala ős szépségeibe" kellene bevezetni a közoktatásban tanuló diákokat. Azon túl, hogy a német kultúra ilyen szintű lebecsülése sokkal inkább a nyers indulat, mint bármiféle reális kritika terméke volt, az is kérdés marad, hogy miként képzelte volna a finn nyelv elterjesztését, hogy az lehetővé tegye a *Kalevala* eredeti nyelven történő olvasását. Ennek tükrében a finn nép beemelése az általa kívánatosnak tartott turanizmusba sokkal inkább alkalmi rögtönzésnek tűnik, közönséges Nyugat- és/vagy németellenességnek, mintsem alaposan kiérlelt koncepciónak. Ezek után felvetődik persze a kérdés, hogy Szabó Dezső finnséggel kapcsolatos érdeklődése minek köszönhető valójában, milyen alapokon nyugodott, s mennyire tekinthető komolynak? A választ részben az *Élet és Irodalom* ugyanezen számában találjuk, ahol egy rövid közleményben az alábbiakat tudatta: „Liipola Yrjö, az ismert nagytehetségű finn szobrász lefordítja finnre az Elsodort falut [sic!]. Az első kötet már készen van s Liipola nagy művészi intuícióval valósította meg e nehéz feladatot."[51]

[49] *Sz. n.* Csodálatos élet. Szabó Dezső kétkötetes regénye. Nemzeti Újság, 1920. december 24. 3.
[50] *Szabó Dezső:* A turanizmus. Élet és Irodalom 1. (1923) 1. sz. 14–22.
[51] Liipola Yrjö fordítása. Élet és Irodalom 1. (1923) 1. sz. 34.

Szabó Dezső és Yrjö Liipola barátsága

Yrjö Liipola – megszakításokkal – 1904 és 1934 között élt Magyarországon, és ebben az időszakban számos szobrásszal, festővel és íróval ápolt baráti kapcsolatot. Két könyvében is feldolgozta az itt szerzett tapasztalatait,[52] és 1956-ban publikált emlékirataiból több kisebb részlet is megjelent magyar fordításban.[53] Itteni tevékenységével, életútjával, Magyarország-képével több magyar kutató is foglalkozott,[54] sőt Aira Tuomisto monográfiában tárgyalta Liipola magyar kapcsolatait.[55] Szabó Dezsőhöz fűződő viszonyának értelmezéséhez nagy segítséget jelent, hogy memoárjában külön fejezetben írt e kérdésről, s ez a részlet ugyancsak megjelent magyar fordításban.[56]

Megismerkedésük körülményeiről csupán Liipola visszaemlékezéseiből tudunk. Ezek szerint a magyar főváros egyik népszerű irodalmi kávéházában, a Philadelphiában találkoztak először, majd egyszer meghívta, hogy látogassa meg őt a lakásán. Szabó Dezső 1919 augusztusától 1924 szeptemberéig, Olaszországba történt elutazásáig élt bérelt lakásban itt, az első kerületben. Vagyis erre az időszakra esett Yrjö Liipolával való megismerkedése és barátságának igazán aktív időszaka is. A memoárban úgy ábrázolta a szobrász Szabót, mint a számtalan bohém, kissé visszahúzódó, szokatlan életmódot folytató magyar írók egyikét, akivel kapcsolatban inkább magántermészetű emlékeket jegyzett fel. Az író markáns antiszemitizmusáról, durva németellenességéről, s sokakat riasztó, harsány természetéről nem ejtett szót.

Liipola úgy festette le az írót, mint aki belesimul a korszak sérelmi alapú magyar nacionalizmusába: „Az állították róla egyesek, hogy Szabó Dezső pesszimista, holott inkább idealistának lehetne mondani, aki aggódik és szomorkodik népének balsorsa miatt. Látta, hogy a vezető helyeken önző emberek ülnek, akik nem ismerik és nem értik a nép bajait és harcát, nem tudják újabb tettekre lelkesíteni."[57] Azt, hogy Szabó Dezső mind a keresztény-konzervatív hatalmi elitnek, mind a szociáldemokrata és liberális ellenzéki pártoknak egyaránt ellenfele volt, s egy harmadikutas, a parasztságra alapozott nemzeteszmét képviselt, Liipola nem

---

[52] *Yrjö Liipola:* Aurinkoista Unkaria. Söderström 1934; *Uő:* Vaellusvuosiltani: muistelmia 1. Söderström 1956.
[53] *Ágoston Mária:* Egy finn szobrász a szolnoki művésztelepen. In: Zounuk. A Szolnok Megyei Levéltár Évkönyve 2. Szerk. Botka János. Szolnok 1987. 323–331.; *Yrjö Liipola:* Akseli Gallen-Kallela Magyarországon. Művészettörténeti Értesítő 28. (1979) 1. sz. 48–50.
[54] *Losonczi Miklós:* Egy finn szobrász Magyarországon. Hevesi Szemle 12. (1984) 3. sz. 2–6.; *Richly G.:* A verőfényes napsütés i. m. 335–336., 338–341., 346–348.
[55] *Aira Tuomisto:* Keihästyttö ja metsänpoika: kuvanveistäjä Yrjö Liipolan taide Unkarin kaudella 1904–1934. Suomessa 2011.
[56] *Yrjö Liipola:* Szabó Dezső. In: Szabó Dezső emlékkönyv. Szerk. Szőcs Zoltán. Bp. 1993. 104–109.
[57] Uo. 106.

említette. Csupán olyan túlságosan általános, a politikai eszmetörténet számára nehezen értelmezhető kijelentéseket tett, mint hogy Szabó Dezső „a fennálló viszonyokat és a kulturális élet vezetőit" bírálta, ezért egyedül maradt, ám „a magyar ifjúság szerette őt". Feltehetően több könyvet is kapott ajándékba Szabó Dezsőtől, így az 1922 júliusában megjelent *Panasz* című kötetet is,[58] amely az író magyar irodalommal foglalkozó kritikáit tartalmazta, s amelynek előszavából Liipola szó szerint kimásolt kétoldalnyi szöveget.

A Szabó és Liipola közötti barátság legfontosabb következménye *Az elsodort falu* finn nyelvre történő lefordítása volt. Feltehetően a könyv megjelenésekor hallotta a szobrász első alkalommal Szabó nevét, s ez megelőzte a személyes találkozásukat. Elismerő szavakkal írt a műről: „[...] napfényként jött hosszú, komor felhős napok után. Ritkán keltett egy könyv ilyen nagy feltűnést. Mindenki el akarta olvasni, és hamarosan szájról szájra járt az író neve."[59] Liipolának a regényről adott értékelése egyaránt tartalmaz igaz és téves megállapításokat. Helyesen ismerte fel, hogy Szabó valós emberekről mintázta a szereplőket, és azt is, hogy a szokatlan nyelvezet komolyan hatott a fiatal írónemzedékre. Pontos megállapítás volt az is, hogy a regény nem háborús mű, mivel a hátország életét mutatta be. Azt is jól látta, hogy az író „akkor van elemében, amikor ütéseket kapva, maga is ütéseket osztogat mindenfelé". Ugyanakkor egyáltalán nem állja meg a helyét az, hogy a regény „a magyar irodalom legjobb alkotásai közé sorolható", és hogy kevés író tudta „olyan élethűen ábrázolni a népet", mint Szabó Dezső. Ám mégsem az a fő probléma, hogy Liipola nem érzett rá a kötet igen komoly esztétikai hibáira, szerkezeti gyengeségeire, az író statikus szemléletére, nehézkes stílusára. Ennél sokkal relevánsabb kérdés, hogy miért nem, vagy miért csak igen elnagyoltan mutatott rá arra a direkt politikai üzenetre, amely *Az elsodort falu* sikerét megalapozta: Szabó Dezső szerint ugyanis a történelmi Magyarország bukásának, az elmaradt szociális reformoknak, s egyáltalán a korabeli ország minden bajának legfőbb oka az volt, hogy a gazdasági, szociális, tudományos, művészeti elit idegenekből – németekből, zsidókból, szlávokból – állt, akik kiszorították ezekről a területekről a tehetséges magyarokat. Az „idegenellenesség" olyan erős, félre nem érthető olvasata *Az elsodort falunak*, amit nehéz volt nem észrevenni.

Liipola a regény finnre fordítását az alábbiakkal indokolta: „egyetlen más magyar regény sem szántotta föl olyan mélyen a nagy talajt, és senki sem ábrázolta olyan hatalmas erővel a magyar nép lelki világát".[60] Emlékei szerint Szabó Dezső bonyolult, „sajátos nyelve" miatt „néhány évtizedig" dolgozott a fordításon.

[58] *Szabó Dezső:* Panasz. Bp. 1922.
[59] *Liipola, Y.:* Szabó Dezső i. m. 104.
[60] Uo. 108.

Ezt az állítást más források is alátámasztják. Amikor 1934-ben Liipola végleg visszaköltözött Finnországba, több magyar lap is interjút készített vele. Ekkor azt nyilatkozta, hogy lefordította Szabó Dezső néhány novelláját, s más magyar írók, így Móricz Zsigmond és Herczeg Ferenc néhány művét is.[61]

Az utóbbi két író neve azért érdekes, mert Móricz a paraszti világ legkiemelkedőbb ábrázolójaként esztétikai szempontból messze Szabó Dezső felett állt, Herczeg Ferenc pedig azok közé az írók közé tartozott, akiket nagyon hevesen támadott Szabó, mivel a keresztény-konzervatív kurzus politikai okokból felkarolt, reprezentáns írójának tartotta. Vagyis Liipola minden jel szerint nem merült el olyan mélyen a magyar szellemi életben, hogy biztos értékítéletet formáljon az egyes írókról, így választásai inkább alkalomszerűek, esetlegesek lehettek.

Néhány évvel később, 1942-ben egy Helsinkibe látogató magyar újságírónak azt nyilatkozta, hogy *Az elsodort falu* fordításán dolgozik: „Roppant nehéz ezt úgy fordítani finnre – mondja – hogy a magyar szó minden eredetisége megmaradjon benne."[62] Később azt írta, hogy befejezte a fordítást, s átadta azt egy kiadónak, de a szöveg végül sosem jelent meg. A kéziratát később sem találták meg finn kutatók,[63] így minden jel szerint Yrjö Liipola hiába fáradozott, hazája olvasói nem ismerhették meg fordításában Szabó Dezső sokkal inkább történeti, mintsem irodalmi értékkel bíró regényét.

Finnország mint Kelet-Európa része

Az 1920-as évek első felét követően Szabó Dezső sokáig nem foglalkozott Finnországgal, írásaiban nem bukkannak fel a finn nyelvre, népre, művelődésre történő utalások. Ez a helyzet az 1930-as évek közepén kezdett el megváltozni, amikor az európai hatalmi rendszer átalakulása, a náci Németország erősödése a versailles-i békerendszer eleinte lassú, majd egyre gyorsuló ütemű megrendülésével járt. Szabó mindezt tágabb, geopolitikai nézőpontból szemlélte, s úgy vélte, hogy Magyarország önmagában nem állhat ellen a német birodalmi törekvéseknek. 1935-ben írta meg egyik legfontosabb külpolitikai tárgyú esszéjét, amelyben a magyar szuverenitás kérdését egy általános, regionális probléma részeként tárgyalta.[64] Ebben a vonatkozásban került elő újból Finnország. Az értekezés

[61] Liipola Yrjö finn szobrász 30 év után hazaköltözik Budapestről Finnországba. Az Est, 1934. május 1. 12.
[62] *Rolla Margit:* Yrjö Liipola finn szobrászművész műtermében. Magyar Nemzet, 1942. október 22. 6.
[63] *Szíj E.:* Szabó Dezső i. m. 605. A szerző Heikki Viironen tanulmányát idézte, lásd Missä on Dezső Szabón »Tulvan viemä kylä« käännös? Hiidenkivi 14. (2007) 6. sz. 54.
[64] *Szabó Dezső:* Magyarország helye Európában: Keleteurópa. In: *Uő:* Az egész látóhatár I. [Bp.] 1939. 211–236.

címe: *Magyarország helye Európában: Keleteurópa* nem csupán a nyugat-európai modernizációtól való elfordulást sugallta, hanem egyszersmind valamiféle modellt is felkínált. Kiindulópontja az az állítás volt, hogy Magyarország önmagában nem őrizheti meg függetlenségét, ehhez egy magasabb szintű integrációban való részvételre van szükség. Ennek az integrációnak kereteit így határozta meg: „Keleteurópa két középnagyságú állama (Lengyelország, Törökország) mellett a többiek inkább kis államok: Magyarország, Csehország, a Balkán államai és az Oroszország nyugati részéről levált kisebb új független államok."[65] Ez utóbbiak nyilvánvalóan csak a balti országok és Finnország lehettek. Úgy vélte, hogy a régió államai számára a legnagyobb veszélyt Németország és Oroszország birodalmi aspirációi jelentik (éles elmével jósolta meg, hogy a bolsevik rendszer hamarosan imperialista nacionalizmusba vált át), következtetése pedig az volt, hogy a túlélés érdekében ezeknek a népeknek össze kell fogniuk.

Meg volt győződve arról, hogy a térség népei az eltérő nyelvek, vallások, felekezetek ellenére sokkal inkább hasonlítanak, mintsem különböznek egymástól, ezért itt már egyenesen kelet-európai embertípusról beszélt. Ennek fő oka pedig szerinte az volt, hogy a régióban másfajta társadalmi-gazdasági átalakulás ment végbe az évszázadok során, mint Nyugat-Európában. A városiasodás és a polgárosodás teendőit pedig „az ilyen feladatokra hajlamosabb idegen elemek látták el". Ugyanezt – mármint az etnikai idegenség meglétét – igaznak tartotta az arisztokrácia esetében is. Egyedül a parasztságot tartotta olyan társadalmi rétegnek, amely a „nemzeti egyéniség", az „ősi lelki arculat egyetlen letéteményese".[66] Végkövetkeztetése szerint ezekben az országokban a parasztságból kell kifejleszteni az új középosztályt. Szabó Dezső tehát ekkor már nem nyelvrokonként, hanem mint geopolitikai szempontból fontos, a feltörekvő parasztnépek egyikeként tekintett a finnekre.

Egy, néhány nappal az Anschlusst (1938) követően megfogalmazott nyílt levelében, melynek címzettje a regnáló magyar kormányfő, Darányi Kálmán volt, Finnország mint a sikeres nemzetépítés egyik példája bukkant fel. A hitleri Németország Ausztriába történt bevonulása sok magyar politikust és gondolkodót mély aggodalommal töltött el, egyben rendkívüli mértékben felerősítette a németekkel rokonszenvező magyar szélsőjobboldal hangját és társadalmi befolyását. Szabó az események hatására még inkább igazolva látta korábbi álláspontját, s úgy vélte, hogy Magyarország számára nem egy nagyhatalommal, konkrétan a náci Németországgal való szoros együttműködés, hanem az önálló államiság megőrzése a cél. „Írország, Finnország, Szerbia, Csehország nagyszerű példái

[65] Uo. 226.
[66] Uo. 228.

a modern történelem megdönthetetlen dogmái gyanánt hirdetik: hogy minden népnek saját kezében, saját lelke bátorságában, saját szolidaritása erejében van lefektetve a sorsa s bármily kicsiny legyen [...] szabadon megépítheti egyéniségét, életét." – írta.[67] A négy kiválasztott példa sokatmondó: egyrészt persze furcsa, hogy a szomszédos államok említésekor nem Jugoszláviát és Csehszlovákiát nevezte meg, ugyanakkor ezek feltehetően csupán szinonimák voltak. Sokkal fontosabb volt azonban, hogy a trianoni békeszerződés revízióját hirdető magyar külpolitikával szemben két, ellenségesnek tartott – Németország által fenyegetett – országot emelt ki példaként. Az írekkel minden bizonnyal a Brit Birodalommal szemben vívott függetlenségi harc okán rokonszenvezett, a finnek pedig az orosz impériumtól való elszakadás miatt lehettek szimpatikusak számára.

Az 1939–1940-es téli háború idején is állást foglalt a finn függetlenség ügye mellett. A korabeli magyar sajtóban[68] alighanem egyedülálló megoldást választott: *Ainohoz* címmel egy 218 soros verset írt, amelyben mintegy jelképesen szólt a finn néphez.[69] A költemény nem esztétikai minősége, hanem politikai tartalma miatt fontos. Szabó Dezső ugyanis ebben a műfajban még kevésbé alkotott maradandót, mint regényeiben. Szíj Enikő szerint „Szabó Dezső Ainohoz című verse már a címével sejteti a finn vonatkozást, hiszen a Kalevalának köszönhetően az Aino a legismertebb finn női név világszerte."[70] A mű – összhangban a korabeli magyar közvéleménnyel – meleg hangú és őszinte azonosulást tükröz a finn néppel. Ekkor írt legpozitívabban a finnekről. Így fogalmazott: „Úgy örvendek, hogy rokonod vagyok, / A finn nem más, mint északi magyar! [...] Ma finnül hiszünk az Istenben, Aino, / És finnül hiszünk az Emberben is." Szinte már kozmikus magasságba emelte a Vörös Hadseregnek ellenálló finn népet, s ügyüket nem csupán a magyarság, hanem egyenesen az egész világ erkölcsi megjavulása miatt tartotta fontosnak: „Emlékezzünk most a Finnekre is, / Isten után a hála az övék: / Hogy ember lett az ember és megint / Megérti egymás szíve dobogását." A költemény hangvétele végig emelkedett, leginkább a himnusz műfajához áll közel, viszont kétségkívül a rendkívüli alkalom szülte érzelmi azonosulás terméke, inkább kivétel, mint állandó elem Szabó Dezső finnekről alkotott véleményében.

---

[67] *Szabó Dezső:* A magyar miniszterelnökhöz (Nyílt levél Darányi Kálmánnak), 1938. március 15. In: Szabó Dezső és a magyar miniszterelnökök. Szerk. Gombos Gyula. Washington 1975. 60.

[68] A témáról lásd *Richly Gábor:* Dávid örök küzdelme az északi hómezőkön. Az 1939–1940-es finn–szovjet háború magyarországi recepciója. In: „Taníts minket úgy számlálni napjainkat..." Tanulmányok a 70 éves Kósa László tiszteletére. Szerk. Ifj. Bertényi Iván – Géra Eleonóra – Richly Gábor. Bp. 2012. 403–432.

[69] A verset saját datálása szerint 1940. február 2-án írta, és a Szabó Dezső Füzetek 57. számában, az 1940. február–márciusi kiadásban tette közzé. Emellett a korszak egyik vezető napilapjában, a konzervatív-liberális Magyar Nemzetben is megjelent két alkalommal, 1940. március 3-án és április 6-án.

[70] *Szíj E.:* Szabó Dezső i. m. 606.

Életében utoljára 1944 tavaszán–nyarán foglalkozott a finn nyelvvel és néppel – immár sokkal borúsabb hangulatban. 1935 óta dolgozott a már többször idézett *Életeim* című visszaemlékezésein. Ez a szöveg csupán jóval a halálát követően, először 1965-ben, majd 1982-ben jelent meg, sajnos mindkét alkalommal – más-más okból – cenzúrázott formában. Így az olvasók csak ekkor ismerhették meg a véleményét. A datáláshoz maga az író adott támpontot, ugyanis a szövegben többször is írt Budapest bombázásáról, amely személyesen is kihatott az életére: „Mielőtt ezt a fejezetet megkezdtem, kétszer kellett lemennem az óvóhelyre" – írta a finn tanulmányait felidéző részek után.[71] Mivel az amerikai légierő 1944. április 3-án kezdte meg Budapest tömeges bombázását, Szabó Dezső idézett memoárrészlete ezekben a hetekben íródott. Írt egyetemi tanulmányairól, s itt mérlegre tette a finnugor nyelvrokonság témáját is. Elég távolságtartó volt, de nem teljesen elutasító. Megállapításai bizonytalanságot tükröztek: „A rokonságot bizonyító hangtörvények sem álltak túl szilárd lábon, különösen az esetek egy jó részében. Vitathatatlanul világos: hogy a rokonságnak kevésbé vitatható esetei az idők mérhetlen [sic!] távolából valók."[72] Szabó nem magát a magyar–finn nyelvrokonságot cáfolta, inkább úgy vélte, hogy a filológusok/nyelvészek által használt módszerek nem eléggé meggyőzőek. Véleményében inkább valamiféle önfelmentés, önigazolás érhető tetten, úgy tűnik, hogy meg akarta magyarázni az olvasóknak, hogy miért hagyta ott az ígéretes nyelvészeti pályát, ha a tehetsége és a szorgalma is megvolt hozzá.

Fejtegetéseit azzal zárta, hogy „megdönthetetlenre alakult ki bennem az a meggyőződés, hogy a magyarnak fajilag semmi köze sincs a finnugor népekhez".[73] Vagyis felülvizsgálta korábbi nézeteit, és egyúttal azokra a kijelentésekre és állításokra is reagált, amelyek az 1940-es téli háborút követően kaptak erőre a magyar–finn néprokonság hívei körében. Ennek hívei nem elégedtek meg a nyelvrokonság tényével, hanem az etnikai kapcsolat mellett is állást foglaltak. Jó példa erre a *Finnország 1940* című tanulmánykötet, amelynek egyik szerzője, a tekintélyes nyelvész Zsirai Miklós azt állította, hogy a „finnek »faji szempontból« igen közel állnak a magyarokhoz, a magyarok viszont »elfinnugrosodott török« néppé alakultak át, miközben a finnugor elem volt bennük a meghatározó".[74] Szabó ezzel a politikailag motivált megközelítéssel szemben alapvetően a tudomány által igazolt álláspontot foglalt el, még ha korábbi kudarcát, a félbemaradt nyelvészeti karrierjét a filológia elleni dühével próbálta is igazolni.

[71] *Szabó D.:* Életeim i. m. I. 652.
[72] Uo. 647.
[73] Uo. 648.
[74] *Halmesvirta, A.:* Kedves rokonok i. m. 219.

Következtetések

Szabó Dezső négy évtized alatt több alkalommal is véleményt formált a finn nyelv, irodalom és nép témájában, s ezek az állásfoglalások általában az aktuális politikai meggyőződéséhez igazodtak. A finnekhez fűződő viszonyát nem lehet leírni a magyar–finn kapcsolatok, különösen a két világháború közötti időszakban jellemző néprokonsági vagy turanista eszme keretében. Nem pán-/makronacionalista nézőpontból, hanem a magyar nemzeteszme megújításának szemszögéből fejtette ki véleményét a finn népről és Finnországról. Pályafutása legelején megismerkedett a finn nyelvvel és irodalommal, s minden jel szerint a *Kalevala* – a világirodalom egyik kiemelkedő alkotásaként – állandó elem maradt műveltségében. A nyelvészeti pálya elhagyása azonban kihatott gondolkodására, mely az 1910-es évek elején a finnugor művelődéstől a nyugati kultúra felé való odafordulásban is megtestesült. Az 1920-as évek elején, fajvédő korszakában mint a világháború után sikeres nemzetépítést megvalósító népre tekintett a finnekre, akik más, úgynevezett turáni népekkel együtt lehetnének a magyarság szövetségesei. Később, az 1930-as évek második felében mint kelet-európai parasztnép lett számára pozitív példa a finn, majd a téli háború idején a finnek iránti általános magyar rokonszenvet visszahangozta. Pályája végére elbizonytalanodott, kétségét fejezte ki a nyelvrokonságot alátámasztó bizonyítékokat illetően, s egyúttal szembefordult a rasszista koreszmékhez igazodó faji rokonságot képviselő álláspontokkal is.

A NORTHERN PARALLEL AND A SEARCH FOR AN EASTERN PATH

The Finnish People and Culture in the Political Thinking of Dezső Szabó

By István Papp

SUMMARY

Finnish nation-building efforts and cultural traditions played an important role in Dezső Szabó's foreign political conception and his search for new paths. This topic has received relatively little attention from researchers to date. Originally training to be a Finno-Ugric linguist, the writer's interest turned to independent Finland after 1920. He included the Finnish people in his own Turanian concept. He believed that there were several similarities between Hungarian and Finnish society and the geopolitical situation of the two countries: a significant proportion of the population was engaged in agriculture, and both countries were threatened by a neighbouring superpower. He reckoned with Finland as part of a broader Eastern European foreign political cooperation. He was committed to promoting Finnish literature, and several of his articles were published in Finnish. His friendship with sculptor Yrjö Liipola is a separate chapter in his life.

Ribi András

AZ ORSZÁGOS HATÁSKÖRŰ HITELESHELYI TEVÉKENYSÉG A KÖZÉPKORBAN

Városi Levéltár és Kutatóintézet, Székesfehérvár, 2023. 205 oldal

Ribi András legújabb kötete a *Közlemények Székesfehérvár történetéből* sorozat részeként 2023 őszén jelent meg. A külső megjelenésében a széria korábbi darabjaihoz illeszkedő könyvben a szerző célkitűzése az volt, hogy választ adjon a hazai szakirodalomban általánosságban ismert országos hatáskörű hiteleshelyek létrejöttével kapcsolatos kérdésekre, továbbá bemutassa azok működését.

A bevezetőben a témaválasztás indoklása után a szerző a monográfiák esetében elengedhetetlen historiográfiai áttekintéssel kezdte munkáját. Rávilágított arra, hogy az egyes hiteleshelyekkel foglalkozó szakemberek (Hajnik Imre, Eckhart Ferenc, Szentpétery Imre) csak érintőlegesen foglalkoztak e kérdéssel. Az országos jogosítvánnyal rendelkező négy intézmény – a fehérvári és a budai társaskáptalanok, a fehérvári keresztes konvent, valamint a boszniai káptalan – megnevezésével, továbbá az időkeret (1526 mint végpont) kijelölésével a szerző pontosan körülhatárolta vizsgálatának tárgyát. Bár 1526 után – ahogy azt Ribi maga is írja – e hiteleshelyek nem szűntek meg azonnal, a mohácsi csatát követő bel- és külpolitikai állapotok közvetlen hatással voltak működésükre. Érvelése könnyen elfogadható, s tekintve, hogy a szerző a kötet zárásaként az 1526 utáni évtizedek mélyfúrás jellegű vizsgálatát is elvégezte, az országos hatáskörű hiteleshelyek kora újkori működésébe is betekintést nyerhetünk.

Ribi széleskörű forrásfeltáró tevékenységének bizonyítéka, hogy nemcsak a szóban forgó testületek – több ezer darabot számláló – okleveleit vizsgálta át szisztematikusan, hanem a korábbi szakirodalomban az országos hatáskör egyik előzményének tekintett kápolnaispánok kiadványait is. Ezzel kapcsolatban igazolhatónak látja a „csonka hiteleshelyi" működést, melynek keretében a kápolnaispán előtt főként bevallásokra került sor. Ugyanakkor – mivel később az országos hatáskörű hiteleshelyek esetében elsősorban külső eljárásokkal találkozunk – a két intézmény között nem fedezhető fel olyan kapcsolat, mint amit a korábbi szakirodalom feltételezett. Az országos hatáskörű hiteleshelyi tevékenység másik előzményének a korábbi kutatók (Hajnik Imre, Solymosi László) a nádori közgyűléseken jelenlévő hiteleshelyi embereket tartották, akik rendszerint a fehérvári társaskáptalan javadalmasai voltak. Ribi ezt az állítást is megvizsgálta, de ez esetben sem sikerült közvetlen összefüggést kimutatnia a *congregatio generalis*okon jelenlévő hiteleshelyi – nagyobbrészt valóban a fehérvári káptalan személyi állományához tartozó – kiküldöttek jelenléte és az országos hatáskör kialakulása között. A közvetett kapcsolat e két jelenség között sokkal inkább az lehetett, hogy a fehérvári káptalan tagjai egyfelől helyismeretre tettek szert a Magyar Királyság távolabbi vidékein, másfelől a helyi lakosság is megismerte őket, ami bizalmat kelthetett a koronázóvárosban működő társaskáptalan intézménye iránt.

A tágabb értelemben vett bevezetés utolsó részfejezetében a szerző a három intézmény hiteleshelyi hatáskörét térképezte fel (a negyediket, a boszniai káptalant kihagyta a vizsgálatból, mert bár egy 1498. évi dekrétum alacsony jövedelmeinek kiegészítéseként országos hatáskörrel ruházta fel, ezzel a kiváltsággal a valóságban nem tudott élni). A kiadott *relatió*k alapján egy tágabb, a hiteleshelyi kiküldöttek által bejárt magterületet különített el, és részletesen bemutatta, melyek voltak azok a tényezők, amelyek a hiteleshelyi tevékenység körzetének méretét, elhelyezkedését befolyásolták (például: saját birtokok elhelyezkedése, állandó ügyfelek köre).

A szerző az országos hatáskörű hiteleshelyi tevékenység kezdeteinek vizsgálatát a lehetséges előzmények bemutatása után a 14. századi okleveles anyag feldolgozásával kezdte. Szemléletes diagramjaiból világosan kiderül, hogy az országos hatáskörrel kapcsolatba hozható tevékenység – csekély Anjou-kori előzmények után – csak a 15. század derekán, második felében vált rendszeressé mindhárom vizsgált intézménynél.

Az Anjou- és a kora Zsigmond-kori távoli eljárásokat Ribi nem sorolta az országos hatáskörű tevékenységhez, hiszen – ahogy arra rámutatott – azokat rendszerint különleges királyi parancslevél nyomán végezték el. A fordulópont a Zsigmond-kor végén, illetve az ezt követő zavaros időkben jött el, s elsőként a fehérvári társaskáptalan tett szert országos hatáskörre. Ebben kétségtelenül szerepet játszhatott a kellő létszámú személyzet, valamint a nádori közgyűlések alkalmával megszerzett országos ismeretség. A szerző felvetette annak lehetőségét, hogy az ez idő tájt javadalmat viselő Benedek prépost lehetett e kiváltság elnyerésének fő kezdeményezője az uralkodónál. A prépost így egyfelől jelentős többletbevételhez juttatta saját intézményét, másfelől egyszerűsítette és olcsóbbá tette az addig nehézkesebb ügymenetet.

Az országos hatáskörű tevékenységre vonatkozó jogosítványokat másodikként – immár Zsigmond király halála után – a budai káptalan nyerte el. Ezt Ribi a megnövekedett ügyszámra, valamint Stock Miklós prépost befolyására vezette vissza. A szerző megállapította, hogy mivel az országos működés rendszerint királyi parancsra történt, az nem lehetett független az országos politika eseményeitől – mindez előrevetítette az 1526-ot követő időszak sajátosságait.

A sorban a harmadik intézmény a fehérvári keresztes konvent volt, ahol a jogkörbővülés két lépésben valósult meg. Az 1450-es években a hatókör Pest megyére és környékére terjedt ki, a Magyar Királyság teljes területére utaló kiváltság csak az 1460-as évek végétől adatolható. Az okok feltárásánál a szerző külön kitért arra a sajátos helyzetre, hogy így az ország szakrális központjának számító Fehérváron immár két országos hatáskörű hiteleshely működött. Erre egyfelől szintén a kereslet növekedése adhat magyarázatot, másfelől a konvent részéről megmutatkozó igény, hogy a perjelség javainak pénzzé tétele következtében kieső jövedelmeit e tevékenységgel pótolja. A szerző arra is felhívta a figyelmet, hogy a társaskáptalan kanonokjai minden bizonnyal tanácsokkal, segédletekkel látták el a keresztes konvent *crucifer*jeit, amelyek révén el tudták kerülni a működés „gyermekbetegségeit".

Miután Ribi mindhárom intézmény esetében sikerrel ragadta meg a kezdeteket és a kialakulás okait, vizsgálatát a hiteleshelyi tevékenység jellemzésével folytatta. Kiindulópontja Eckhart Ferenc száz esztendeje megfogalmazott megállapítása volt, amely szerint az országos hatáskörű hiteleshelyek munkáját két tényező tette szükségessé: a nagyadományok esetében felmerült az ügyintézés gyorsabbá és olcsóbbá tételének igénye, amely találkozott az udvarban tartózkodó személyek elvárásaival. A vizsgálat eredményeképpen a szerző két állítást fogalmazott meg: az ide sorolható ügyek kedvezményezettjei valóban elsősorban a bárók és a főpapok voltak, illetve a késő középkorban a szóban forgó intézmények jogosultsága valóban az egész Magyar Királyság területére szólt. E fontos megállapításokat előbbi esetben diagramok és az oklevélnyerőket név szerint is felsoroló táblázatok, utóbbiban térképek illusztrálják.

A monográfia folytatásában Ribi az oklevéladás intenzitását vizsgálta. A források áttekintése során arra lett figyelmes, hogy a 16. század elején a fehérvári káptalan oklevélkiadó tevékenysége láthatóan visszaesett. Ennek oka – ellentétben a korábbi feltételezésekkel – nem a boszniai káptalan által 1498-ban elnyert kiváltság volt. A fehérvári társaskáptalan személyi állományát és működését elemezve a szerző rámutatott arra, hogy míg ez időben a kollegiális egyház javadalmainak egy része üresedésben volt, addig a kanonokok közül sokan nem tettek eleget rezidenciakötelezettségüknek. A helyben tartózkodók idejét elsősorban a liturgikus cse-

lekmények töltötték ki – nem volt tehát idő a hosszú utazásokkal járó hiteleshelyi tevékenységre. A káptalan tulajdonában álló tekintélyes birtokállományból befolyó jövedelmek miatt az országos hatáskörű tevékenységből származó jövedelemre sem szorultak rá. A feladat ellátása egyre inkább a keresztesek hatáskörébe került át, akiknek viszont – éppen a birtokok hiánya miatt – nagyobb szükségük volt a pluszbevételre.

A három intézmény országos hatáskörének működési gyakorlatát is a rendelkezésre álló források alapos elemzésével mutatta be a kötet szerzője. A parancsleveleket vizsgálva arra a megállapításra jutott, hogy azokban még formulaszintű utalás sem található az adott ügy rendkívüli voltára. Az eljárások időintervallumának ismertetésekor az egyedi – több évszázad távlatából esetenként már nem megismerhető – befolyásoló tényezőkre is felhívta a figyelmet. Összességében leszögezte, hogy az eljárásban résztvevők a lehető leggyorsabb megvalósításra törekedtek. Emiatt a birtokba vezetések nem történtek meg minden egyes érintett birtok, hanem csak várak, uradalmi központok esetében. Mindhárom intézmény tagjai körében sikerült azonosítania olyan személyeket, akik rendszeresen vállalták a távoli kiküldetéseket. E tekintetben általánosságban azt figyelte meg, hogy a méltóságviselők ritkán indultak ilyen utazásra.

A gyakorlati jellemzőknél maradva Ribi hét példán keresztül nyújtott betekintést a konkrét ügymenetbe. A példák kiválasztásakor a szerzőt az vezérelte, hogy az olvasók valóban reprezentatív képet kapjanak az országos hatáskörű hiteleshelyi eljárásokról. A három vizsgált intézmény által 1465–1525 között kiadott iratok között négy iktatást, egy birtokosztályt, egy tanúkihallgatást és egy parancskézbesítést találunk. A pontos ügymenetet a szerző itt is jól kidolgozott táblázatokkal, térképekkel szemléltette.

Az összegzést megelőző utolsó fejezet a kitekintésé, amelyben a szerző a mohácsi csatát követő évtizedekre vonatkozó kutatási eredményeit foglalta össze. Ribi korábban már meghúzta a vizsgált korszak határát (1526), amelynek helytállóságát a mélyfúrás jellegű vizsgálat igazolta. A kettős királyválasztás (s ennek következményeképpen a kettős kinevezések, valamint a két királyságnak a *medium regni* területén létrejövő ütközőzónája) és a török hódítás következtében csökkenő terület mind nehezítették, sőt esetenként lehetetlenné tették az országos hatáskörű intézmények működését.

Az ismertetett kötet a Székesfehérvári Levéltár és Kutatóintézet sorozatának korábban megjelent darabjaihoz illeszkedik mind megjelenésében, mind méretében. Külalakjában rendkívüli igényesség jellemzi. A szövegben elhelyezett diagramok, térképek és táblázatok szemléletesek, és minden esetben az érvelés alátámasztására szolgálnak, s teljesítik is e fontos feladatot. A szerző stílusa érthető és gördülékeny. Gondosságát – s lektorai (Dreska Gábor, C. Tóth Norbert), valamint a sorozatszerkesztő (Csurgai Horváth József) alaposságát is – mutatja, hogy elvétve sem találunk elütéseket a szövegben.

Összességében kijelenthető, hogy jelen kötettel a szerző maximálisan teljesítette kitűzött célját. Munkája nyomán egy hiánypótló, s eredményeit tekintve időtálló monográfiát vehetnek kézbe az országos hatáskörű hiteleshelyi tevékenység kialakulása és működése iránt érdeklődő hazai középkorászok.

Horváth Terézia

RODOSTÓ
A Rákóczi-kultusz zarándokvárosa
Szerk. Fodor Gábor
Országház Könyvkiadó, Bp. 2024. 244 oldal

A *Rodostó* Vári Fábián László *Útban Törökország felé* című költeményével kezdődik, melyet előszónak is tekinthetünk. Segítségével az olvasó könnyebben ráhangolódhat a korszak atmoszférájára, valamint nagyobb empátiával közelíthet a tragikus sorsú rodostói és isztambuli magyar emigráció tagjaihoz, akikről a mű szól. A kötet a Rákóczi-szabadságharcot tárgyaló tanulmánykötetek sorába illeszthető, és számos, eddig feltáratlan adalékot nyújt olvasóinak e témával kapcsolatban.

A könyv első, Tóth Ferenc által írt tanulmánya (*A rodostói Rákóczi-emigráció története*) rámutat arra, hogy az emigrációt választó Rákóczinak és társainak a története évszázadok óta élénken foglalkoztatja a történetírást. A szerző felsorolja a témát kutató és azt időnként új nézőpontokból vizsgáló történészeket, többek között Szalay László, Thaly Kálmán, Szekfű Gyula, Márki Sándor és Köpeczi Béla munkásságát. Tóth Ferenc másik célja, hogy bemutassa a rodostói magyar emigráció kialakulására, tevékenységére és belső viszonyainak változásaira vonatkozó legújabb kutatási eredményeket.

Rákóczi és kísérete 1717. október 10-én érkezett Törökországba egy újabb magyar szabadságharc kirobbantásának tervével, ám a pozsareváci békekötés (1718) után azzal a veszéllyel is számolnia kellett, hogy az Oszmán Birodalom a császáriak kérésére kiadja ellenségeinek. Ehelyett azonban a Porta kijelölte az emigráció számára Rodostót mint szálláshelyet, ezzel a Márvány-tenger partján megszületett a Rákóczi-kultusz talán leghíresebb zarándokhelye. A magyar szabadságharc bukását követően a fejedelem itt szövögette tovább terveit, és lehetőségeihez mérten innen avatkozott be a nemzetközi politikai életbe, miközben új otthonában egy kisebb magyar katolikus közösséget is összekovácsolt. Az emigráció külföldi tevékenységének történetét különösen izgalmassá teszi az a tény, hogy tagjai szoros kapcsolatot tartottak fenn a Francia Királyság és az Oszmán Birodalom meghatározó hatalmi köreivel, melynek részleteibe is betekintést nyerhetünk Tóth Ferencnek köszönhetően. Mindez azért is lényeges, mert Rákóczi befolyással lehetett olyan nemzetközi ügyek kimenetelére is, mint amilyen az Oroszország és az Oszmán Birodalom közti 1723. évi békekötés volt. Rodostó tehát nem csak a fejedelem bujdosásának és tervei csendes szövögetésének helyszíne volt. A tanulmány világossá teszi, hogy a nemrég még menekülésre kényszerülő, majd Rodostót a magyar emigráció szellemi központjává emelő Rákóczi meglepően nagy politikai befolyással rendelkezett, és egyes külföldi hatalmasságok körében továbbra is nagy tiszteletnek örvendett. Ugyanakkor a nemzetközi helyzet (a török hódoltság felszámolása, a francia hegemónia megszűnése Európában) ellehetetlenítette egy új szabadságharc kibontakozását. A fejezet bemutatja a fejedelem és az emigráció egyes tagjainak szellemi tevékenységét és felbecsülhetetlen forrásértékű írásait is (például *Bölcs Musztafa beszélgetése egy Zarándoknak nevezett franciával*). A magyar emigráció Rákóczi halálát követően is igyekezett befolyását megőrizni; ehhez hozzájárult többek között a francia diplomácia, amely burkoltan, de támogatta a magyar emigráció törekvéseit, és a 18. században magyar származású ügynököket is alkalmazott az Oszmán Birodalomban. A franciák az egykori kurucokban ugyanis Habsburg-ellenes szövetségeseket láttak, ezért titkos diplomáciai ügyek intézésével is megbízták őket (például a XV. Lajos személyéhez köthető titkos diplomáciai hálózat, a Secret du Roi keretében). Az emigráció katolikus elitje még a 19. században is összefogta a magyarok utódait, melyre például Grégoire de Keösseck (Kőszeghy Gergely) fennmaradt levelezése is bizonyítékul szolgál.

Fodor Gábor és Kovács Máté Gergő tanulmánya (*A rodostói magyar házak kutatástörténete és azonosítása*) arra világít rá, hogy a magyarok már 1794-ben elkezdtek foglalkozni Rákóczi sírhelyének felkutatásával, azonban a Rákóczi-kultusz fénykora az 1848–1849-es forradalom és szabadságharc bukása után, valamint az Oszmán Birodalomba irányuló újabb emigrációs hullám nyomán bontakozott ki igazán. Kubinyi Ferenc, Henszlmann Imre és Ipolyi Arnold utaztak elsőként Törökországba (1862) a bujdosók sírjának megkeresése és tiszteletadás céljából, s forrásgyűjtésük (például rajzokat készítettek a magyarok által lakott házakról) a későbbi kutatásokban is kiemelt jelentőséggel bírt. Az expedíció hatására merülhetett fel a bujdosók hamvai hazaszállításának terve is. A tanulmány részletes áttekintést ad a magyar emigráció életével kapcsolatos rodostói kutatások korai eredményeiről és azok jelentőségéről, valamint a fennmaradt épületek (például a Rákóczi-kút, a Rákóczi-kápolna) és tárgyi emlékek rekonstruálásának szándékáról. A Rákóczi-kultusz 19. századi megerősödése ellenére a kutatás nehézségekbe ütközött: 1903-ban például – az épületek állapotára hivatkozva – elvetették Szádeczky Lajos történész javaslatát a rodostói magyar házak megmentéséről. A tanulmány részletesen bemutatja a fennmaradt házak azonosításának körülményeit, és számos képi ábrázolás kíséretében ismerteti a Magyarok utcájának, a Rákóczi-kápolnának és -palotának, továbbá a fennmaradt házak közül például a Mikes-háznak és a magyarok sírhelyének (Panagia Revmatokratorissa) a leleteit, azonosításuk esetleges ellentmondásait, építészeti stílusukat és nem utolsósorban – a fennmaradt tárgyi emlékek alapján – funkciójukat.

Csorba György tanulmánya (*A rodostói bujdosók elfeledett isztambuli emlékhelye: a feriköji protestáns temető*) azt a protestáns temetőt ismerteti, ahová 1862-ben átszállították Rákóczi orvosának (Lagenthali Lang Jakab Ambrusnak), valamint egy korábban – tévesen – a fejedelemmel azonosított ismeretlen magyarnak a hamvait a sajnálatos módon mára felszámolt, de a 19. században a világ egyik legnagyobb nekropoliszának tartott Grand Campóból. A temető jelentősége a téma szempontjából az, hogy „a ’48-as magyar emigránsok, majd a Törökországban élő magyarok egyik kiemelt temetkezési helyévé vált” (79.). A magyar sírokat nemrégiben, 2024-ben újították fel. Ez az egyik legjelentősebb isztambuli magyar emlékhely, amely egyúttal a március 15-i megemlékezések központi helyszíne is.

Katona Csaba *A Rákóczi-kultusz változásai* című tanulmányában Prohászka Ottokár püspök 1916-ban tett sokatmondó kijelentését idézi, amely szerint „van Rákóczi-kultusz és van [a] Rákóczi-kultusz aláásása” (93.) ezzel is érzékeltetve, hogy a fejedelem kultuszának megítélése nem volt egyöntetű a korban. Emellett Prohászkánál jelenik meg elsőként a „legendaszerű” jelző a fejedelem személyével kapcsolatban. Rákóczi 1906-os újratemetése, vagyis a fejedelem kultuszának tetőzése idején Rákóczi szerepének, jelentőségének megkérdőjelezése heves érzelmi reakciókat váltott ki, amint ez Szekfű Gyula *A száműzött Rákóczi* című művének fogadtatásában is tetten érhető. A 20. század elejére Rákóczi „emlékezetére több rétegben rakódott rá a 19. század romantikus/kurucos pátosza” (95.). Katona Csaba felveti az életút kutatásának problémáját, miszerint a fejedelem személyisége több száz év távlatából már nehezen rekonstruálható, ám a kultusz valójában nem is várja ezt el. A „mitologikus” megközelítés ugyanis a magyarok függetlenségéért töretlen küzdelmet folytató legendaszerű alakot helyezi a középpontba, ami – nem mellékesen – a 20–21. századi emlékezetpolitikai célkitűzésekkel is összhangban áll(t). A szerző ezután a Rákóczi-kultusz fejlődésének egyes állomásait és a 20. századi politikai rendszereknek az emlékezet alakításában és fenntartásában játszott szerepét tárgyalja, valamint felteszi a kérdést, hogy tulajdonképpen mit is értünk Rákóczi-kultusz alatt.

A kérdésre a következő tanulmány (*A törökországi Rákóczi-zarándoklat 1903-ban*) szerzője, Kincses Katalin Mária ad választ, aki szerint a kultusz a fejedelem „minden negatív vonástól mentes, szimbolikussá vált alakjához” kapcsolódó „komplex viszonyrendszer történelmi tudatunkban, kulturális [...] emlékezetünkben, sőt, már a kortársi vagy kollektív emlékezet-

ben, valamint a kommunikatív emlékezetben is". A Rákóczi-szabadságharc 200. évfordulója alkalmából megrendezett ünnepségsorozat középpontjában nem maga a történeti esemény állt, hanem a fejedelem kultikussá váló személye. A fejedelem sírjához szervezett zarándoklat, valamint az utazás előkészítése és lebonyolítása a politika által támogatott kultusz fejlődésének egyik meghatározó eseménye volt. Különösen közel hozzák az olvasóhoz a zarándoklat történéseit a fennmaradt úti beszámolók (például Szentesi Tóth Kálmán *Zarándok út Rákóczi sírjához* című írása), de az emlékezet fejlődésének szempontjából nem kevésbé fontos azoknak az ereklyéknek a divatja, amelyek „a szabadság első számú szentjének" (149.) tekintett Rákóczi személyéhez kapcsolhatók.

Katona Csaba második tanulmánya (*II. Rákóczi Ferenc és követői hamvainak 1906-os hazaszállítása*) a kiemelkedő politikai személyek újratemetésének kultuszképző erejét Rákóczi földi maradványainak hazahozatalán keresztül mutatja be, a csontok azonosításának folyamatától az újratemetés megszervezéséig.

Kovács Máté Gergő írása (*„Franczia barokk styl" vagy oszmán-török lakóház? A rodostói Rákóczi-ház 20. századi megvásárlásának és helyreállításának története, építészeti jellemzői*) Rákóczi lakóházát mint az oszmán-török kulturális emlékezet és a 20. századi török–magyar kapcsolatok szimbólumát a bujdosók épített örökségének kontextusában mutatja be. Az írásban helyet kapnak Rákóczi ebédlőházának építészeti jellemzői, díszítőmotívumai, valamint az épület megvásárlásával, felújításával és az ott napjainkban is megújuló és megtekinthető kiállítással kapcsolatos részletek is.

A kötet utolsó tanulmányában (*Rodostó mint zarándokváros*) Fodor Gábor többek között arra keresi a választ, hogy miként vált Rodostó a magyar turisták és az állami vezetők (például Göncz Árpád köztársasági elnök) által gyakran felkeresett zarándokvárossá az 1790-ben kezdődő magyar látogatások óta.

A könyv Rodostó sokrétű magyar vonatkozású emlékeinek és a Rákóczi-kultusz fejlődésének teljes körű bemutatását nyújtja, melyből a politika és az emlékezet összefonódásának jellegzetességei is feltárulnak az olvasó előtt. Olykor találhatók átfedések az egyes tanulmányok között (például Thaly Kálmánnak a kultusz fejlődésében játszott kulcsszerepét illetően), azonban az ismétléseket érthetővé teszi az egyes résztémák többoldalú megközelítése. A kötet a Rákóczi-kultusz kutatói és az érdeklődő közönség szempontjából egyaránt kézikönyvnek tekinthető. Értékét növeli, hogy a szerzők számos, a téma mélyebb megismerését szolgáló illusztrációt és forrásidézetet közöltek írásaikban. A kötet szerkezete logikus, a kronologikusan elrendezett tanulmányok minden esetben egy-egy réteggel mélyebbre ásva mutatják be a fejedelem zarándokvárosát és kultuszának fejlődését.

Fodor Andrea

Perczel Olivér

EGY MEGSZÁLLÁS ANATÓMIÁJA

Román világ Magyarországon 1918–1920

Jaffa Kiadó, Bp. 2024. 223 oldal

Perczel Olivér könyve olyan témát vett górcső alá, amely mélyen beépült a lokális történelembe és a helyi közösségek tudatába, különösen 1945 előtt. A kollektív magyar történelmi emlékezetben azonban kevésbé kapott helyet, ugyanis Magyarország román megszállása (1918–1920) nem tartozott a támogatott kutatási témák közé a második világháború után. Ez a fajta kettős-

ség sokáig jellemző volt, ami részben azzal magyarázható, hogy a magyar–román viszony mindig is a szenzitív, gyakran erős érzelmeket, mi több indulatokat generáló kérdésnek számított.

Mindezeket figyelembe véve többszörösen nehéz feladatot vállalt magára a szerző, amikor nekilátott, hogy a maga komplexitásában tárja fel a megszállás időszakát. A munka primer forrásokra épül: Perczel csaknem három tucat levéltárban folytatott kutatásokat, elsősorban Magyarországon, de néhány erdélyi levéltár iratanyagát is hasznosította; mindezek mellett a könyvtárakban és helyi gyűjteményekben fellelhető anyagokra, valamint a korszak – elsősorban helyi – sajtójára is támaszkodott. A könyv tehát elsősorban magyar szempontból tárgyalja az eseményeket, ám a román fél motivációit és cselekedeteinek mozgatórugóit is érzékelteti.

A *Bevezetés*t követő öt fejezet kronologikus rendben veszi sorra az eseményeket, az ezt követő három fejezet azonban már tematikus jellegű, és egy-egy problémát ölel fel, úgymint a háborús pusztítás és annak következményei, a román megszállás erőszakos aspektusa, illetve az ellenállás formái és lehetőségeit. A szerző abból indul ki, s ezt lényegében bizonyítja is, hogy a 20. század első éveiben a román politika célkitűzése Erdély megszerzése volt, mondhatjuk: szinte bármi áron. Így a kötet mint egyfajta próbát tárgyalja az 1916-os román betörést, amely azonban román szempontból összességében sikertelen volt. Ugyanakkor már ezen rövid időszakban is sor került „zabrálásokra", kivégzésekre és túszejtésekre, de olyan szimbolikus tettről is tudunk, mint Kossuth Lajos szobrának lefejezése. A magyar lakosságban mély nyomot hagyott a román betörés, ám feltételezhetően abban bíztak, hogy mindez csak egy kellemetlen *intermezzo* lesz az életükben.

Az Osztrák–Magyar Monarchia azonban 1918-ban „nemcsak" elvesztette a világháborút, hanem lényegében napok alatt szét is esett. A folyamat szempontjából fontos, hogy az erdélyi románság már október folyamán kinyilvánította, hogy a wilsoni pontok alapján önrendelkezésre tart igényt. A kötet jól érzékelteti, hogy az antant támogatta, mi több, cselekvésre bátorította a román vezetőket – így a román hadsereg benyomult a magyarországi területekre. A román elitek időközben Erdélyben is egyre határozottabban léptek fel az immár helyi szinten is politikai hatalomhoz jutott román lakosság önrendelkezése érdekében, ami azt is jelentette, hogy a terület Romániához való csatolását készítették elő.

A kötet azt is világossá teszi, hogy miként értékelte a francia vezetés a belgrádi fegyverszünetet. Míg a magyar közgondolkodás már ezt is katasztrófának tartotta, addig a francia kormány – az antant és a velük szövetséges országok vezetőinek tudtával – végül érvénytelennek nyilvánította a konvenciót. Így a román vezetés és hadsereg számára nem volt kérdés, hogy elkezdi a bevonulást Erdélybe. A kötet nem tér ki részletesen a magyar belpolitikai eseményekre, de érzékelteti a korabeli magyar vezetés naivitását és felkészületlenségét. Bár a Vix-jegyzék új magyar belpolitikai helyzetet teremtett, és a kommunisták hatalomra kerülését eredményezte, a francia kormányzat, illetve az antant ezt sem ismerte el legitimnek, amit a román katonai és politikai vezetés bátorításként értékelt a továbblépéshez. Míg azonban a román fél úgy vélte, hogy a már elfoglalt területek Romániát illetik meg, addig a francia vezetés úgy gondolta, hogy a határok meghúzása a békekonferencia feladata lesz. A szerző alaposan és érzékletesen mutatja be a román előrenyomulást, illetve a Székely Hadosztály harcait, annak kisebb-nagyobb sikereit és kudarcait. A Tanácsköztársaság sikertelen hadműveletei, majd bukása után semmi nem akadályozta a román hadsereget abban, hogy bevonuljon Budapestre, és bizonyos dunántúli területeket megszálljon. Perczel forrásokon keresztül érzékelteti, hogy nem pusztán arról volt szó, hogy a román csapatok a kommunizmussal szemben akartak fellépni: szimbolikus jelentősége is volt a magyar főváros elfoglalásának, hiszen még élénk emlékként élt az az időszak, amikor a központi hatalmak csapatai elfoglalták Bukarestet (1916. december 6–7.). 1919 késő nyarán, kora őszén a rendkívül zavaros magyar belpolitikai helyzetben könnyen úgy tűnhetett, hogy a román csapatok garantálni tudják a közbiztonságot és a közrendet. Egy bizonyos pon-

ton túl azonban – mint az köztudott – az antant sem támogatta, hogy a román, a csehszlovák, illetve a szerb vezetés „túlnyerje" magát, és hogy a magyar vezetés totális katonai és politikai vereséggel szembesüljön. Így az év második felében elkezdődött a román csapatok kivonása azon területekről, amelyekről biztosan tudható volt, hogy nem kerülnek a román államhoz. Később Bukarestnek be kellett látnia azt is, hogy az új magyar–román határ nem a Tisza folyó lesz.

A szerző külön fejezetet szánt a háború pusztításainak és következményeinek, melyek alapján arra következtethetünk, hogy 1919 nyara egy magyar–román háború időszakaként is értelmezhető. Perczel itt lényegében mikrotörténeti megközelítésben tárja fel néhány település 1918–1919-es megpróbáltatásait és a tiszai offenzíva okozta károkat, világossá téve azt is, hogy a román csapatok pusztítása sok esetben öncélú volt, és a bosszút szolgálta. Nem lehet tehát elhallgatni a román megszállás erőszakos mivoltát, azt, hogy a román alakulatok nemcsak „zabráltak" és szervezetten fosztogattak, hanem számos helyen embereket is kivégeztek mindenféle eljárás vagy bírósági ítélet nélkül. Ezek az esetek generációkon átívelően mélyen beépültek a helyiek tudatába. A szerző ugyanakkor nem rejti véka alá azt sem, hogy voltak olyan magyar lakosok, akik – előnyök reményében – együttműködtek a megszállókkal. Azokon a területeken azonban, amelyek végül Magyarországnál maradtak, nem maradt következmények nélkül a kollaboráció.

A szerző végül, de nem utolsósorban az ellenállás problematikájával is foglalkozik, azt is vizsgálva, hogy mely cselekményeket és azok mely formáit (békés vagy fegyveres) minősíthetjük ellenállásnak. A fejezetben olvasható korabeli forrásokból is kitűnik a megszállás erőszakos mivolta és terrorisztikus jellege – ezek az idézetek akár az előző részben is szerepelhettek volna. A fegyveres ellenállás mellett sztrájkokról és menekítésekről is olvashatunk a fejezetben.

A könyv epilógusa keserű. Már a korban is tisztában voltak a magyar politikai vezetők azzal, hogy a román hadsereg magyarországi jelenléte komoly károkat okoz a nemzetgazdaságnak, az emberéletekről nem is beszélve. A magyar kormány folyamatosan gyűjtötte az adatokat – külön formanyomtatványt rendszeresítve a célra –, mégpedig abban a reményben, hogy ezen károkat majd figyelembe veszik a béketárgyalásokon, esetleg beleszámítják a háború miatt fizetendő jóvátételbe. Perczel nem készített számítást az okozott károkól, egy éppen inflációs pályára álló pénznemben (koronában) kifejezett összeget amúgy is nehéz lett volna értelmezni. A győztesek azonban nem vették figyelembe a magyar kérést, s végül 1924-ben mindkét fél lemondott az 1919–1920-as hadműveletek okozta károk nyomán megfogalmazott követeléseikről. A román politikai elit álláspontját Ion I. C. Brătianu fogalmazta meg a legvilágosabban 1920. július 1-jén, szűk egy hónappal a trianoni béke aláírása után: a magyar népet gazdaságilag és katonailag is tönkre kell tenni.

A szerző jól dokumentáltan, pozitivista módon – ám gyakran mikroszintű elemzésekkel, helytörténeti adalékok segítségével – tárja elénk a román előrenyomulás és megszállás 1918 és 1920 közötti történetét. Ugyanakkor a kötet szinte minden oldalán ott van a kínzó kérdés: elkerülhető lett volna mindez? Perczel Olivér könyve pontosan bemutatja, milyen következményekkel járhat egy vesztes háború utáni összeomlás, miként azt is, mennyire kiszolgáltatottá válhat egy úgynevezett *failed state* (bukott állam) a nemzetközi politikai viszonyoknak és a nála erősebb államok érdekeinek. A tapasztalatok azt mutatják, hogy ilyen körülmények között a jogi és az erkölcsi szempontok háttérbe szorulnak, és az előnyösebb pozícióban lévő államok kiaknázzák a korábbi egyensúly felbomlását és az újonnan kínálkozó lehetőségeket. A rendkívül adatgazdag könyv nem könnyű olvasmány. Szenzitív témát vizsgál gazdag primer forrásanyagra építve, és ezzel egyaránt gazdagítja köz- és helytörténeti ismereteinket.

Kovács Tamás

Tomka Béla

KORSZAKOK ÉS KORSZAKHATÁROK

Jelenkortörténeti tanulmányok

Osiris, Bp. 2023. 266 oldal

Tomka Béla kötete csaknem két évtized tudományos munkásságából ad válogatást. Jóllehet a cím periodizációs tematikát ígér, a kötet ennél jóval többet nyújt: egyrészt kiváló keresztmetszetét adja egy olyan szerző kutatási profiljának, aki nemcsak hazájában, hanem a nemzetközi tudományosságban is elismert szakembernek számít; másrészt a különálló tematikák valójában szorosan összekapcsolódnak, és sajátos összefüggéshálót képeznek a kötetben. Ezt az intellektuális többletet azért is szükséges kiemelni, mert a könyvben a szerző korábbi tanulmányai jelentek meg változatlan formában és tartalommal három – módszertani-elméleti, historiográfiai, periodizációs – tematikai egységbe rendezetten. Az ismétlődő témáknak köszönhetően ezen szervezőelveken túlmenően egy, a szerző különféle kutatási területeit reprezentáló dinamikus struktúra is kirajzolódik a kötetben. Ezek közül az alábbiak a meghatározóak: a politikai erőszak történelme, az összehasonlító történetírás, a hazai kutatások nemzetközi beágyazottsága, illetve a gazdaság- és társadalomtörténet.

A politikai erőszak kérdése mint kutatásmódszertani szempont fontos szerepet játszik az első világháború periodizációs szempontú tárgyalásánál. A szerző közvetlen célja itt három historiográfiai modell elemzése, melyek más-más funkciót tulajdonítanak az első világháborúnak a 20. század periodizációjában. Mindhárom megközelítés esetében a politikai erőszak visszatérő motívumát regisztrálja a szerző. Vagyis – jóllehet egymástól különbözhetnek ezek a periodizációs kísérletek – Tomka szerint az erőszak mindegyikben központi elemként jelenik meg, akár egy korszak végét vagy elejét, akár egy háborús időszak kezdetét jelenti értelmezésükben a Nagy Háború.

Nem érthetünk egyet ugyanakkor a szerzővel abban, hogy a világméretű kataklizmát a „demobilizáció általában jellemző elmaradásának" (194.) jelenségével kapcsolja össze, hiszen az Egyesült Államok első világháborút megelőző, illetve azt követő izolacionizmusa egyáltalán nem bizonyítja ezt a feltételezést, mint ahogyan a hitleri Németországgal szembeni, a második világháborút megelőző nyugati megbékélési politika sem, amely a korlátozott erőszak engedélyezésével (Csehszlovákia megszállása és az Anschluss árán) igyekezett elkerülni a komolyabb mérvű erőszakot – a közismert következményekkel.

A kötet egy másik meghatározó tanulmánya szintén az erőszak kérdését járja körül, ismertetve a szakirodalomban fellelhető fogalmi meghatározásokat, illetve a kapcsolódó tipológiát és annak alkalmazási lehetőségeit. A szerző legfontosabb megállapítása ebben a vonatkozásban az, hogy az úgynevezett interperszonális erőszak eseteinek, azaz a két vagy több személyt érintő erőszakos cselekményeknek a száma csökkent Nyugat-Európában az újkor kezdetétől a statisztikákban, ám az úgynevezett kollektív erőszak mértéke ezzel párhuzamosan nőtt. Ez utóbbit – érvelése szerint – az erőszak „egyre átfogóbb társadalmi szervezettsége" (99.), illetve az ideológiai támogatás tette lehetővé. A történelmi fejlődés iránya tehát az erőszak jelenségén keresztül is értelmezhető.

Tomka kötetének visszatérő témája a magyarországi történettudomány viszonya a nemzetközi szakmai kutatásokhoz. A szerző markáns véleménye szerint a hazai történetírás több szempontból sem illeszkedik a nemzetközi kutatási trendekhez, mivel kevéssé jellemzi az érvelő, analitikus módszer, illetve az elméleti tudatosság; ráadásul a magyarországi kutatások eredményei ritkán jelennek meg külföldi fórumokon. Ezen különbségek áthidalására Tomka az összehasonlító történettudományi megközelítést javasolja, amelynek – nem mellékesen –

ő maga is elkötelezett hazai művelője. Nézete szerint a nemzetközi megközelítések hasznos modellt jelentenek a hazai történeti jelenségek megértéséhez, értékeléséhez, és megkönnyítik a hazai kutatások beillesztését a nemzetközi folyamatok és eredmények kontextusába. Emellett a hazai kutatási eredmények könnyebben eljuthatnak a külföldi fórumokra, ha a magyar szerzők tágabb, transznacionális perspektívából közelítik meg vizsgálatuk tárgyát.

Szintén a nemzetközi szakmai folyamatokhoz való illeszkedés szempontjából érdekes a szerző azon kritikai írása, mely a *Bevezetés a társadalomtörténetbe. Hagyományok, irányzatok, módszerek* című, magyarországi viszonylatban úttörő jelentőségű kötetről (szerk. Bódi Zsombor – Ö. Kovács József, Bp. 2006) készült. Tomka – miközben elismeri a kötet érdemeit – megállapítja, hogy az tematikai szempontból csak részben, illetve hiányosan fedi le a nemzetközi társadalomtörténeti kutatások aktuális területeit. Így például a nemek történetét bemutató írás a fogalmat a nőkre szűkíti, holott a nemzetközi szakirodalomban a maszkulinitás története már jó ideje része a nemek történetének. Ugyanígy, a kultúrtörténeti témájú fejezet sem tükrözi a nemzetközi trendeket, az új kultúrtörténet által bevezetett kultúrafogalmat.

A magyar történettudomány nemzetközi beágyazottságához további érdekes adalékkal szolgál Tomka írása a Gerő András történész által kezdeményezett, a magyarországi holokauszt hazai történeti recepciójával összefüggő 2012-es vita tanulságairól. A szerző itt nemzetközi párhuzamként Fritz Fischernek, a Nyugat-Németországban alkotó történésznek az 1959-ben és 1963-ban megfogalmazott tézisét, illetve az 1986–1987. évi úgynevezett *Historikerstreit*-vitát idézi fel. Mindkét vita Németország felelősségét vetette fel az első világháború, illetve a hitleri nemzetiszocializmus és a holokauszt kérdéskörét illetően, ám míg az előbbi vita alapvetően szakmai keretek között zajlott, és Fischer új forrásokra és újraértelmezésre épülő eredményei idővel beépültek a nyugatnémet történészek első világháborúval kapcsolatos konszenzusos értékeléseibe, addig a későbbi vita nem hozott valódi előrelépést, mivel a szakmai szempontok helyett emlékezet- és identitáspolitikai megfontolások vezették a vitát kirobbantó, a téma újraértékelését szorgalmazó történészeket. Ugyanakkor a nácik által elkövetett háborús bűnök relativizálására irányuló hangok nem érték el céljukat. Hasonló problémákat vél felfedezni Tomka a magyar történészvita kapcsán, melyet szintén inkább emlékezet- és identitáspolitikai indíttatású aktusnak tekint, és mint ilyet – akárcsak a *Historikerstreit*-vitát – terméketlennek és kudarcosnak ítéli. Vagyis – állapíthatnánk meg a szerző alapján – a külföldi példák sem tekinthetők minden esetben követendőnek.

A gazdaságtörténet is fontos szerepet kap a kötet egyes tanulmányaiban, például az első világháború jellegének magyarázatában. Tomka kifejti, hogy a 19. század végére néhány állam a többi rovására jelentős gazdasági és technológiai előnyre tett szert, ami egyenlőtlenségeket eredményezett az ipari fejlettség és ezáltal a katonai potenciál tekintetében is; mindez egyúttal a militarizálódási folyamat fokozódására is lehetőséget kínált. A nagyhatalmak egymáshoz való viszonya és területi aspirációik ennek megfelelően változtak. A globalizáció kapcsán Tomka rámutat arra, hogy a kereskedelmi kapcsolatok kiszélesedése szintén növelte a katonai konfliktusok kialakulásának esélyét a világpolitika színterén. Mindezek a tényezők nagyban hozzájárultak a kataklizmához.

Bár a kötetben máshol szerepel időrendben, ehhez a periódushoz kapcsolódik az a fejezet, melyben Tomka a Horthy-korszak gazdaság- és társadalomtörténeti értékelését adja, ugyanis ehelyütt az első világháború és a trianoni változások következményeként elinduló folyamatokat is vizsgálja. Elemzését a dualizmus kori, illetve a nemzetközi folyamatokkal való összehasonlításban végzi el. Megállapítása szerint a Horthy-korszak gazdasági fejlődése nem maradt el szignifikánsan a világháború előtti időszakétól, így a trianoni tragédia azt lényegében nem érintette. Ugyanakkor szociálpolitikáját kettős jellegűnek ítéli: egyrészt léteztek olyan társadalmi csoportok, amelyek folyamatosan betagozódhattak a társadalombiztosítás rendszerébe,

másrészt szembeötlő, hogy milyen sokan kimaradtak belőle (például az agrárnépesség). Ennél is szélesebb körű kirekesztettséggel kellett szembenéznie a korszak zsidó lakosságának a diszkriminatív társadalompolitika következtében, amit tovább erősített a helyi szintű adminisztráció arra irányuló igyekezete, hogy túlteljesítse a központi adminisztráció elkötelezettségét.

A kötet egy másik gazdaságtörténeti témájú tanulmányában a szerző az 1945 utáni magyarországi fejlődést bemutató szakirodalom eredményeit vizsgálja. Az időszak fontosabb gazdaságtörténeti jellemzői mellett a nemzetközi kutatások által meghatározott trendekhez való viszonyt is elemzi. Ennek keretében rámutat arra, hogy ez utóbbiak csak „mérsékelten" (25.) jelentkeztek a hazai gazdaságtörténeti szakirodalomban, és kiemeli, hogy bár a gazdasági növekedés 1945 után meghaladta a két világháború közötti folyamat ütemét, nemzetközi összehasonlításban nem tekinthető „kiemelkedőnek" (127.). Az 1960-as évek magyar gazdaságtörténetét tárgyaló fejezetben a szerző a szakmai konszenzussal szembehelyezkedve kifejti: az 1956-tól 1972–1973-ig terjedő időszak sem nemzetközi viszonylatban, sem pedig a korábbi időszakkal összevetve nem tekinthető sikeresnek, amennyiben a nemzetközi gyakorlat szerinti mutatókat, tehát többek között az életminőség (halandóság) vagy a gazdasági növekedés kategóriáit vesszük figyelembe.

Talán már a fentiek alapján is sejthető, hogy Tomka Béla számára nem pusztán a gazdaság- és társadalomtudományi kérdések jelentik a történettudomány legitim vizsgálódási tárgyát, hanem annak módszerei is. Ezzel kapcsolatos nézetei több helyen is megjelennek a kötetben, rendszerezett formában az első két tanulmányban kapnak helyet. Ezekben kifejti, hogy a történeti kutatás többféle céllal művelhető, és ezek lehetnek üdvözlendők vagy elítélendők. Az előbbiek közé tartozik a kutatási eredményeknek a kortárs viszonyok megértését és formálását célzó hasznosítása. Ugyanakkor számára legalább ilyen fontos a történelmet vitatható célokra felhasználó törekvések felismerése (lásd „rejtett célok", 18.) és az ezekhez kapcsolódó tevékenységek kezelése is. Tomka Béla mindkét írásában felhívja a figyelmet arra, hogy a történész szakmának gyakran szembe kell néznie a politika befolyásolási kísérleteivel, illetve a tényszerű szakmai megközelítést felváltó ideologikus, politikai törekvéseknek megfelelni kívánó narratívákkal. Ennél kevésbé nyilvánvaló, de hasonlóképpen problematikus, hogy a politika- és hadtörténet hangsúlyozásával a történelem „dobok és trombiták történetévé" válik (20.), aminek következtében a mindennapok és a társadalom története másodlagos szerephez jut. Mindezek hatására a mai kor embere téves értelmezést kap a múltról, a történész pedig mintegy legitimálja a jelen politikai törekvéseit, és a társadalmon belüli, illetve a nemzetek közötti feszültségek erősítéséhez járul hozzá, holott – a szerző szerint – a történelem tanulmányozásának a feltárt információk révén inkább a kortárs társadalmak működését kellene szolgálnia.

Tomka Béla kötetének írásai megfelelnek a fenti elvárásoknak, hiszen a szerző a hazai történelmi jelenségeket nemzetközi és összehasonlító kontextusban, valamint gazdaság- és társadalomtörténeti perspektívában vizsgálja – legyen szó akár az életminőségről, a gazdasági növekedésről és a társadalmi változásokról, akár a történelmi vitákról és a hazai történész szakma által követett módszertani eljárásokról. Ez az attitűd feltétlenül üdvözlendő, s a közölt tartalmon túl újabb értékkel gazdagítja a munkát – mind a szűkebb szakmai, mind pedig a szélesebb olvasóközönség számára.

Vajda Zoltán

Romsics Ignác

KOSÁRY DOMOKOS

A történetíró, a tudománypolitikus és az ember 1913–2007

Helikon, Bp. 2025. 608 oldal

A magyar történettudomány újabban megint sokat foglalkozik a saját múltjával: 1990 után évtizedes apályba került a honi historiográfia kutatása, kivéve talán Gunst Péter 1995-ös, a témában megjelent összefoglalóját. Az ezredforduló után bekövetkezett a fellendülés: így került fókuszba Szabó István, Mályusz Elemér, Domanovszky Sándor, Hanák Péter vagy Eckhart Ferenc élete és működése; jelentős és fontos művek születtek róluk, melyek a magyar történetírás meg-megújuló identitásválságának, önigazolásának lenyomataiként is értelmezhetők. Romsics Ignác maga is írt historiográfiai összefoglalót (*Clio bűvöletében*, Bp. 2011; illetve *Hérodotosztól Hanariig*, Bp. 2024), innen tekintve logikusnak tűnik a Kosáry Domokossal való foglalkozás.

Romsics Ignácban – egy vele készült interjú közlése szerint – 2023-ban, egy évfordulós szöveg megírása nyomán született meg az ötlet, hogy Kosáry életrajzával érdemes lenne mélyebben foglalkoznia. Ehhez a vállalkozáshoz egészen egyedülállóak voltak a forrásadottságok: a Magyar Tudományos Akadémia volt elnöke maga döntött úgy, hogy mintegy háromszáz doboznyi irathagyatékát egykori munkahelyén, a Magyar Nemzeti Levéltár Pest Vármegyei Levéltárában helyezi el, az iratok jelentős részét pedig még az átadás előtt maga rendezte. Kosáry életének bizonyos szakaszaiban naplót is vezetett, és általában is élénk levelezést folytatott, amelynek lenyomatát mind megőrizte az utókor számára. Ezt az óriási forrásbázist hasznosan egészítették ki más közgyűjtemények: az MTA, az Eötvös Loránd Tudományegyetem, az Eötvös Collegium, az Állambiztonsági Szolgálatok Levéltárának vagy a Hadtörténeti Levéltárnak az iratai.

Ekkora forrásmennyiség agyon is nyomhatná az életmű kutatóját, vagy rosszabb esetben beleeshetne az emlékhagyó csapdájába: abban az irányban írná meg az élettörténetet, amerre éppenséggel az irathagyaték létrehozója vezeti. Romsics Ignác azonban nem esett tőrbe: miközben munkájának főszereplőjét érezhető empátiával kezelte, egyáltalán nem hallgatott a kínos részletekről, így Kosáry házasságának viharairól, meg nem valósult szakmai terveiről, időnkénti pulykamérgeiről vagy – más regiszterben, nyilván – az állambiztonsággal való kiegyezési kísérletéről az 1956-ot követő fogság során. Ha csak ennyit tett volna a szerző, már akkor is egy gondosan összeállított biográfiát tárt volna az olvasók elé, és kései igazságtételt szolgáltatott volna a hosszú életű történésznek, az MTA volt elnökének – ami korántsem kevés. Ennél azonban jóval többet lehet kiolvasni a kötet lapjairól, ami általánosságban is elgondolkodtathatja olvasóját a történettudomány, a társadalom és a hatalom viszonyáról; korszakonként és országonként.

Romsics kilenc változó hosszúságú, alapvetően a kronológiára támaszkodó fejezetben tekinti át Kosáry életét és korát: ez az ódivatúnak hangzó megállapítás a könyvet olvasva nyeri el teljes értelmét. Korrajzot kapunk ugyanis a 20. századi magyar történettudomány szervezeti változásairól, a történészvilág belső viszonyairól, szellemi hatásokról és a tudománypolitika változásairól, rendszereken átívelően. A szerző ezt a kilenc részt a legklasszikusabb történészi megközelítéssel tagolja: a család és a gyerekkor után következik a tanulmányok és a pályakezdés bemutatása, majd az 1937-tel kezdődő és a világháború végéig tartó rész a „történészvilág ifjú favoritját" festi elénk. Arányaiban a leghosszabb fejezet a háború utáni négy évvel foglalkozik több mint nyolcvan oldalon, csaknem akkora terjedelemben, mint egy másik rész az utána következő, a börtönből való szabadulásig terjedő évtizeddel. A rendszerváltás előtti harminc évet,

a történetírásba való lassú, majd egyre gyorsuló ütemű visszatérésének időszakát százötven oldal mutatja be, majd a tudományos élet csúcsain a rendszerváltás után játszott szerepét és az életpálya utolsó tíz évét negyven oldalon tárgyalja a szerző.

Romsicsot nemcsak a történész – akinek elnöksége időszakában, 1999 és 2007 között a szerző a Magyar Történelmi Társulat főtitkára volt – művei érdekelték: pontos adatokkal szolgál a Kosáry család anyagi viszonyairól, és felidézi a történész-tudománypolitikus öltözködését, gesztusait, szófordulatait, évtizedeken át tartó – például az ELTE-hez kapcsolódó – megbántottságait is. Mégis, az életrajzi/társadalomtörténeti apróságok mellett, egyes életszakaszok tárgyalása közben Romsics élesen exponál olyan kérdéseket is, amelyek megválaszolásához az életrajzon keresztül vezet az út, jóllehet a biográfián messze túlmutató kérdésekről van szó.

A könyv szuggesztíven vázolja fel azt a szellemi utat, amelynek során az 1930-as évek elején egy, a keresztény középosztályhoz tartozó és a kurzus kedvezményezettjének számító fiatalember nem tud szellemileg azonosulni a környezetével, és Szabó Dezső, a népiek egyes szerzői, valamint a társadalmi reform követelése felől kritizálja korát. Szociográfiai gyűjtést is kezdeményez diáktársaival, kerékpáron és gyalog járja be az Alföldet. Magánéletében is érződik ez a nyugtalanság: a befolyásos iparbáró lányával, Kornfeld Máriával folytatott románcának is részben a nő zsidó származásának mérlegelése vet véget. A sok ponton a népiek érzékenységét tükröző társadalomkép azonban fokozatosan kitágul, és az 1930-as évek második felétől Kosáry tudatosan a történészi hivatás felé fordul, külföldi utakkal, ösztöndíjakkal és mesterei nagyvonalú patronázsával. Ekkor szilárdul meg a történész lelkialkatától amúgy sem távol álló, némiképp elitista alapozású, a történettudomány mindenhatóságába vetett hite, ami élete végéig elkísérte.

A világháború előtti éveket tárgyaló fejezet azt a meritokratikus tehetséggazdálkodást mutatja be, amely a korszak felsőoktatás-politikájának alapelve volt. Hogyan végezték a klebelsberg-hómani alapelvek mentén a tehetségkiválasztást, és milyen grádicsokon át vezetett az út az egyetemi katedrák, az Országos Levéltár vagy a Magyar Nemzeti Múzeum felé? Főként ezekre a kérdésekre igyekszik választ adni a szerző. Kosáry tehetségéről indirekt bizonyíték, hogy Hóman, Domanovszky, Teleki és Szekfű, a magyar tudománypolitika sokszor egymással is harcban álló potentátjai egyöntetűen egyengették a fiatal Kosáry útját a Klebelsberg-nagydíj, az Eötvös József Collegium tanári állása, a franciaországi, majd angliai ösztöndíj felé, és könnyen letörték a túl egyenes vonalúnak ítélt karriertől egyáltalán nem elragadtatott Szabó Miklós Eötvös collegiumi igazgató ellenállását. A pimaszul fiatal Kosáry megszolgálta a bizalmat: 1941-es amerikai útján már féldiplomáciai feladatokat is rábízott az ilyen típusú küldetésekre mindig fogékony miniszterelnök; vitézkedett a háború előtti utolsó nemzetközi történészkongresszuson Zürichben, angol nyelvű könyvet írt Magyarország történetéről, hírlapi cikkeket publikált, szervezte az újonnan létrehozott Történettudományi Intézet munkáját, folyóiratot indított, szakértői munkákat végzett, és amíg lehetett, külföldi kapcsolatokat épített – közben persze tanított is.

1945 után Kosáry és vele együtt a környezete is joggal várhatta, hogy felléphessen a magyar történettudomány csúcsára: az idősebb generáció meghalt, emigrált, börtönbe került, vagy marginalizálódott. A félreállításáig tartó négy év leírása az egyik legsűrűbb része a könyvnek, itt derül ki, hogy mekkora mozgástere van egy, az új világgal nem feltétlenül ellenséges, de a nyugati típusú demokráciában hívő értelmiséginek egy berendezkedő totalitárius államban – nem sok. Az 1950–1960-as évek a lecsúszás, a börtön, majd 1968-tól, a Történettudományi Intézetbe való visszakerüléstől a visszakapaszkodás időszaka lesz Kosáry életében. A pálya ismertetése mellett felsejlik az is, hogy az állampárt által az 1940-es évek végén beindított történetpolitikai intézményépítés tulajdonképp már 1956 előtt kudarcot vallott. A frissen kiállított új történészelit vagy alkalmatlannak bizonyult, vagy az értelmesebb tagjai belátták, hogy

képességeik, képzettségük nem elegendő a kívánt színvonal megteremtéséhez. Mert az 1940-es évek végi hatalomátvétel egyértelmű és drasztikus színvonalesést, a képzés hanyatlását és az intézmények elsorvadását hozta. Tulajdonképp kész csoda, hogy a Magyar Történelmi Társulat egyáltalán megmaradhatott megváltozott küldetéssel, Andics Erzsébet pártos vezetése alatt. Már a Nagy Imre-i reformok nyomán elkezdődött ugyanakkor a „régi szakemberek" kooptálása. Maga Kosáry is részt vett ebben, aki a *Századok* szerkesztőbizottsági ülésén szorította sarokba Andicsékat, a forradalom kitörése előtt alig egy héttel: a múlt hibáival való leszámolást hirdető álláspontja ekkor már a grémium többségének támogatását élvezte.

A monográfus finom kézzel bontja ki, hogy a börtön milyen mértékben változtatta meg szabadulása után a sokak által továbbra is száműzött fejedelemnek tekintett történész kapcsolati hálóját: megfogyatkoztak a régi „telekis" vagy egykori Eötvös collegiumi kollégák. Kosáry magánéletében, majd később az intézeti közegben is előtérbe kerültek az egykori börtöntársak, a megtért reformkommunisták, az egykori szociáldemokraták – ezt tükrözte annak a társaságnak az összetétele is, amellyel Kosáry ebédelni járt a munkahelyén. Ez akkor is, ma is az egyik legfontosabb csoportképző erő az MTA Történettudományi Intézetében. Innen nézve nem előzmények nélküli a történész nyitottsága a rendszerváltozás utáni magyar politikai baloldal iránt, amit könyve egyik utolsó részében Romsics Ignác a „politikai baloldal holdudvarában" fejezetcímmel adott vissza. Így még szomorúbb az a magány, amelyet a volt MTA-elnök 2006. október 23-án megtapasztalhatott az 1956-os emlékmű avatásakor, amikor politikai céllal felvonuló motorosok gépeinek túráztatása igyekezett beléfojtani a szót.

Kosáryt a Szekfűtől megörökölt személyes és szakmai irtózása a romantikus-függetlenségi gondolat túlhajtásaitól elfogadóbbá tette azokkal szemben, akik az 1960-as években, Molnár Erik nyomán máshogy kezdtek tekinteni a dualizmus időszakára; kialakuló szakmai vitái is ennek nyomán artikulálódtak. Az 1970–1980-as évek (a családi tragédiák mellett) a szakmai kiteljesedést és az elszenvedett hátrányok jóvátételét hozták Kosáry számára: az MTA doktora lett (1977), majd a levelező akadémiai tagsággal (1982) elért oda, ahova már 1945 után tartoznia kellett volna. Felépült a dörgicsei tuszkulánum, és Kosáry rendszeres vendége lett a rádió- és tévéstúdióknak. Hogy még mindenre volt energiája, azt 1990 és 1996 közötti akadémiai elnöksége is bizonyította. A megtépázott nimbuszú testületet ő vezette át a demokratikus világba, és elszántan küzdött az 1994-es akadémiai törvény elfogadtatásáért.

A szerző hallatlanul izgalmas és jól dokumentált szellemi életpályát vázolt fel csaknem hatszáz oldalon, nem megtorpanva hőse tévedései, esetleges túlvállalásai és személyes ellenszenvei előtt, miközben nagy tisztelettel kezelte az életművet, és elismerte Kosáry teljesítményét, mely már 1937 és 1949 között egyenrangú volt a korabeli nyugat-európai történetírás *mainstream*-jével.

Romsics ezzel a könyvével a Bethlen-életrajzhoz sok tekintetben hasonló minőséget hozott létre. A Kosáry-monográfia csaknem ugyanolyan világos dikciójú és első pillantásra pozitivista szemléletű könyv, mint a 34 évvel korábban megjelent életrajz, mélyszerkezete azonban annál sokkal ravaszabb. Ugyanúgy egy élettörténeten keresztül tárgyal kulcskérdéseket a 20. századi magyar történelemről, egyén és politikum viszonyáról – szólva immár saját szakmája gyötrő dilemmáiról is egy sok tekintetben megrendült korszakban. A Bethlen-mű ki nem mondott katarzisa (jelesül, hogy helyére került egy elhallgatott életmű) azonban hiányzik. A Kosáry-életmű summája ennél sokkal pesszimistább a történelemről és vele együtt a nemzet helyéről, Magyarország identitáspolitikai csatamezejéről: itt csak szorongásra van ok.

Ablonczy Balázs

E SZÁMUNK MUNKATÁRSAI

Ablonczy Balázs az MTA doktora, tudományos tanácsadó, habil. egyetemi docens
ELTE HTK Történettudományi Kutatóintézet, Budapest
ELTE BTK Történeti Intézet, Budapest

Albert Zoltán Máté PhD, tudományos munkatárs
VERITAS Történetkutató Intézet és Levéltár, Budapest

Deák Ádám PhD, levéltáros
SZTE Klebelsberg Könyvtár és Levéltár, Szeged

Fodor Andrea, történelem–holland szakos egyetemi hallgató
KRE BTK, Budapest

Fóti Miklós, tudományos segédmunkatárs
ELTE HTK Történettudományi Kutatóintézet, Budapest

Horváth Terézia, PhD-hallgató, szakértő ügyvivő
PTE BTK Interdiszciplináris Doktori Iskola, Pécs
ELTE HTK Moravcsik Gyula Kutatóintézet, Budapest

Kovács Tamás PhD, habil. egyetemi docens
NKE RTK, Budapest

Papp István PhD, főosztályvezető
ÁBTL, Budapest

Sudár Balázs PhD, tudományos főmunkatárs
ELTE HTK Történettudományi Kutatóintézet, Budapest

Tóth Endre az MTA doktora, ny. régész, egyetemi tanár
Magyar Nemzeti Múzeum, Budapest
PPKE BTK, Piliscsaba

Törő László Dávid PhD, posztdoktor kutató
DE BTK, Debrecen

Vajda Zoltán PhD, habil. egyetemi docens
SZTE BTK, Szeged

E szám írásai a szerzők jóváhagyásával
megjelennek a Századok internetes felületén és adatbázisában.

CONTENTS

ARTICLES

Endre Tóth: The Main Questions of the History of Holy Crown as a Material Object 5

Miklós Fóti – Balázs Sudár: The Youngest Son of a Powerful Ottoman Family: YahYalu Mehmed, Sancakbeyi and Poet 29

Ádám Deák: Deputy Election Movements in the Counties Before the Diet of 1847–1848 61

Zoltán Máté Albert: The History of the Arrow Cross and of Other Hungarist Symbols 97

László Dávid Törő: Völkisch Science in the Work of Otto-Albrecht Isbert 125

PAPER

István Papp: A Northern Parallel and a Search for an Eastern Path. The Finnish People and Culture in the Political Thinking of Dezső Szabó 151

BOOK REVIEWS

Ribi András: Az országos hatáskörű hiteleshelyi tevékenység a középkorban (*Terézia Horváth*) 171

Fodor Gábor (ed.): Rodostó – A Rákóczi-kultusz zarándokvárosa (*Andrea Fodor*) 174

Perczel Olivér: Egy megszállás anatómiája. Román világ Magyarországon 1918–1920 (*Tamás Kovács*) 176

Tomka Béla: Korszakok és korszakhatárok. Jelenkortörténeti tanulmányok (*Zoltán Vajda*) 179

Romsics Ignác: Kosáry Domokos. A történetíró, a tudománypolitikus és az ember 1913–2007 (*Balázs Ablonczy*) 182

AUTHORS OF THIS ISSUE 185